

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΙΩ. ΜΕΡΕΝΤΙΤΟΥ

Τακτικού καθηγητού
τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας

Ο ΜΥΘΟΣ ΤΗΣ «ΠΡΟΔΟΣΙΑΣ ΤΟΥ ΕΦΙΑΛΤΟΥ» ΕΝ Τῆ ΚΛΑΣΣΙΚῆ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

I.

Η ΕΝ ΤΡΑΧΙΝΙΑ ΤΕΤΡΑΗΜΕΡΟΣ ΑΠΡΑΚΤΟΣ ΠΑΡΑΜΟΝΗ ΤΟΥ ΞΕΡΞΟΥ

Οἱ ἐν Θερμοπύλαις Ἕλληνες, λέγει ὁ Ἡρόδοτος¹, ὅτε ἐγγὺς τῆς «ἐσβολῆς», τῶν στενῶν δηλαδή τῆς περιοχῆς ἐκείνης, ἦλθον οἱ Πέρσαι², «καταρροδέοντες», πολλῶ δέει δηλαδή συνεχόμενοι, ἐβουλεύοντο καὶ ἔκρινον περὶ φυγῆς καὶ ἀποχωρήσεως ἐκεῖθεν. Οἱ μὲν ἄλλοι Πελοποννήσιοι ἔκρινον ὀρθόν, ὅπως ἐλθόντες εἰς Πελοπόννησον φυλάττωσιν ἐκεῖ τὸν Ἴσθμόν, ὁ Λεωνίδας ὅμως τῶν Φωκέων καὶ τῶν Λοκρῶν «περισπερχθέντων τῇ γνώμῃ ταύτῃ», συνταραχθέντων δηλαδή καὶ παροργισθέντων, θυμω-

1. Ἡρόδ. VII 207, 1.

2. Διὰ τῆς «ἐσβολῆς» πολλάκις ὁ Ἡρόδοτος προσδιορίζει τὰ στενά τῶν Θερμοπυλῶν, ὡς ἐπίσης καὶ διὰ τῆς «ἐσόδου» καὶ τῆς «διόδου», δι' ὧν ὀνομάτων δηλοῦται προφανῶς ἢ διὰ τῆς στενῆς ἐκείνης περιοχῆς διέλευσις καὶ εἰσοδος εἴτα εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα τῶν ἀπὸ τῆς Θεσσαλίας καὶ τῶν ἄλλων ἐν γένει βορείων χωρῶν προερχομένων καὶ πρὸς νότον κατὰ τὴν παραλίαν τοῦ Μαλιακοῦ κόλπου πορευομένων ἀνθρώπων· τὰ στενά ταῦτα προσδιορίζει ὁμοίως ὁ Ἡρόδοτος καὶ διὰ τοῦ «ἀνέχρον». Κατωτέρω ἐπάγομαι ἀντιστοιχῶς τε καὶ διαδοχικῶς τὰ οἰκεῖα χωρία :

VII 207, 1 : «οἱ δὲ ἐν Θερμοπύλῃσι Ἕλληνες, ἐπειδὴ πέλας ἐγένετο τῆς ἐσβολῆς ὁ Πέρσης, . . .» 215, 1 : «... τότε, ὅτε οἱ Φωκέες φράζαντες τείχει τὴν ἐσβολὴν ἦσαν ἐν σκέπη τοῦ πολέμου» 217, 2 : «ἡ μὲν γὰρ κάτω ἐσβολὴ ἐφυλάσσετο ὑπὸ τῶν εἰρηται» VIII 15, 2 : «ἦν δὲ πᾶς ὁ ἀγὼν τοῖσι κατὰ θάλασσαν περὶ τοῦ Εὐρίπου, ὥσπερ τοῖσι ἀμφὶ Λεωνίδην τὴν ἐσβολὴν φυλάσσειν» VII 176, 3 : «ἐδέδημπο δὲ τείχος κατὰ ταύτας τὰς ἐσβολὰς . . .»

VII 176, 2 : «ἡ δὲ αὖ διὰ Τρηχίνου εἰσοδος εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐστὶ, τῇ στενωτάτῃ, ἡμίπλεθρον» 176, 3 : «ἔστι δὲ ἐν τῇ ἐσόδῳ ταύτῃ θεορὰ λουτρά, τὰ Χύτρον καλέουσι οἱ ἐπιχώριοι» 176, 4 : «... καὶ τὸ ὕδωρ τὸ θεορὸν τότε ἐπῆκαν ἐπὶ τὴν εἰσοδὸν (sc. οἱ Φωκέες)» 209, 3 : «οἱ ἄνδρες οὗτοι (sc. οἱ Λακεδαιμόνιοι) ἀπίκαται μαχησόμενοι ἡμῖν περὶ τῆς ἐσ-

θέντων καὶ ἀγανακτούντων διὰ τὴν γνώμην ταύτην καὶ ταύτῃ ζοηρῶς ἀντιτιθεμένων, ἐψηφίζετο, ὅπως αὐτοῦ τε μένῳσι καὶ ἀγγέλους πέμπωσιν εἰς τὰς πόλεις ἐντελλομένους αὐταῖς, ὅπως ἐπιβοηθῶσιν ἅτε αὐτῶν ὀλίγων ὄντων καὶ ἀδυνάτων, ὅπως ἀποκρούσωσι τὸν στρατὸν τῶν Μήδων³.

«Οἱ δὲ ἐν Θερμοπύλῳσι Ἕλληνας», λέγει ἐνταῦθα ὁ Ἡρόδοτος αὐτοῖς ῥήμασιν, «ἐπειδὴ πέλας ἐγένετο τῆς ἐσβολῆς ὁ Πέρσης, καταρρωδέοντες ἐβουλεύοντο περὶ ἀπαλλαγῆς. τοῖσι μὲν νῦν ἄλλοισι Πελοποννησίοισι ἐδόκεε ἐλθοῦσι εἰς Πελοπόννησον τὸν Ἴσθμὸν ἔχειν ἐν φυλακῇ· Λεωνίδης δὲ Φωκέων καὶ Λοκρῶν περισπερχθέντων τῇ γνώμῃ ταύτῃ αὐτοῦ τε μένειν ἐψηφίζετο πέμπειν τε ἀγγέλους εἰς τὰς πόλεις κελεύοντάς σφι ἐπιβοηθεῖν κ.τ.λ.»

Ἐναργῆς εἶναι, ὅτι οἱ Πελοποννήσιοι κυρίως ἐνταῦθα εἰσηγοῦντο τὴν ἐγκατάλειψιν τῶν Θερμοπυλῶν καὶ τὴν ἐπάνοδον εἰς τὴν Πελοπόννησον πρὸς φύλαξιν ἐκεῖ τοῦ Ἴσθμοῦ. Τὸ φίλαυτον τοῦτο σχέδιον τῆς ἀποχωρήσεως εἰς τὸν Ἴσθμὸν καὶ φρουρήσεως καὶ φυλακῆς τούτου πρὸς σωτηρίαν τῆς Πελοποννήσου μόνον ἀνεκίνησαν καὶ ἀνέλαβον οἱ Πελοποννήσιοι καὶ βραδύτερον ἔτι μετὰ τὴν καταστροφὴν τῶν Θερμοπυλῶν⁴. Φόβος καὶ δέος κατεῖχε τοὺς Ἕλληνας, μάλιστα δὲ τοὺς Πελοποννησίους, ὅτε οἱ Πέρσαι κατέπλευσαν εἰς Σαλαμίνα. Ἐφοβοῦντο οἱ Πελοποννήσιοι ἅτε ἐναργῶς ἔχοντες πρὸ ὀφθαλμῶν, ὅτι αὐτοὶ ἐν Σαλαμίνῃ καθήμενοι θά ἐναυμάχουν ὑπὲρ τῆς γῆς τῶν Ἀθηναίων, νικηθέντες δὲ καὶ ἐν νήσῳ ἀποληφθέντες θά ἐπολιορκοῦντο ἐκεῖ, ἀφέντες τὴν χώραν αὐτῶν ἀφύλακτον. Ὡς ἔμαθον οἱ Πελοποννήσιοι, ὅτι οἱ περὶ τὸν Λεωνίδα ἐν Θερμοπύλαις ἐτελεύτησαν, συνδραμόντες ἐκ τῶν πόλεων εἰς τὸν Ἴσθμὸν ἐκάθηντο ἐκεῖ ὑπὸ στρατηγὸν Κλεόμβροτον τὸν Ἀναξανδρίδου, τὸν ἀδελφὸν τοῦ Λεωνίδου· ἐκεῖ ὀκοδόμουν οὗτοι διὰ τοῦ Ἴσθμοῦ τεῖχος. Πολλῶν μυριάδων οὐσῶν καὶ παντὸς ἀνδρὸς νυκτός τε καὶ ἡμέρας ἐργαζομένου ταχέως ἐκεῖ συνετελεῖτο τὸ ἔργον. Παρὰ ταῦτα σημειώτεον, ὅτι οὐχὶ πάντες οἱ Πελοποννήσιοι προσέδραμον εἰς τὸν Ἴσθμὸν· πολλοὶ τούτων, εἰ καὶ παρήλθον αἰ κώλυμά τι ἐπὶ τοῦ προκειμένου δημιουργοῦσαι ἑορταὶ τῶν «Ὀλυμπίων»

δον...» 211, 3: «ἐπεὶ δὲ οὐδὲν ἐδυνάετο παραλαβεῖν οἱ Πέρσαι τῆς ἐσόδου πειρώμενοι...» 225, 2: «ὁ δὲ κολωνός ἐστι ἐν τῇ ἐσόδῳ...»

VII 201, 1: «...οἱ δὲ Ἕλληνας ἐν τῇ διόδῳ (sc. ἐστρατοπεδεύοντο)».

VII 223, 2: «...καὶ οἱ ἀμφὶ Λεωνίδα Ἕλληνας... ἤδη πολλῶν μᾶλλον ἢ κατ' ἀρχὰς ἐπεξήσαν εἰς τὸ εὐρύτερον τοῦ αὐχένος».

Ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ὡς καὶ ἐπὶ πολλῶν ἄλλων ζητημάτων, εἰς ἃ ἀναφέρεται ἡ παρούσα μελέτη, ἐκτενέστερος γενήσεται λόγος ἐν τῇ ὅσον οὐπω ἐκδηθησομένη ἐργασίᾳ μου:

«Ἡ θυσία τῶν Θερμοπυλῶν ἐν τῇ κλασσικῇ γραμματείᾳ».

3. Πρβλ. Ἡρόδ. VII 203, 1-2.

4. Πρβλ. Ἡρόδ. VIII 70, 1-72, 1.

καὶ τῶν «*Καργίων*», οὐδεμίαν μέριμναν καὶ φροντίδα εἶχον πρὸ τοῦ ἐπερχομένου μεγάλου κινδύνου.

Καὶ ὁ Διόδωρος λέγει ⁵, ὅτι τῶν Ἑλλήνων ἡγεμόνων συνεδρευόντων καὶ βουλευομένων, κατὰ ποίους τόπους συνέφερον, ὅπως ποιῶνται τὴν ναυμαχίαν πρὸς τοὺς Πέρσας, καὶ πολλῶν καὶ ποικίλων λόγων ῥηθέντων οἱ Πελοποννήσιοι τῆς ἰδίας μόνον ἀσφαλείας φροντίζοντες ἔλεγον, ὅτι ἔδει, ὅπως συστήσωνται τὸν ἀγῶνα περὶ τὸν Ἴσθμόν· τετειχισμένου τοῦ Ἴσθμοῦ καλῶς, ἔλεγον οἱ Πελοποννήσιοι, εἰ πταισμά τι ἐγένετο περὶ τὴν ναυμαχίαν, θά ἠδύναντο οἱ ἀτυχήσαντες, ὅπως εἰς ἐτοιμοτάτην ἀσφάλειαν καταφύγῃσι, τὴν Πελοπόννησον· εἰ ὁμως συνέκλειον ἑαυτοὺς εἰς μικρὰν νῆσον, τὴν Σαλαμίνα, θά περιέπιπτον δυσβοηθήτοις κακοῖς. Μετὰ τὴν ἐν Θερμοπύλαις ἀπώλειαν τῶν ἀξιολογωτάτων ἀνδρῶν καὶ τὴν καταστροφὴν τῆς Ἀττικῆς ὑπὸ τῶν Περσῶν, λέγει ὁ Διόδωρος περαιτέρω ⁶, βλέποντες οἱ σύεδροι τῶν Ἑλλήνων τὴν τῶν ὄχλων ταραχὴν καὶ τὴν ὄλην ἐκπληξιν ἐψηφίζοντο, ὅπως διατειχίζῃσι τὸν Ἴσθμόν. Καὶ ταχέως τῶν ἔργων συντελεσθέντων διὰ τὴν προθυμίαν καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἐργαζομένων οἱ μὲν Πελοποννήσιοι ὠχύρουν τὸ τεῖχος διατείνουν ἐπὶ τεσσαράκοντα σταδίους ἀπὸ Λεχαίου μέχρι Κεγγρεῶν, οἱ δὲ ἐν Σαλαμίनि διατρίβοντες μετὰ παντός τοῦ στόλου κατεπλάγησαν ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε μηδαμῶς πλέον νὰ πειθαρχῶσι τοῖς ἡγεμόσιν.

Ἀναφορικῶς πρὸς τὴν ταραχὴν καὶ τὸ δέος τῶν ἐν Θερμοπύλαις Ἑλλήνων ἐπὶ τῇ θεᾷ τῶν περσικῶν στρατευμάτων καὶ τὰς ἀντιτιθεμένας ἀλλήλαις κρίσεις καὶ γνώμας αὐτῶν, τῶν μὲν εἰσηγουμένων φυγὴν καὶ ἀποχώρησιν ἐκεῖθεν, τῶν δὲ ἀπαιτούντων παραμονὴν καὶ εὐτολμον ἐκεῖ διεξαγωγὴν τοῦ ὀφειλομένου ὑπερτάτου ἀγῶνος, οὐχὶ κατὰ πάντα ἄρτια καὶ ἀκριβῆς εἶναι ἢ καταγραφεῖσα ἀνωτέρω οἰκεία ἔκθεσις τοῦ Ἡροδότου. Ἐν τῇ ἐκθέσει ταύτῃ οὐδεμία μνεία γίνεται τῶν Θεσπιέων, ὧν ἡ βραδύτερον, μετὰ τὴν κύκλωσιν δηλαδὴ τῶν ἐν Θερμοπύλαις Ἑλλήνων ὑπὸ τῶν Περσῶν τοῦ Ὑδάρνου, ἐπιμονή, ὅπως μείνωσι πλησίον τοῦ Λεωνίδου ⁷, μαρτυρεῖ, ὅτι οὐδὲ ἐνταῦθα οὗτοι ἔμειναν σιωπῶντες. Θά ἐπεθύμουν, ὅπως περιλάβω μεταξὺ τῶν ἀντιτιθεμένων τῇ προτάσει περὶ φυγῆς καὶ ἀποχωρήσεως ἐκ τῶν Θερμοπυλῶν καὶ τοὺς Θηβαίους ἔτι, οἵτινες καὶ οὗτοι, ὡς οἱ Θεσπιεῖς, παρέμειναν ἐν Θερμοπύλαις καὶ κατὰ τὴν τρίτην καὶ τελευταίαν ἡμέραν τοῦ ἀγῶνος πλησίον τοῦ Λεωνίδου καὶ ἔπесον ἐκεῖ μετὰ τῶν ἄλλων πάντες γενναίως μαχόμενοι ὑπὲρ βωμῶν τε καὶ ἐστιῶν ⁸. Ἡ παρατήρησις τοῦ

5. Διόδ. XI 15, 2-3 (= II [1890³/1964] 246, 18-247, 2 Vogel).

6. Διόδ. XI 16, 2-3 (= II [1890³/1964] 247, 23-248, 9 Vogel).

7. Ἡρόδ. VII 222, 1.

8. Ἡρόδ. VII 222, 1· πρβλ. VII 205, 2-3.

Ἡροδότου, ὅτι οὗτοι εἰδικῶς ἔπραξαν τοῦτο οὐχὶ κατ' ἐλευθέραν βούλησιν καὶ προαίρεσιν, ἀλλὰ βιαζόμενοι πολλῶ μᾶλλον ὑπὸ τοῦ Λεωνίδου ἅτε «μηδίζοντες», ἀποτελεῖ ἄδικον καὶ παντελῶς ἀβάσιμον κρίσιν τοῦ ἔκτενῶς ὑπὸ τὴν ῥοπήν καὶ δρᾶσιν τῆς ἀθηναϊκῆς καὶ τῆς σπαρτιατικῆς παραδόσεως διατελοῦντος Ἀλικαρνασσεῶς ἱστορικοῦ.

Ἐν τῇ ἐν λόγῳ ἐκθέσει τοῦ Ἡροδότου παρατηρητέον ἔτι ἀντίφασιν τινα καὶ ἀσυμφωνίαν προαιρέσεων καὶ λογισμῶν, λόγων καὶ ἔργων. Ἐνῶ κατ' ἀρχὰς λέγεται ἐν αὐτῇ γενικῶς, ὅτι οἱ ἐν Θερμοπύλαις Ἕλληνες «καταρωθέντες ἐβουλεύοντο περὶ ἀπαλλαγῆς», προστίθεται μετ' ὀλίγον, ὅτι ὁ Λεωνίδας ἄλλως ἔκρινε «Φωκέων καὶ Λοκρῶν περισπερχθέντων τῇ γνώμῃ ταύτῃ», οἵτινες ἐπὶ τέλους τμήμα καὶ οὗτοι ἀπετέλουν τῶν Ἑλλήνων τῶν Θερμοπυλῶν. Πῶς, ἐνῶ πρότερον τῶν Περσῶν ἐγγὺς ἐλθόντων πάντες οἱ ἐν Θερμοπύλαις Ἕλληνες ἀδιακρίτως κατελήφθησαν ὑπὸ φόβου καὶ ἐβουλεύοντο καὶ ἔκρινον περὶ φυγῆς καὶ ἀποχωρήσεως ἐκεῖθεν, συνεταράσσοντο ὕστερον ἐκεῖ καὶ παρωργίζοντο κατὰ τινα ἀντιθετικὴν διάκρισιν καὶ ἐξαιρέσιν οἱ Φωκεῖς καὶ οἱ Λοκροί; Τοῦτο προέκυψε ἐκ τοῦδε τοῦ πράγματος, νομίζω, ὅτι δηλαδὴ τῷ Δωριεῖ ἱστορικῶ ἦτο πολὺ δυσχερές, ὅπως εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὁμολογήσῃ τὴν γενναίαν στάσιν καὶ τὸ θαρραλέον καὶ ἡρωικὸν φρόνημα τῶν κατοίκων τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος πρὸ τῶν ἀπειροπληθῶν ἐπιδρομῶν κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν περιδεῖα καὶ φίλαυτον εἰσήγησιν τῶν Πελοποννησίων περὶ φυγῆς καὶ ἀποχωρήσεως ἐκ τοῦ πεδίου τῆς δόξης καὶ τῆς τιμῆς. Εἶναι πιθανόν, ὅτι ἐπὶ τοῦ προκειμένου οὐχὶ ἐπίσημοι συζητήσεις ἐγένοντο περὶ φυγῆς καὶ ἀποχωρήσεως ἐκεῖθεν, περὶ «ἀπαλλαγῆς» τοιοῦτον ἐγχείρημα ἐκώλυεν ἴσως ἡ ἐνότης τοῦ ἀμυντικοῦ σχεδίου, ὁ σῶφρων λογισμὸς, ὅτι τοῦτου γενομένου σοβαροὶ καὶ ὀλέθριοι κίνδυνοι θὰ ἠπέλουν τὸν ἐπ' Ἀρτεμισίῳ στόλον. Πρόκειται μᾶλλον ἐνταῦθα περὶ ἐσπευσμένης ὑπὸ τοῦ ἱστορικοῦ ἀναλήψεως ἐκείνων, ἅτινα τότε κυρίως συνέβησαν, ὅτε πλέον ἐν Θερμοπύλαις γνωστὴ ἐγένετο ἡ διὰ τῆς ἀτραποῦ πορεία τοῦ Ὑδάρνου καὶ τῶν στρατιωτῶν αὐτοῦ⁹. Πάντως ὑπ' ἀμφοτέρων τὰς περιστάσεις ταύτας ὁμολογητέον τὸ ὑψηλὸν καὶ εὐγενὲς ἔθνικὸν φρόνημα τῶν Ἑλλήνων τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος ἐναντι τῶν περιδεῶν καὶ φιλαύτων λογισμῶν τῶν Πελοποννησίων.

* * *

Ταῦτα πάντως τῶν Ἑλλήνων τῶν Θερμοπυλῶν βουλευομένων ἔπεμπεν ὁ Ξέρξης κατάσκοπον ἱπέα¹⁰, ἵνα ἴδῃ οὗτος, πόσοι ἦσαν οἱ Ἕλληνες

9. Ἡρόδ. VII 219, 1 - 220, 4.

10. Ἡρόδ. VII 208, 1 - 3.

καὶ τί ἔπραττον. Εἶχεν ἀκούσει ὁ Ξέρξης ἔτι ἐν Θεσσαλίᾳ εὐρισκόμενος, ὅτι ἐκεῖ ἦτο συνηθροισμένη ὀλίγη στρατιὰ καὶ ὅτι ἡγεμόνες αὐτῆς ἦσαν Λακεδαιμόνιοι τε καὶ ὁ Ἡρακλείδης τὸ γένος Λεωνίδας. Ὡς ὁ ἱππεὺς ἦλθεν ἐγγὺς τοῦ στρατοπέδου, ἐθεᾶτο καὶ ἐπάπτειτε τὸ στρατόπεδον τῶν Ἑλλήνων, ὅμως οὐχὶ ὀλόκληρον· τοὺς ἔσω τοῦ τείχους τεταγμένους, ὅπερ οὗτοι ἀνορθώσαντες ἐφύλαττον¹¹, οὐδαμῶς ἦτο εὐχερές τε καὶ δυνατόν, ὅπως τις εὐκρινῶς καὶ καθαρῶς ἴδῃ καὶ θεωρήσῃ· ὁ κατάσκοπος μόνον τοὺς ἔξω τοῦ τείχους εὐρισκομένους ἐμάνθανεν, ὧν τὰ ὄπλα ἔκειντο πρὸ τοῦ τείχους τούτου καὶ οἵτινες ἦσκουν ἐκεῖ ἐκ περιτροπῆς καὶ κατὰ διαδοχὴν τὸ ἔργον τῆς φυλακῆς καὶ φρουρήσεως. Κατὰ τοῦτον τὸν χρόνον ἀκριβῶς ἔτυχον τεταγμένοι ἔξω τοῦ τείχους πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ καθήκοντος τούτου οἱ Λακεδαιμόνιοι¹². Τῶν ἀνδρῶν τούτων ἐθεώρει ὁ κατάσκοπος ἄλλους μὲν γυμναζομένους, ἄλλους δὲ κτενίζοντας τὰς κόμας. Ταῦτα λοιπὸν θεώμενος οὗτος ἐθαύμαζε καὶ τὸ πληθὸς τῶν στρατιωτῶν ἐμάνθανεν. Μαθὼν ὁ κατάσκοπος πάντα ταῦτα μετ' ἀκριβείας ἀπήρχετο ὀπίσω ἡσύχως· οὐδεὶς ἐδίωξεν αὐτόν· οὐδεμιᾶς οὗτος ἔτυχε προσοχῆς¹³· ἀπελθὼν ὁ κατάσκοπος ἔλεγε πρὸς τὸν Ξέρξην πάντα, ὅσα εἶδεν.

Ἔθος εἶχον οἱ Σπαρτιᾶται, ὅπως τρέφωσι μακρὰν κόμην καὶ κτενίζωσι ταύτην πρὸ τῆς ἐνάρξεως μάλιστα μάχης τινός· ἐν τῇ περιστάσει

11. Πρόκειται ἐνταῦθα περὶ τοῦ ἐν Θερμοπύλαις τείχους ἐκεῖνου, ὅπερ ἔκτισάν ποτε οἱ Φωκεῖς φοβηθέντες τοὺς Θεσσαλοὺς, ὅτε οὗτοι ἦλθον ἐκ τῆς χώρας τῶν Θεσπρωτῶν, ἵνα οἰκήσωσι τὴν Αἰολίδα γῆν, ἣν εἶχον ἔτι κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἡροδότου· Ἡρόδ. VII 176, 4.

Λαμπρὰν περιγραφὴν τοῦ τείχους τούτου παρέχει ἡμῖν ὁ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν ἐπιφανὴς καθηγητὴς τῆς ἀρχαιολογίας κ. Σπυρ. Ν. Μαρῖνᾶτος, ὅστις καὶ διεξήγαγεν ἐν Θερμοπύλαις τὰς οἰκείας ἀνασκαφάς, ἐν ταῖς ἐργασίαις αὐτοῦ: Forschungen in Thermopylai ἐν: Bericht über den VI. Internationalen Kongress für Archäologie. Berlin 21 - 26. August 1939. Berlin 1940, σσ. 334 - 337· Θερμοπύλαι. Ἱστορικός καὶ Ἀρχαιολογικός Ὁδηγός. Ἀθῆναι 1951, σσ. 59 - 63.

12. Ἐννοοῦνται προφανῶς ἐνταῦθα ὑπὸ τοὺς Λακεδαιμονίους Σπαρτιᾶται τε καὶ περίοικοι.

13. Ἐν σ. 26 τῆς ὥραιας αὐτοῦ ἐργασίας: Θερμοπύλαι... γράφει ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὁ καθηγητὴς κ. Σπυρ. Ν. Μαρῖνᾶτος τάδε:

«Πολὴν χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ ἐπιεσόδιον (sc. τοῦ Πέρσου κατασκόπου) καὶ σκοπίμως προφανῶς ὁ Ἡρόδοτος τὸ διατυπώνει ἀναλόγως: Ὅυτε γάρ τις ἐδίωκεν ἀλογίης τε ἐκίρησε πολλῆς. Διότι οὔτε κανεὶς τὸν ἠνώχλησε καὶ δὲν ἐδόθη πεντάρα διὰ τὴν παρουσίαν του.

Σκόπιμος καὶ καλῶς ὑπολογισμένη ἐπίδειξις περιφρονησεως. Οἱ Σπαρτιᾶται ἀνταπέδιδον τὰ ἴσα διὰ τοὺς εἰς τὰς Σάρδεϊς κατασκόπους τῶν Ἑλλήνων».

Περὶ τῶν εἰς Σάρδεϊς ἀποσταλέντων ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων τριῶν κατασκόπων, περὶ τῆς συλλήψεως αὐτῶν πρῶτον ὑπὸ τῶν στρατηγῶν τοῦ πεζοῦ στρατοῦ τῶν Περσῶν καὶ τῆς ἀπελευθερώσεως εἶτα ὑπὸ τοῦ Ξέρξου πρβλ. Ἡρόδ. VII 146, 1 - 147, 1.

ταύτη καὶ ὄλην τὴν κεφαλὴν ἐκόσμουσαν οἱ Σπαρτιᾶται καὶ διὰ στεφάνων περιέβαλλον αὐτήν, ὡσεὶ εἰς πανήγυριν τινα χαρᾶς καὶ εὐθυμίας ἐχώρουν· ὁ θάνατος καὶ ἡ νίκη εἶχον παρ' αὐτοῖς ἰσοσθενῆ δύναμιν καὶ ῥοπήν. Ὁ Πλούταρχος λέγει¹⁴, ὅτι οἱ Σπαρτιᾶται ἐπέτρεπον κατὰ τὰς μάχας τοῖς νέοις αὐτῶν χάλασιν τινα καὶ ἄνεσιν τῶν κατὰ τὴν ἀγωγὴν αὐτῶν ἐν χρήσει συνήθως τιθεμένων σκληροτάτων μέσων καὶ τρόπων, ἀπαιτήσεων καὶ ἀξιώσεων. Οὐδαμῶς οἱ Σπαρτιᾶται ἐκώλυον τοὺς νέους αὐτῶν, ὅπως καλλωπίζονται περὶ τὴν κόμην καὶ ἐπιδεικνύωσι σπουδὴν τινα περὶ τὸν κόσμον τῶν ὄπλων καὶ τῶν ἱματίων· ἔχαιρον οἱ Σπαρτιᾶται, εἰ οἱ νέοι αὐτῶν ὡσπερ ἵπποι ἐγαυρίων καὶ ἐφρυάττοντο πρὸς τοὺς ἀγῶνας. Κομῶντες οἱ νέοι εὐθὺς ἐκ τῶν χρόνων τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας μάλιστα παρὰ τοὺς κινδύνους ἐθεράπευον τὴν κόμην, ἵνα αὕτη λιπαρὰ φαίνεται καὶ διακεκριμένη, εὐπρεπῶς δηλαδὴ καὶ ἀκριβῶς ἐκτενισμένη καὶ διακεχωρισμένη. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶχον οἱ Σπαρτιᾶται ἐν νῶ λόγον τινὰ τοῦ νομοθέτου αὐτῶν Λυκοῦργου περὶ τῆς κόμης· κατὰ τὸν Λυκοῦργον ἡ κόμη τοὺς μὲν καλοὺς καὶ εὐμόρφους εὐπρεπεστέρους ποιεῖ, τοὺς δὲ αἰσχροὺς καὶ ἀσχήμους φοβερωτέρους καὶ δεινοτέρους, δυσειδεστέρους καὶ ἀμορφοτέρους. Καὶ αἱ γυμναστικαὶ ἀσκήσεις κατὰ τὰς στρατείας ἦσαν παρὰ τοῖς Σπαρτιᾶταις μαλακώτεραι· καὶ τὴν ἄλλην διαίταν παρῆχον οὗτοι κατ' αὐτὰς τοῖς νέοις οὐχὶ ἐν γένει τόσον αὐστηρὰν καὶ ὑπεύθυνον. Κατὰ ταῦτα τοῖς Σπαρτιᾶταις μόνοις τῶν ἀνθρώπων ἦτο ὁ πόλεμος ἀνάπαυσις τῆς εἰς τὸν πόλεμον ἀκριβῶς ἀσκήσεως καὶ μερίμνης. Πάντα ταῦτα ὑπερόχως μαρτυροῦσι περὶ τινος ἐκτάκτως ὑψηλόφρονος καὶ ὑπερηφάνου ἀπαθείας καὶ ἀταραξίας τοῦ λαοῦ τούτου ἔναντι τῶν χάριν τῆς ἀμύνης καὶ τῆς σωτηρίας τῆς πατρίδος αὐτῶν προθύμως πάντοτε ἀναλαμβανομένων κινδύνων.

Παρὰ Στράβωνι ἀναγινώσκομεν¹⁵, ὅτι οἱ περὶ τὸν Λεωνίδα στρατιῶται κτενιζόμενοι, ὅτε ἐξήρχοντο εἰς τὴν μάχην, κατεφρονήθησαν ὑπὸ τῶν Περσῶν, ἐν τῇ μάχῃ ὅμως ἐθανμάσθησαν ὑπὸ τούτων.

* * *

Ἄκούων ὁ Ξέρξης ὅσα ὁ κατάσκοπος ἔλεγεν αὐτῷ περὶ τοῦ στρατοπέδου τῶν Ἑλλήνων¹⁶, οὐδαμῶς ἠδύνατο, ὅπως δεόντως κατανοήσῃ τὰ συμβαίνοντα¹⁷, τὴν ἀληθῆ τῶν πραγμάτων ὑπόστασιν καὶ οὐσίαν, τὴν

14. Πλούτ. Λυκ. 22, 1-3 (= βίοι, p. 53 d e = III 2 [1926] 38, 6-20 Zie.).

15. Στράβ. X 3,8 (= p. 716 A. = p. 467 C. = II [1847] 375, 17-20 Kramer). Πρβλ. Ἡροδ. I 82, 1-8.

16. Ἡροδ. VII 209, 1-2.

17. «...ὄκ εἶχε συμβαλέσθαι τὸ ἐόν...» πρβλ. Ἡροδ. VI 37, 2· 50, 3· VII 237, 2.

ἀδιάφορον ἐκείνην διαγωγὴν τῶν Σπαρτιατῶν, οἵτινες παρεσκευάζοντο, ὅπως αὐτοὶ τε ἀπόλωνται καὶ ἄλλους ἀπολέσωσι κατὰ δύναμιν. Ἐπειδὴ ἡ διαγωγὴ αὕτη τῶν Σπαρτιατῶν ἐφαίνετο αὐτῷ γελοία, ἐκάλεσε πρὸς ἑαυτὸν τὸν ἐν τῷ στρατοπέδῳ αὐτοῦ εὐρισκόμενον Δημάρατον τὸν Ἀρίστωνος. Τοῦτον ἀφικόμενον ἠρώτα ὁ Ξέρξης ἕκαστα τούτων θέλων, ὅπως μάθῃ τὴν ἔννοιαν καὶ σημασίαν τούτων, ἅτινα ἔπραττον οἱ Λακεδαιμόνιοι.

Ἦδη ἐν Δορίσκῳ τῆς Θράκης εἶχεν ὁ Ξέρξης καλέσει τὸν ἐπὶ τῇ Ἑλλάδᾳ συστρατευόμενον αὐτῷ Δημάρατον τὸν Ἀρίστωνος¹⁸ καὶ ἠρώτα αὐτόν, εἰ οἱ Ἕλληνες θὰ ἐτόλμων, ὅπως ὑψώσωσι χεῖρας κατ' αὐτοῦ. Πάντες οἱ Ἕλληνες καὶ πάντες ὁμοῦ οἱ κάτοικοι τῆς Εὐρώπης οὐχὶ ἀξιόμαχοι ἦσαν τοῖς Πέρσαις, ὥστε νὰ ὑπομείνωσιν ἐπερχόμενον τὸν μέγαν αὐτῶν βασιλέα, εἰ μὴ οὔτοι ἠνωμένοι καὶ ἀδιάσπαστοι ἦσαν. Ἀποκρινόμενος ὁ Δημάρατος ἔλεγε τότε τῷ Ξέρξει μεταξύ ἄλλων μετὰ τῆς ὀφειλομένης καθαρστάτης ἀληθείας, ὅτι τῇ Ἑλλάδι ἡ πενία μὲν πάντοτε σύντροφος καὶ σύμφυτος ἦτο, οἰκεία τε καὶ ἐγχώριος, ἡ ἀρετὴ ὁμως ξένη τε καὶ ἄλλοτρία κατεργασθεῖσα παρ' αὐτοῖς ἀπὸ τε σοφίας καὶ νόμου ἰσχυροῦ· τῆς ἀρετῆς ταύτης ποιουμένη χρῆσιν ἡ Ἑλλάς «ἀπημένετο», ἀπέκρουε δηλαδή, ἀπέτρεπε καὶ ἀπόθειε μακρὰν ἑαυτῆς, τὴν τε πενίαν καὶ τὴν δεσποσύνην :

«τῇ (sc. ἀρετῇ) διαχρωωμένη ἡ Ἑλλάς τὴν τε πενίαν ἀπαμένεται καὶ τὴν δεσποσύνην».

Ἐπὴν διὰ τούτων ὁ Δημάρατος παρὰ Ξέρξει πάντας τοὺς Ἕλληνας τοὺς περὶ ἐκείνους τοὺς δωρικοὺς χώρους οἰκοῦντας, μάλιστα δ' ὁμως εἰδικώτερον τοὺς Λακεδαιμονίους· οὗτοι οὐδέποτε θὰ ἐδέχοντο τοὺς λόγους τοῦ βασιλέως τῶν Περσῶν, οἵτινες δουλοσύνην ἔφερον τῇ Ἑλλάδι, θὰ ἠναντιοῦντο δ' αὐτῷ πάσῃ δυνάμει καὶ θὰ ἐμάχοντο αὐτῷ, καὶ εἰ ἔτι πάντες οἱ ἄλλοι Ἕλληνες τὰ αὐτοῦ ἐφρόνουν καὶ συνέπραττον αὐτῷ. Ὁ ἀριθμὸς οὐδεμίαν σημασίαν εἶχε παρὰ τοῖς Λακεδαιμονίοις· ἄνευ ὑπολογισμοῦ τοῦ ἀριθμοῦ αὐτῶν θὰ ἐμάχοντο οἱ Λακεδαιμόνιοι τοῖς Πέρσαις εἴτε οὔτοι χίλιοι ἦσαν εἴτε ἐλάσσονες τούτων εἴτε καὶ πλείονες. Ταῦτα ἀκούσας ὁ Ξέρξης καὶ γελάσας ἔλεγε τῷ Δημαράτῳ πρὸς τοῖς ἄλλοις, ὅτι οἱ Πέρσαι πλείονες ἐγίνοντο περὶ ἓνα ἕκαστον τῶν Λακεδαιμονίων ἢ χίλιοι, εἰ οὔτοι πέντε χιλιάδες ἦσαν. Εἰ οἱ Λακεδαιμόνιοι διφκοῦντο κατὰ Ξέρξην καὶ ἐκυβερνῶντο ὑφ' ἐνὸς ἄρχοντος κατὰ τὸν τρόπον τῶν Περσῶν, τότε φοβούμενοι οὔτοι τοῦτον θὰ ἐγίνοντο ἐκάστοτε καὶ παρὰ τὴν φύσιν αὐτῶν ἀμείνονες καὶ ἀναγκαζόμενοι διὰ τῆς μάλιστα θὰ ἐχώρουν ἐναντίον τῶν πολεμίων, καὶ εἰ ἔτι ἐλάσσονες αὐτῶν ἦσαν· νῦν ὁμως ἐλευθεροὶ ὄντες οἱ Λακεδαιμόνιοι καὶ ἀνεπηρέαστοι ἐν ταῖς ἐνεργείαις καὶ τῇ δράσει αὐτῶν

18. Ἡρόδ. VII 101, 1 - 105, 1.

οὐδέτερον τούτων θὰ ἐξετέλουν. Ἀποκρινόμενος ὁ Δημάρτος τῷ Ξέρξῃ ἔλεγεν αὐτῷ πρὸς τοῖς ἄλλοις, ὅτι οἱ Λακεδαιμόνιοι καθ' ἓνα μὲν κερχωρισμένως μαχόμενοι οὐδενὸς ἀνδρὸς χειρόνες ἦσαν, καθ' ὀμάδας δὲ καὶ τάξεις ἀθρόοι μαχόμενοι ἄριστοι ἦσαν ἀνδρῶν ἀπάντων. Ἐλεύθεροι οἱ Λακεδαιμόνιοι ὄντες οὐχὶ κατὰ πάντα ἐλεύθεροι ἦσαν· εἶχον οἱ Λακεδαιμόνιοι δεσπότην τινά, τὸν νόμον, ὃν οὗτοι ἐφοβοῦντο πλεον ἢ ὅσον οἱ Πέρσαι τὸν Ξέρξην. Ἐπραττον οἱ Λακεδαιμόνιοι, ὅτι ὁ νόμος ἐπέτασεν αὐτοῖς· ἐπέτασε δ' οὗτος αὐτοῖς τὸ αὐτὸ πάντοτε, ὅπως δηλαδὴ μηδέποτε φεύγωσιν ἐκ τῆς μάχης πρὸ οἰουδήποτε πλήθους τῶν πολεμίων, ἀλλὰ μένοντες ἐν τῇ τάξει ἐπικρατῶσιν ἢ ἀπολλύονται :

«ἐλεύθεροι γὰρ ἔόντες (sc. οἱ Λακεδαιμόνιοι) οὐ πάντα ἐλεύθεροί εἰσι· ἔπεστι γὰρ σφι δεσπότης νόμος, τὸν ὑποδειμαίνουσι πολλῶ ἔτι μᾶλλον ἢ οἱ σοὶ σέ. ποιεῦσι γῶν, τὰ ἂν ἐκεῖνος ἀνώγη· ἀνώγει δὲ τῶντ' αἰεὶ οὐκ ἔων φεύγειν οὐδὲν πλῆθος ἀνθρώπων ἐκ μάχης, ἀλλὰ μένοντας ἐν τῇ τάξει ἐπικρατεῖν ἢ ἀπόλλυσθαι».

Οὐχὶ φλυαρίαν ἀπετέλουν οἱ λόγοι οὗτοι τοῦ Δημάρτου, ἀλλὰ τὴν καθαρωτάτην ἀλήθειαν¹⁹.

Καὶ ἐν Θερμοπύλαις ἀποκρινόμενος ὁ Δημάρτος τῷ Ξέρξῃ ἀναφορικῶς πρὸς τὴν ἔννοιαν καὶ σημασίαν ἐκείνων, ἅτινα οἱ Λακεδαιμόνιοι ἔπραττον ἐν τῷ στρατοπέδῳ αὐτῶν, εἶπεν αὐτῷ²⁰, ὅτι οὗτος καὶ πρότερον, ὅτε ὤρμων ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα, ἤκουσεν αὐτοῦ λέγοντος περὶ τῶν ἀνδρῶν τούτων· ἤκουσεν αὐτοῦ καὶ ἐγέλα καὶ ἐνέπαιζεν αὐτὸν λέγοντα περὶ τοῦ τρόπου ἐκβάσεως τῶν πραγμάτων τούτων. Ὁ Δημάρτος, ὡς οὗτος περαιτέρω ἔλεγε τῷ Ξέρξῃ, μεγάλην σπουδὴν καὶ ἀγῶνα εἶχεν, ὅπως τὴν ἀλήθειαν μόνον λέγῃ ἐνώπιον τοῦ βασιλέως. Οἱ ἄνδρες οὗτοι ἀφίκοντο ἐκεῖσε ἐπὶ τῷ σκοπῷ, ὅπως πολεμήσωσι κατὰ τῶν Περσῶν ὑπὲρ τῆς «ἐσόδου», τῶν στενῶν δηλαδὴ τῶν Θερμοπυλῶν, καὶ ταῦτα παρεσκευάζοντο. Παρ' αὐτοῖς ὑπῆρχεν ὁδε ὁ νόμος, τότε τὸ ἔθιμον, ὅπως δηλαδὴ τότε κυρίως τὰς κεφαλὰς αὐτῶν κοσμώνται, ὅταν μέλλωσιν, ὅπως διεξαγάγωσιν ἀγῶνα ζωῆς ἢ θανάτου. Εἰ ὁ Ξέρξης τούτους τε καὶ τοὺς ἐν Σπάρτῃ ὑπομένοντας κατεστρέφετο, οὐδὲν ἄλλο ἔθνος ἀνθρώπων θὰ ὑπῆρχε πλεον, ὅπερ θὰ ἀπετόλμα, ὅπως ὑψώσῃ τὰς χεῖρας αὐτοῦ κατὰ τοῦ βασιλέως· νῦν θὰ διεξή-

19. Πρὸς διασάφησιν τοῦ γενναίου φρονήματος, τῆς καρτερίας καὶ τῆς ἀρετῆς ἐν γένει τῶν ἐν Θερμοπύλαις Λακεδαιμονίων ἐπηγαγόμενη ἀνωτέρω σημεῖα τινα μόνον τοῦ περιφήμου ἐκείνου διαλόγου, ὃν ὁ Ξέρξης ἐν Δορίσκῳ μετὰ τὴν καταρίθμυσιν τῶν ἀπειροπληθῶν αὐτοῦ πεζικῶν καὶ ναυτικῶν δυνάμεων, Ἡρόδ. VII 59, 1 - 100, 3, διὰ πολλῶν διεξήγαγε μετὰ τοῦ συστρατευομένου αὐτῷ ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα ἐξορίστου βασιλέως τῆς Σπάρτης Δημάρτου τοῦ Ἀρίστωνος· πρβλ. Ἡρόδ. VI 61, 1 - 70, 3.

20. Ἡρόδ. VII 209, 2 - 5.

γεν ὁ Ξέρξης ἀγῶνα πρὸς τὴν καλλίστην βασιλείαν τῶν Ἑλλήνων καὶ πρὸς ἄνδρας ἀρίστους²¹ :

«ἐπίστασο δέ· εἰ τούτοις τε καὶ τὸ ὑπομένον ἐν Σπάρτῃ καταστρέψαι, ἔστι οὐδὲν ἄλλο ἔθνος ἀνθρώπων, τὸ σέ, βασιλεῦ, ὑπομένει χειρὰς ἀνταειρόμενον· νῦν γὰρ πρὸς βασιλιήν τε καλλίστην τῶν ἐν Ἑλλήσι προσφέρειαι καὶ ἄνδρας ἀρίστους».

Λίαν ἀπίστευτα πράγματα ἐφαίνοντο τῷ Ξέρξει τὰ ὑπὸ τοῦ Δημαράτου λεγόμενα καὶ τούτου ἕνεκα ἐπηρώτα τὸ δεύτερον, κατὰ τίνα τρόπον οἱ Ἕλληνες τόσον ὀλίγοι ὄντες θὰ ἐμάχοντο τῇ στρατιᾷ αὐτοῦ. Ὁ Δημάρατος ἀποκρινόμενος εἶπε τῷ βασιλεῖ, ὅτι οὗτος ἠδύνατο, ὅπως ὡς ψεύστην θεωρήσῃ αὐτὸν καὶ ὡς τοιοῦτου ποιήσῃται αὐτοῦ χρήσιν, εἰ τὰ πράγματα μὴ οὕτως ἀπέβαινον, ὡς οὗτος ἔλεγεν αὐτῷ²².

Πανταχοῦ ἐνταῦθα λίαν ἐναργὲς εἶναι, ὅτι ὁ Ἡρόδοτος παρέχει ἡμῖν εἰδήσεις περὶ τῆς ἐξόχου καὶ σπανίας γενναιότητος τῶν Σπαρτιατῶν ὑπὸ τὴν ῥοπήν ὀπωσθήποτε καὶ δρᾶσιν τῆς ὑπὸ τούτων ἀναφορικῶς πρὸς τὴν θύσιαν τῶν Θερμοπυλῶν εὐτέχνως διαμορφωθείσης παραδόσεως, ἐν ἣ μόνιμος στόχος ἦτο ἡ φίλαυτος πάντοτε ἕξαρχισ τῆς ἀρετῆς, τοῦ κλέους καὶ τοῦ μεγαλείου αὐτῶν.

* *

Καταστρατοπεδευσάντων τῶν Περσῶν, λέγει ὁ Διόδωρος²³, παρὰ τὸν Σπερχεῖον ποταμὸν ἀπέστειλεν ὁ Ξέρξης εἰς τὰς Θερμοπύλας ἀγγέλους, ἵνα ἐρευνήσωσι καὶ ἐλέγξωσι, τί διανοοῦντο οἱ Ἕλληνες περὶ τοῦ πρὸς αὐτὸν πολέμου· προσέταξεν οὗτος ἐπὶ πλεόν αὐτοῖς, ὅπως τὰ μὲν ὄπλα πάντες ἀποθέσωσιν, αὐτοὶ δὲ ἀκινδύνως ἀπέλθωσιν εἰς τὰς πατρίδας αὐτῶν καὶ σύμμαχοι εἶναι τῶν Περσῶν· ὑπέσχετο ὁ Ξέρξης τοῖς Ἕλλησιν, ὅτι αὐτοῖς ταῦτα πράξαισι θὰ ἔδιδε χώραν πλείω καὶ βελτίω τῆς ὑπ' αὐτῶν τότε κατεχομένης. Οἱ περὶ τὸν Λεωνίδα ἀκούσαντες τῶν ἀγγέλων ἀπεκρίναντο, ὅτι καὶ συμμαχοῦντες τῷ βασιλεῖ χρησιμώτεροι αὐτῷ θὰ ἦσαν μετὰ τῶν ὄπλων καὶ ἀναγκαζόμενοι, ὅπως πολεμῶσι, γενναιότερον μετὰ τῶν ὄπλων θὰ ἠγωνίζοντο ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας· ἀναφορικῶς πρὸς τὴν χώραν, ἣν ὑπισχνεῖτο ὁ Ξέρξης, ὅπως δώσῃ τοῖς Λακεδαιμονίοις, ἀπεκρίναντο οὗτοι, ὅτι πάτριον ἦτο τοῖς Ἕλλησιν, ὅπως κτῶνται χώραν μὴ διὰ κακίαν, ἀλλὰ δι' ἀρετήν.

21. Οἱ Ἡρακλεῖδαι τῆς Σπάρτης ἦσαν ἐξ ἐπόψεως ἀρχαιότητος ὁ ἐπιφανέστερος ἡγεμονικὸς οἶκος τῆς Ἑλλάδος.

22. Καθὰ ὁ Ἡρόδοτος, I 138, 1 λέγει, αἰσχιστον ἐθεωρεῖτο παρὰ τοῖς Πέρσαις τὸ ψεύδεσθαι.

23. Διόδ. XI 5, 4-5 (= II [1890³/1964] 231, 22-232, 13 Vogel).

Ὁ βασιλεὺς, λέγει ὁ Διόδωρος ἐν ἀμέσῳ συνεχείᾳ πρὸς τὰ ἀνωτέρω²⁴, ἀκούσας παρὰ τῶν ἀγγέλων τὰς ἀποκρίσεις τῶν Ἑλλήνων προσεκαλέσαστο Δημάρατον τὸν Σπαρτιάτην, ὅστις ἐκ τῆς πατρίδος αὐτοῦ ἔφυγε πρὸς αὐτόν, καὶ καταγέλασας τῶν ἀποκρίσεων ἐπηρώτησε τὸν Λάκωνα, πότερον θὰ ἔπραττον οἱ Ἕλληνες, θὰ ἔφευγον οὗτοι ὀξύτερον τῶν ἵππων αὐτοῦ ἢ θὰ ἐτόλμων, ὅπως πρὸς τόσον μεγάλας δυνάμεις παρατάζονται. Ὁ Δημάρατος ἀποκρινόμενος εἶπεν αὐτῷ, ὅτι οὐδ' αὐτὸς ἠγνώνει τὴν ἀνδρείαν τῶν Ἑλλήνων· τοὺς ἀφισταμένους τῶν βαρβάρων δι' ἑλληνικῶν δυνάμεων κατεπολέμει· ὥστε οὗτος ὄφειλεν, ὅπως μὴ νομίζῃ, ὅτι οἱ ὑπὲρ τῆς ἀρχῆς αὐτοῦ ἄμεινον τῶν Περσῶν ἀγωνιζόμενοι ὑπὲρ τῆς ἰδίας ἐλευθερίας ἔλαττον θὰ ἐκινδύνευον πρὸς τοὺς Πέρσας. Ὁ Ξέρξης καταγέλασας αὐτοῦ διέταξεν, ὅπως ἀκολουθῆ, ἵνα ἴδῃ τοὺς Λακεδαιμονίους φεύγοντας.

Γράψαντος τοῦ Ξέρξου τῷ Λεωνίδα, λέγει ὁ Πλούταρχος²⁵, ὅτι ἐπετρέπετο αὐτῷ, ὅπως μὴ θεομαχῆ, τασσόμενος δὲ μετ' αὐτοῦ μοναρχῆ τῆς Ἑλλάδος, ἀντέγραψεν οὗτος αὐτῷ, ὅτι, εἰ τὰ καλὰ τοῦ βίου ἐγίνωσκε, θὰ ἀφίστατο τῆς ἐπιθυμίας τῶν ἀλλοτρίων, αὐτῷ δὲ κρείσσων ἦτο ὁ ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος θάνατος τοῦ μοναρχεῖν ὁμοφύλων. Πάλιν δὲ γράψαντος τοῦ Ξέρξου: «πέμψον τὰ δπλα», ἀντέγραψεν ὁ Λεωνίδα: «μολὼν λαβέ».

II.

Ο ΜΕΤΑΞΥ ΠΕΡΣΩΝ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΩΝ ΔΙΗΜΕΡΟΣ ΑΓΩΝ ΠΑΡΑ ΤΟ ΔΥΤΙΚΟΝ ΣΤΕΝΟΝ ΤΩΝ ΘΕΡΜΟΠΥΛΩΝ

Διὰ πάντων ἐκείνων, ἅτινα ἔλεγεν ὁ Δημάρατος τῷ Ξέρξῃ, οὐδαμῶς οὗτος, λέγει ὁ Ἡρόδοτος περαιτέρω¹, ἐπειθεν αὐτόν. Τέσσαρας ἡμέρας ἀφῆκεν ὁ Ξέρξης, ὅπως παρέλθωσιν, ἐλπίζων πάντοτε, ὅτι οἱ Ἕλληνες θὰ ἀπέδρων ἐκεῖθεν :

«τέσσερας μὲν δὴ παρήκε ἡμέρας ἐλπίζων αἰεὶ σφεας ἀποδρῆσεσθαι».

Κατὰ τὴν πέμπτην ἡμέραν, ἐπειδὴ οἱ Ἕλληνες οὐδαμῶς ἀπεμακρύνοντο ἐκεῖθεν, ἀλλ' ἐφαίνοντο αὐτῷ, ὅτι ἔμενον ἐκεῖ ἔμπλεα ἀναιδοῦς ὕβρεως καὶ μωρᾶς καὶ αὐθάδους ἀβουλίας, θυμῶθεις ἐπεμπεν ἐπ' αὐτοὺς Μήδους τε καὶ Κισίους² ἐντειλάμενος, ὅπως συλλαβόντες αὐτοὺς ἄγωνισιν

24. Διόδ. XI 6, 1-2 (= II [1890³/1964] 232, 14-233, 1 Vogel).

25. Πλούτ. ἀποφθέγμ. λακων. — Λεων. 10-11 (= ἠθ., p. 225 c d = II [1889] 148, 12-19 Bern.).

1. Ἡροδ. VII 210, 1-2.

2. Πρβλ. Ἡροδ. VII 62, 1-2. Οἱ Μῆδοι ἄρχοντα παρεῖχοντο ἐν τῇ εἰς Ἑλλάδα στρατείᾳ τὸν Τιγράνην, ἄνδρα Ἀχαμενίδην· ἐκαλοῦντο οὗτοι τὸ πάλαι ὑπὸ πάντων Ἄριοι,

ἐνώπιον αὐτοῦ. Ὡς δὲ οἱ Μῆδοι μεθ' ὀρμῆς εἰσέπεσον εἰς τοὺς Ἕλληνας, ἐπιπτον πολλοί, ἄλλοι δ' ἐν τῷ μεταξὺ προσεπήρχοντο καὶ οὐδαμῶς ἀπεμακρύνοντο ἐκεῖθεν καίπερ μεγάλας ἀπολείας ἔχοντες³. Παντί, μάλιστα δὲ τῷ βασιλεῖ, φανερόν οὗτοι καθίστων, ὅτι πολλοὶ μὲν ἄνθρωποι ἦσαν, ὀλίγοι δὲ ἄνδρες⁴. Ἡ συμβολὴ ἐγένετο κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἡμέρας.

* * *

Ἐπειδὴ οὕτως οἱ Μῆδοι τραχέως ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἐπλήττοντο⁵, οὗτοι μὲν ὑπεχώρουν, ἐπήρχοντο δὲ ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων κατὰ διαδοχὴν οἱ Πέρσαι ἐκεῖνοι, οὓς ὁ βασιλεὺς «*Ἀθανάτους*» ἐκάλει καὶ ὧν ἦρχεν ὁ Ὑδάρνης⁶· ἐπίστευον οὗτοι, ὅτι εὐχερῶς θὰ κατέβαλλον τοὺς ἐχθρούς. Ὡς

ἀφικομένης δὲ εἰς τοὺς Ἀρίους τούτους ἐξ Ἀθηνῶν Μηδείας τῆς Κολχίδος μετέβαλον καὶ οὗτοι τὸ ὄνομα. Οἱ μετὰ τοῦ Ξέρξου στρατευόμενοι Κίσιοι ἔφερον στολὴν κατὰ τὰ ἄλλα μὲν ὁμοίαν τῇ στολῇ τῶν Περσῶν, ἀντὶ τῶν πέλων ὁμοῦς ἔφερον ἰδιόρρυθμον κάλυμμα τῆς κεφαλῆς «*μίτραν*» καλούμενον: «*μιτρηφόρου*». Τῶν Κισσιῶν ἦρχεν Ἀνάφης ὁ Ὀτάνου.

3. «... ἐπιπτον πολλοὶ (sc. Μῆδοι), ἄλλοι δ' ἐπεσήσαν καὶ οὐκ ἀπήλανον καίπερ μεγάλας προσπαιόντες».

Τοῦτο μαρτυρεῖ ἐναργῶς τὴν εὐψυχίαν καὶ τὴν ἀνδρείαν, τὴν γενναϊότητα καὶ τὴν ἀρετὴν, τὴν ἐπιμονὴν καὶ καρτερίαν τῶν Μήδων. Πανταχοῦ ἐνταῦθα γίνεται χρῆσις παρατακτικῶν χρόνων πρὸς ἐναργὴ δήλωσιν τῆς παρατακτικῆς ἐξελιξέως τοῦ δεινοῦ ἀγῶνος.

4. «... ὅτι πολλοὶ μὲν ἄνθρωποι εἶεν, ὀλίγοι δὲ ἄνδρες».

Ταῦτα λεγόμενα εὐθὺς μετὰ τὰ προηγούμενα, ἐν οἷς ἐξαίρεται ἡ ἀνδρεία τῶν Μήδων, οὐδαμῶς ἔχουσι τὴν ἔννοιαν, ὅτι πολλοὶ μὲν ἄνθρωποι ἐκεῖ ἦσαν, ὀλίγοι ὁμοῦς εὐψυχοὶ καὶ γενναῖοι ἄνδρες· πολλῶν μᾶλλον ἐξαίρεται παρ' αὐτοῖς ἡ ἔλλειψις στρατιωτικῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς δεούσης τέχνης καὶ ἰκανότητος πρὸς διεξαγωγὴν τοῦ ἀγῶνος· ὀλίγον κατωτέρω, VII 211, 3 ἐξαίρεται ἀκριβῶς ὑπὸ τοῦ ἱστορικοῦ τοῦτο μὲν ἡ πολεμικὴ ἐμπειρία τῶν Λακεδαιμονίων, τοῦτο δὲ ἡ ἀπειρία καὶ ἀπαίδευσία ἐν ταῖς μάχαις τῶν Περσῶν καὶ τῶν Μήδων:

«*Λακεδαιμόνιοι δὲ ἐμάχοντο ἀξίως λόγου ἄλλα τε ἀποδεικνύμενοι ἐν οὐκ ἐπισταμένοισι μάχεσθαι ἐξευστάμενοι...*».

Πρβλ. ἐνταῦθα Φιλοστρ. τὰ εἰς τὸν Τυαν. Ἀπολλ. I 21 (= I [1870] 21, 25 - 23, 20 Kayser) πρβλ. ἐτι Front. strateg. IV 2, 9 (= p. 125, 16 - 19 Gundermann [1888] = p. 176, 15 - 17 Bendz [1963 = Schriften und Quellen der alten Welt. 10]):

Xerxes a trecentis Lacedaemoniorum ad Thermopylas vexatus, cum vix eos confecisset, hoc se deceptum aiebat, quod multos quidem homines haberet, viros autem disciplinae tenaces nullos.

Τὴν ἔννοιαν τῆς φράσεως τοῦ Ἡροδότου: «*ὀλίγοι δὲ ἄνδρες*» εὐστόχος ὁ Φροντίδος ἀποδίδει διὰ τῆς φράσεως: ... viros autem disciplinae tenaces nullos.

5. Ἡρόδ. VII 211, 1 - 3.

6. Παρ' Ἡροδότῳ, VII 83, 1 ἀναγινώσκομεν, ὅτι μυρίων ἐκλεκτῶν Περσῶν ἐστρατήγει ὁ Ὑδάρνης· ἐκαλοῦντο οἱ Πέρσαι οὗτοι «*Ἀθάνατοι*» διὰ τόνδε κυρίως τὸν λόγον:

δὲ καὶ οὗτοι συνεπλέκοντο τοῖς Ἕλλησιν, οὐδὲν πλέον κατώρθουν τῆς μηδικῆς στρατιᾶς, ἀλλὰ τὰ αὐτὰ ἐν στενοπόρῳ χώρῳ ἐμάχοντο οὗτοι καὶ βραχυτέρων ἢ οἱ Ἕλληνες δοράτων ἐποιοῦντο χρῆσιν, οὐδεμίαν δὲ εὐχέρειαν εἶχον χρήσεως τοῦ πλήθους αὐτῶν. Οἱ Λακεδαιμόνιοι ἐμάχοντο ἀξίως λόγου· κατεδείκνουν οὗτοι τὴν πολεμικὴν αὐτῶν ἐμπειρίαν καὶ τέχνην τοῖς ἀπείροις τοῦ πολέμου ἐχθροῖς δι' ἄλλων τε πολλῶν καὶ διὰ τοῦδε ἐτι τοῦ πράγματος: ἔστρεφον ἐκάστοτε οἱ Λακεδαιμόνιοι τὰ νῶτα καὶ ἀθροὶ ἔφευγον δῆθεν· οἱ βάρβαροι βλέποντες τοὺς Ἕλληνας φεύγοντας ἐπήρχοντο κατ' αὐτῶν μετὰ βοῆς καὶ πατάγου· οἱ Ἕλληνες καταλαμβάνομενοι ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν ὑπέστρεφον καὶ ἐγίνοντο οὕτως ἀντιμέτωποι τοῖς βαρβάροις· μεταστρεφόμενοι οἱ Ἕλληνες κατέβαλλον ἀναριθμήτους Πέρσας⁷. Ἐπιπτον δὲ καὶ αὐτῶν τῶν Σπαρτιατῶν ἐνταῦθα ὀλίγοι⁸. Ἐπειδὴ οἱ Πέρσαι διὰ τῶν ἀποπειρῶν αὐτῶν κατὰ τῆς «ἐσόδου», τῶν στενῶν δηλαδὴ τῶν Θερμοπυλῶν, καὶ διὰ τῶν κατὰ τάγματα καὶ κατὰ πάντα ἄλλον τρόπον ἐνεργουμένων προσβολῶν αὐτῆς οὐδὲν κατώρθουν, ἀπήρχοντο ὀπίσω.

εἰ τις ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ αὐτῶν ἔλειπε λόγῳ θανάτου ἢ νόσου, ἄλλος ἀνὴρ ἐξελέγετο πρὸς ἀντικατάστασιν αὐτοῦ· οὕτως οἱ «Ἀθάνατοι» οὐδέποτε ἐγίνοντο πλείονες ἢ ἐλάττωες τῶν μυρίων· πρβλ. Ἡροδ. VIII 113, 2. Πρόκειται λοιπὸν ἐνταῦθα περὶ εἶδους τινὸς σωματοφυλάκων τοῦ βασιλέως, ὧν ἀρχηγὸς ἦτο ὁ Ὑδάρνης.

7. Διὰ τῆς στροφῆς τῶν νότων αὐτῶν οἱ Λακεδαιμόνιοι τοῦτο μὲν διέφευγον πρὸς στιγμὴν τὴν πίεσιν τοῦ ἐχθροῦ καὶ εὗρισκον μικρὰν τινα ἄνεσιν, τοῦτο δὲ αἰφνιδίως μεταστρεφόμενοι κατελάμβανον τοὺς ἐπιθεμένους βαρβάρους ἀνετοίμους καὶ ἐν ἀταξία ὄντας καὶ οὕτως οὐχὶ ἱκανοὺς πρὸς ἀπάντησιν καὶ ἄμυναν ἢ ἀντεπίθεσιν. Ὁ κ. Σπυρ. Ν. Μαρῖνᾶτος ἐν σ. 30 τῆς μνημονευθείσης ἐργασίας αὐτοῦ: Θερμοπύλαι... γράφει ἐπὶ τοῦ προκειμένου λίαν ἐμβριθῶς τάδε:

«Οἱ Ἕλληνες ὀπλίται, βαρῶς καθὼς ἦσαν ὀπλισμένοι, ἀπετέλουν τότε τὸν καλύτερον στρατὸν τῆς γῆς διὰ τὴν ἐκ τοῦ συστάδην μάχην. Ἐμειονέκτων ὅμως εἰς εὐκνησίαν. Οἱ Πέρσαι τοῦναντίον ἦσαν ελαφρότεροι καὶ ἐκτὸς τῶν ἀγχεμάχων ὄπλων (δόρατος καὶ ξίφους) ἦσαν καὶ δεινοὶ τοξόται, φορτωμένοι ἀπὸ βέλη. Ἡδύναντο λοιπὸν ἐπὶ ὥρας πολλὰς νὰ πολεμοῦν ἀπὸ μακρᾶν, ἐνῶ οἱ Σπαρτιάται δὲν ἠδύναντο νὰ πράξουν τίποτε... Τὸ στρατήγημα ἐπομένως τῆς εἰκονικῆς φηγῆς τῶν ἐχρησίμευε διὰ νὰ προσελκύσων ἐντὸς τοῦ στενοῦ τῶν Θερμοπυλῶν τὸν ἐχθρὸν καὶ νὰ δημοσοργήσων δυνατότητα μάχης ἐκ τοῦ συστάδην. Πρέπει ὅμως νὰ ἦτο θαυμαστὴ ἢ στρατιωτικὴ τῶν ἐξάσκησις, ἢ πειθαρχία τῆς φάλαγγος καὶ ἡ ἀκριβεία τῶν παραγγελμάτων, διὰ νὰ μὴ δημοσοργηθῆ σύγχυσις καὶ θῆγμα, τὰ ὁποῖα θὰ εἶχον ὀλεθρίας συνετείας. Μόνοι δὲ οἱ Σπαρτιάται εἶχον τοιαύτην θαυμαστὴν ἐξάσκησιν. Οὕτω μόνον δυνάμεθα νὰ ἐνοήσωμεν καὶ τοὺς λόγους τοῦ Δημαράτου πρὸς τὸν Ξέρξην, ὅτι οἱ Σπαρτιάται ὡς ἄτομα μὲν εἶναι γενναῖοι, ὅταν δὲ μάχωνται συντεταγμένοι εἶναι οἱ ἀριστοὶ πάντων τῶν πολεμιστῶν».

8. «ἐπιπτον δὲ καὶ αὐτῶν τῶν Σπαρτιητέων ἐνταῦθα ὀλίγοι».

Ἐπειδὴ οἱ Σπαρτιάται εὐτάκτως τε καὶ εὐκόσμως ἐμάχοντο, πολὺ ὀλίγας ἀπολείας εἶχον ἐν ταῖς στενοπορείαις τῆς περιοχῆς».

* * *

Ὁ ἐν τῇ αὐτῇ τοῦ βασιλέως τῶν Περσῶν Ἀρταξέρξου τοῦ Μνήμονος (404 - 358) ζήσας Ἑλλην ἰατρός Κτησίας ὁ Κνίδιος λέγει⁹, ὅτι ὁ Ξέρξης προσέβαλλεν ἐν Θερμοπύλαις Λεωνίδα τῷ στρατηγῷ τῶν Λακεδαιμονίων δι' Ἀρταπάνου ἔχοντος μυρίου ἀνδρας· καὶ κατέκοπη τὸ περσικὸν πλῆθος τῶν Λακεδαιμονίων δύο ἢ τριῶν ἀναιρεθέντων. Εἶτα διέτασεν ὁ Ξέρξης, ὅπως οἱ Πέρσαι προσβάλωσι τοὺς Ἑλλησι μετὰ δισμυρίων, οἵτινες καὶ οὗτοι ἠττήθησαν. Εἶτα ἐμαστιγοῦντο οἱ Πέρσαι, ἵνα πολεμῶσιν, ὅμως οὗτοι καὶ μαστιγούμενοι ἔτι ἠτῶντο. Τῇ ὑστεραίᾳ διέτασεν ὁ Ξέρξης, ὅπως μάχωνται οἱ Πέρσαι μετὰ πεντακισμυρίων, πενήκοντα δηλαδὴ χιλιάδων, καί, ἐπειδὴ καὶ τότε οὐδὲν οὗτος κατάρθου, ἔλυσε τὸν πόλεμον. Καθὰ παρατηροῦμεν, ὁ Κτησίας οὐχὶ κατὰ πάντα ὁμοίως τῷ Ἡροδότῳ ἐκτίθεται ἐπὶ τοῦ προκειμένου τὰ συμβάντα. Οὔτε τῶν Μήδων καὶ τῶν Κισσίων οὔτε τοῦ Ὑδάρνου καὶ τῶν «Ἀθανάτων» αὐτοῦ ποιεῖται μνειὰν ὁ Κτησίας, παρέχει δ' ἡμῖν δι' ἀριθμητικοῦ προσδιορισμοῦ ἀκριβέστερον τὸ πλῆθος τῶν μαχομένων Περσῶν, ὅμως τίς τῶν ἐν λόγῳ ἱστορικῶν ἀληθέστερος καὶ πιστότερος, βεβαιότερος καὶ ἀσφαλέστερος θεωρητέος ἐνταῦθα, ὁ Κνίδιος ἢ ὁ Ἀλικαρνασσεύς;

Παρὰ Διοδώρῳ ἀναγινώσκομεν¹⁰, ὅτι ὁ Κνίδιος Κτησίας ἔζη κατὰ τοὺς χρόνους τῆς στρατείας τοῦ Κύρου ἐπὶ τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ Ἀρταξέρξην, γενόμενος δὲ αἰχμάλωτος καὶ διὰ τὴν ἱατρικὴν αὐτοῦ ἐπιστήμην ἀναληφθεὶς ὑπὸ τοῦ βασιλέως διετέλεσε τιμώμενος ὑπ' αὐτοῦ δέκα ἐπτὰ ἔτη (401 - 384). Οὗτος λοιπὸν ἔλεγεν, ὅτι ἐκ τῶν βασιλικῶν διφθερῶν, ἐν αἷς οἱ Πέρσαι κατὰ τινα νόμον εἶχον συντεταγμένας τὰς παλαιὰς αὐτῶν πράξεις, ἐπολυπραγμόνησε καὶ κατὰ βάθος ἠρεῦνησε τὰ καθ' ἕκαστον καὶ συνταξάμενος τὴν ἱστορίαν ἐξήνεγκε ταύτην εἰς τοὺς Ἑλληνας. Παρὰ Ξενοφῶντι ἀναγινώσκομεν πάλιν¹¹, ὅτι ὁ Κῦρος ἐν τῇ μάχῃ τῶν Κουνάζων (401 π.Χ.) ἔτρωσε τὸν βασιλέα Ἀρταξέρξην διὰ τοῦ θώρακος, ὡς ἔλεγεν ἐν τῇ ἱστορίᾳ αὐτοῦ ὁ ἰατρός Κτησίας· ἔλεγεν ἔτι οὗτος ἐν τῇ ἱστορίᾳ αὐτοῦ, ὅτι αὐτὸς ἰᾶτο τὸ τραῦμα τοῦ βασιλέως. Καθὰ ὁ Φώτιος λέγει¹², ὁ Κτησίας ἱστορεῖ

9. Κτησ. περσ. παρὰ Φωτίῳ, βιβλ. 72 (= I [1824] 39 a, 23 - 31 Bekk.) = F Gr. Hist. (Jac.), III C I (1958) 463, 9 - 14 : 688. Ktes. v. Knidos F 13 (27)/(23).

10. Διόδ. II 32, 4 (= I [1888³/1964] 224, 1 - 10 Vogel).

11. Ξενοφ. Κύρ. ἀν. I 8, 26· πρβλ. Πλουτ. Ἀρτοξ. 8, 2 (= βίοι, p. 1014 f = III I [1915] 373, 11 - 12 Zie.).

12. Φώτ. βιβλ. 72 (= I [1824] 35 b, 35 - 36 a, 4 Bekk.) = F Gr. Hist. (Jac.), III C I (1958) 417, 27 - 418, 3 : 688. Ktes. v. Knidos F 8.

ἐν ἅπασι πράγματα ἀντικείμενα τῷ Ἡροδότῳ καὶ ψεύστην αὐτὸν ἀπήλεγχεν ἐν πολλοῖς καὶ λογοποιὸν ἀπεκάλει. Νεώτερος μὲν τοῦ Ἡροδότου ἦτο ὁ Κτησίας, ἔλεγεν ὁμῶς οὗτος, ὅτι τῶν πλειόνων ἐκείνων, ἅτινα ἱστορεῖ, αὐτόπτης ἐγένετο ἢ παρ' αὐτῶν τῶν Περσῶν αὐτήκοος κατέστη ἐκεῖ, ἔνθα μὴ ἐνεχώρει ἢ ἄμεσος ὄψις τῶν πραγμάτων· οὕτως ὁ Κτησίας συνέγραψε τὴν ἱστορίαν αὐτοῦ. Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα εὐρέως ἐπεκράτει ἡ γνώμη, ὅτι ὁ Ἡρόδοτος οὐχὶ πάντοτε ἀληθῆ πράγματα ἔλεγε καὶ ὅτι οὐχὶ σπανίως τὰ ἴδια αὐτοῦ συναισθήματα εὐνοίας ἢ ἐχθρότητος ἐναντι προσώπων, λαῶν καὶ ἔθνῶν ἐρρῦθμιζον τὴν σύνθεσιν καὶ τὴν ὑφήν τῶν ἱστορικῶν αὐτοῦ ἐκθέσεων καὶ περιγραφῶν. Ὁ Πλούταρχος μάλιστα συνέταξεν ἰδίαν συγγραφὴν ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν: «Περὶ τῆς Ἡροδότου κακοηθείας»¹³, ἐν ἣ ὁ ἐκ Χαιρωνείας φιλόσοφος ψευδόμενον ἐν πολλοῖς καταδείκνυται τὸν Ἄλικαρνασσεᾶ ἱστορικὸν καὶ ἐστερημένον τοῦ ὀφειλομένου ἤθους καὶ τῆς ἀπαραιτήτου εἰλικρινείας κατὰ τὴν ἐκτίμησιν καὶ καταξίωσιν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων.

* * *

Λέγεται¹⁴, ὅτι ὁ βασιλεὺς θεώμενος τὰς κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς μάχης ἐφόδους καὶ προσβολὰς τῶν Ἑλλήνων καὶ τὰς συμπλοκάς αὐτῶν μετὰ τῶν Περσῶν¹⁵ τρίς ἠγέρθη τοῦ θρόνου αὐτοῦ φόβῳ συσχεθεὶς περὶ τῆς στρατιᾶς.

Ἡ Ξέρξης ἐθεᾶτο τὴν μάχην ἐκ τῆς ἐπὶ ὑψηλοῦ τόπου κειμένης Τραχίνος, ἣτις ἔκειτο παρὰ τὸ σημερινὸν χωρίον: «Βαρθάτες», ἐφ' ὅσον χρόνον βεβαίως διεξήγετο εἰσεῖτι ὁ ἀγὼν ἐν τῷ δυτικῷ στενῷ καὶ πρὸ αὐτοῦ. Οὕτως ἐθεᾶτό ποτε καὶ ὁ Δαρείος¹⁶ τὴν ὑπὸ τοῦ Μανδροκλέους κατασκευὴν τῆς γεφύρας τοῦ Βοσπόρου. Ἐν Ἀβύδῳ πρότερον κατεσκεύασαν οἱ Ἀβυδηνοὶ χάριν τοῦ Ξέρξου ἐπὶ κολωνοῦ προξέδραν λίθου λευκοῦ¹⁷, ὁπόθεν οὗτος ἐθεᾶτο τὸν τε πεζὸν στρατὸν καὶ τὰς ναῦς. Καὶ κατὰ τὴν ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίαν ἀργότερον¹⁸ ἐκάθητο ὁ Ξέρξης πρὸς θεᾶν τῆς ναυμαχίας ὑπὸ τῷ ὄρει, ὅπερ ὑψοῦται ἀπέναντι τῆς Σαλαμῖνος καὶ καλεῖται Αἰγάλεως.

13. Πλούταρχος: «Περὶ τῆς Ἡροδότου κακοηθείας» 1, 1 - 43, 5 (= ἦθ., p. 854 d - 874 c = V [1893] 208 - 263 Bern.).

14. Ἡρόδ. VII 212, 1.

15. Ὁ Ἡρόδοτος ποιεῖται ἐνταῦθα λόγον περὶ «προσόδων τῆς μάχης»: πρβλ. Ἡρόδ. VII 223, 1· IX 101, 3.

16. Ἡρόδ. IV 88, 1.

17. Ἡρόδ. VII 44, 1.

18. Ἡρόδ. VIII 88, 1 - 3· 90, 4.

Ἡ φράσις τοῦ Ἡροδότου :

«λέγεται βασιλέα θενύμενον τρις ἀναδραμεῖν ἐκ τοῦ θρόνου δεισάντα περὶ τῆ στρατιῇ»

ἀνακαλεῖ εἰς τὴν μνήμην ἡμῶν ὁμοίαν τινὰ περίστασιν παρ' Ὀμήρῳ¹⁹. Ἐπὶ τῇ ἐνάρξει τῆς μεταξὺ Ἀχαιῶν καὶ Τρώων μάχης, ἥς μετεῖχον καὶ οἱ θεοί, δεινῶς ἐξ ὕψους ἐβρόντησε πατὴρ ἀνδρῶν τε καὶ θεῶν, ὁ δὲ Ποσειδῶν ἐτίναξε τὴν ἄπειρον γῆν καὶ τὰς ὑψηλὰς κορυφὰς τῶν ὄρεων· ἐσειοντο οἱ πρόποδες τῆς πολυπίδακος Ἴδης καὶ αἱ κορυφαὶ αὐτῆς, ἡ πόλις τῶν Τρώων καὶ τὰ πλοῖα τῶν Ἀχαιῶν. Τότε ἀκριβῶς ἐφοβήθη ὑπὸ τὴν γῆν ὁ ἄναξ τῶν νεκρῶν Ἀιδωνεύς, φοβηθεὶς δὲ ἀνεπήδησεν ἐκ τοῦ θρόνου αὐτοῦ καὶ ἐκραύγαζε, μὴ ὁ ἐνοσίχθων Ποσειδῶν ἀναρρήξῃ τὴν γῆν, φανῶσι δὲ θνητοῖς τε καὶ ἀθανάτοις τὰ φοβερά καὶ εὐρώεντα μέγαρον αὐτοῦ, ἅτινα καὶ αὐτοὶ οἱ θεοὶ μισοῦσι καὶ βδελύσσονται :

*«ἔδδεισεν δ' ὑπένερθεν ἄναξ ἐνέρων Ἀιδωνεύς,
δείσας δ' ἐκ θρόνου ἄλτο καὶ ἴαχε, μὴ οἱ ὕπερθε
γαῖαν ἀναρρήξειε Ποσειδάων ἐνοσίχθων,
οἰκία δὲ θνητοῖσι καὶ ἀθανάτοισι φανείη
σμερδαλέ', εὐρώεντα, τὰ τε στυγέουσι θεοὶ περ».*

65

Κατὰ ταῦτα ἐρευνητέον ἐπὶ τοῦ προκειμένου, εἰ ἡ ἐν λόγῳ περὶ τῆς ταραχῆς τοῦ Ξέρξου καὶ τῆς ἀναπηδήσεως αὐτοῦ ἐκ τοῦ θρόνου εἰδησις τοῦ Ἡροδότου προῖόν εἶναι σοβαρᾶς ἀναδιφήσεως καὶ ἀκριβοῦς ἐλέγχου τῶν οἰκειῶν ἀρχείων, ὡς τοῦτο παρὰ Κτησίᾳ, ὡς εἶδομεν, συμβαίνει, ἢ ἐλευθέρας τινὸς πολλῶ μᾶλλον καὶ ἀβασανίστου ἀναλήψεως ὁμοίας εἰκόνοιο ἐκ τῆς περιοχῆς τῆς γραμματολογικῆς καὶ λογοτεχνικῆς ἐν γένει παραδόσεως· τὸ δευτέρον τοῦτο εἶναι πιθανώτερον, εἰ μὴ ἡ ἐν λόγῳ εἰκὼν κενὸν ἀπλῶς καὶ ἀβέβαιον κατασκευάσμα εἶναι τῆς μυθομανοῦς φαντασίας τοῦ λογογράφου ἱστορικοῦ, ὅστις πρὸς τέρψιν τῶν ἀναγνωστῶν αὐτοῦ ἀσμένως ἐκάστοτε ἐθήρευε περίεργα πράγματα καὶ παράδοξα, ἀπίθανα καὶ θαυμάσια.

* * *

Κατὰ τὴν πρώτην ἡμέραν τῆς μάχης ἠγωνίσαντο Ἕλληνές τε καὶ βάρβαροι, ὡς ἤδη ἀνωτέρω ἐλέχθη. Τῇ ὑστεραίᾳ, τῇ δευτέρᾳ δηλαδὴ ἡμέρᾳ τοῦ ἀγῶνος, ἐμάχοντο οἱ βάρβαροι οὐχὶ κάλλιον²⁰ οὐχὶ ἀμείνους ἐπιτυχίας εἶχον οὗτοι· συνεπλέκοντο οὗτοι τοῖς Ἕλλησι μετὰ τῆς ἐλπίδος, ὅτι οὗτοι ὀλίγοι ὄντες δεινῶς ἐπλήγησαν καὶ οὐδαμῶς πλέον θά ἠδύναντο.

19. Ὀμ. Ἰλ. Υ (20), 54 - 65.

20. Ἡρόδ. VII 212, 1 - 2.

ὅπως ὑψώσῃ χειρας κατ' αὐτῶν. Οἱ Ἕλληνες ἦσαν συντεταγμένοι κατὰ τάξεις καὶ κατὰ ἔθνη²¹, κατὰ διαδοχὴν δὲ καὶ ἐναλλαγὴν ἐμάχοντο ἕκαστοι πλὴν τῶν Φωκέων· οὗτοι ἐτάχθησαν εἰς τὸ ὄρος, ἵνα φυλάξωσιν ἐκεῖ τὴν ἀτραπὸν. Ἐπειδὴ οἱ Πέρσαι οὕτως οὐδεμίαν κατάστασιν πραγμάτων εὕρισκον διάφορον τῆς καταστάσεως ἐκείνης τῆς προτεραιίας, ἀπήρχοντο.

Ἐν τῷ στρατῷ τοῦ Λεωνίδου περιλαμβάνοντο καὶ χίλιοι Φωκεῖς²². Μετέσχον οὗτοι τοῦ ἀγῶνος τῶν Θερμοπυλῶν διὰ χιλίων ἀνδρῶν, πολλῶ πλειόνων δηλαδὴ ἢ οἱ ἄλλοι σύμμαχοι, διότι ἡ χώρα αὐτῶν, ὡς καὶ ἡ χώρα τῶν Λοκρῶν, πρώτη τε καὶ κατ' ἐξοχὴν ἠπειλεῖτο ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ. Τὸ γεγονός τοῦ ἀμέσου κινδύνου ἐπέβαλλε τοῖς Φωκεῦσι τὴν ὑπὸ τύπον συναγερμού ἐπιστράτευσιν παρ' αὐτοῖς πάντων τῶν δυναμένων, ὅπως φέρωσιν ὅπλα. Ὁ Ἡρόδοτος λέγει ἡμῖν²³, ὅτι οἱ τὴν φυλακὴν τῆς ἀτραποῦ κατ' ἐντολὴν τοῦ Λεωνίδου ἀναλαβόντες τῶν Φωκέων χίλιοι ὀπλίται ἦσαν «ἐθελονταί»· εἰ τοῦτο εἶναι ἀληθές, τότε οὐχὶ τολμηρὸν ἢ ἄτοπον συμπέρασμα θὰ συνῆγέ τις δεχόμενος, ὅτι οἱ μὲν ἐπισήμως μνημονευόμενοι χίλιοι Φωκεῖς παρέμειναν ἐν Θερμοπύλαις καὶ ἐκεῖ γενναίως ἠγωνίσαντο μέχρι θανάτου, ἀφοῦ ἄλλως τε, ὡς ἀνωτέρω εἶδομεν, ὀλίγον πρότερον μετ' ἀγανακτῆσεως ἀντετάχθησαν τῇ ἐπὶ τῇ θεᾷ τῶν πολεμίων ἐξενεχθείσῃ δειλῇ καὶ ἀδόξῳ γνώμῃ περὶ φυγῆς ἐκεῖθεν, ἄλλοι δὲ Φωκεῖς, «ἐθελονταί» οὗτοι, ἐφύλασσαν τὴν ἀτραπὸν· οὐχὶ οἱ ἐπισήμως μνημονευόμενοι χίλιοι Φωκεῖς ἢ τοῦλάχιστον οὐχὶ πάντες οὗτοι, ἀλλ' ἄλλοι Φωκεῖς κατ' ἰδίαν αὐτῶν καὶ ἔλευθέραν προαίρεσιν, ἀνέλαβον τὴν φύλαξιν καὶ φρουρήσιν τῆς ἀτραποῦ εἴτε χαριζόμενοι τῷ Λεωνίδᾳ εἴτε ἔχοντες πολλῶ μᾶλλον ἐναργῶς πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν αὐτῶν τὸν ἀμέσως τῇ πατρίδι αὐτῶν ἐπικρεμάμενον μέγαν καὶ δεινὸν κίνδυνον. Οὐχὶ ἄνευ περαιτέρω τινὸς διαδικασίας θὰ ἠδυνάμεθα, ὅπως ὡς «ἐθελοντάς» θεωρήσωμεν τοὺς Φωκεῖς ἐκείνους, οἵτινες τοῦ ἐν τοῖς στενοῖς τῶν Θερμοπυλῶν ἀγῶνος προετίμησαν τὴν φύλαξιν τῆς ἀτραποῦ. Ὁ χαρακτηρισμὸς ἔργου τινὸς ὡς «ἐθελουσίου», ἢ «ἐθελουσία» κινήσις ἐπὶ τι προϋποτίθεται ὑψωσιν τοῦ κινδύνου, ὅπερ ὁμως ἐν τῇ παρουσίᾳ περιστάσει οὐδαμῶς συμβαίνει. Πάντως ἐκεῖνο, ὅπερ

21. «οἱ δὲ Ἕλληνες κατὰ τάξιν τε καὶ κατὰ ἔθνη κεκοσμημένοι ἦσαν».

Ἡ φράσις αὕτη τοῦ Ἡροδότου συνέστη ἐν ὑπολογισμῷ τοῦτο μὲν τῆς ὁμοιότητος τῶν ὄπλων τῶν στρατιωτῶν, τοῦτο δὲ τῆς ἐνότητος τῶν διαφόρων φυλῶν. Ὁ Ἡρόδοτος, IX 33, 1 ἀναφορικῶς πρὸς τὴν ἐν Πλαταιαῖς γενομένην παράταξιν τῶν συμμάχων λέγει, ὅτι παρετάχθησαν «κατὰ τε ἔθνη καὶ τέλας», κατὰ φυλὰς δηλαδὴ καὶ τάξεις. Αἱ τάξεις αὗται ἀνειλίσσοντο κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς μάχης αἱ μὲν ὀπισθεν τῶν δὲ καὶ κατὰ διαδοχὴν καὶ ἐναλλαγὴν κατελαμβάνετο ἕκαστοτε ὑπ' αὐτὸν ἢ πρώτη γραμμὴ· πρβλ. Ἡρόδ. VII 81, 1· 87, 1.

22. Ἡρόδ. VII 203, 1 - 2.

23. Ἡρόδ. VII 217, 2· πρβλ. VII 175, 2· 212, 2.

ἰδιαιτέρως διαφέρει ἡμῖν ἐνταῦθα ἀναφορικῶς πρὸς τὸ κύριον θέμα ἡμῶν, τὴν «προδοσίαν» δηλαδὴ τοῦ Ἐφιάλτου, εἶναι κυρίως τὸδε τὸ πρᾶγμα, ὅτι δηλαδὴ ἡ ἀτραπὸς ἐφυλάσσετο ὑπὸ χιλιῶν ἢ καὶ πλειόνων ἔτι Φωκέων καὶ ὅτι αὕτη ἦτο οὕτως ἐκεῖ τοῖς πᾶσι γνωστή, ὥστε μηδεμίαν νὰ ὑπάρχη χρεία «προδοσίας» τινὸς καὶ ἀποκαλύψεως ταύτης.

III.

H «ΠΡΟΔΟΣΙΑ ΤΟΥ ΕΦΙΑΛΤΟΥ»

Ἐν ἀπορίᾳ διατελοῦντος τοῦ βασιλέως, λέγει ὁ Ἡρόδοτος περαιτέρω¹, πρὸ τῆς ἀπέλπιδος ταύτης καταστάσεως τῶν πραγμάτων ἤλθε πρὸς αὐτὸν ἐπὶ τῷ σκοπῷ διεξαγωγῆς συνομιλιῶν ἀνὴρ Μηλιεὺς νομίζων, ὅτι μεγάλην τινὰ ἀμοιβὴν θὰ ἐλάμβανε παρὰ τοῦ βασιλέως: Ἐφιάλτης ὁ Εὐρυδήμου. Οὗτος ἀπεκάλυψε τῷ Ξέρξῃ τὴν διὰ τοῦ ὄρους εἰς Θερμοπύλας φέρουσαν ὁδὸν καὶ εἰς ὄλεθρον ὤθησε καὶ κατέστρεψε τοὺς ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ τοὺς Πέρσας ὑπομένοντας Ἕλληνας. Ὑστερον φοβηθεὶς οὗτος τοὺς Λακεδαιμονίους ἔφυγεν εἰς Θεσσαλίαν· ἐπὶ τῇ κεφαλῇ αὐτοῦ, διὰ τὴν σύλληψιν ἢ τὸν φόνον αὐτοῦ, φυγόντος ἐπεκηρύχθη ὑπὸ τῶν Πυλαγόρων, ὅτε οἱ Ἄμφικτύονες συνελέγοντο εἰς τὴν Πυλαίαν ἐκκλησίαν, χρηματικὴ ἀμοιβή. Μετά τινα χρόνον κατήλθεν ὁ Ἐφιάλτης εἰς Ἀντίκυραν² καὶ ἐκεῖ ἐφονεύθη ὑπὸ τοῦ Ἀθηνάδου, ἀνδρὸς Τραχινίου. Ὁ Ἀθηνάδης ἀπέκτεινε τὸν Ἐφιάλτην δι'

1. Ἡρόδ. VII 213, 1-3.

2. Παρ' Ἡροδότῳ, VII 198, 2 ἀναγινώσκουμεν, ὅτι πρώτη πόλις ἐν τῷ Μαλιακῷ κόλπῳ ἀναφορικῶς πρὸς τὸν ἐξ Ἀχαιῶν ἐρχόμενον ἦτο ἡ Ἀντίκυρα, παρ' ἣν ὁ Σπερχεῖος ποταμὸς ῥέων ἐξ Αἰνιάνων ἐξέβαλλεν εἰς τὴν θάλασσαν. Τῆς πόλεως ταύτης ἄγνωστος εἶναι ἡ θέσις σήμερον, ἐπειδὴ κατεχώσθη αὕτη ὑπὸ τοῦ Σπερχεῖου καὶ οὐδ' ἐλάχιστα ἔρειπια ταύτης διασώθησαν. Διάφορος τῆς Ἀντικύρας τοῦ Σπερχεῖου εἶναι ἡ Ἀντίκυρα τῆς Φωκίδος παρὰ τῷ Κρισαίῳ, νῦν Κορινθιακῷ, κόλπῳ, ἧς ἐλάχιστα ἔρειπια διασώθησαν· ἐγγὺς τούτων ὑπάρχει σήμερον ὁ συνοικισμὸς «Ἄσπρα σάτια», ὅστις ἀπὸ τινῶν ἐτῶν μετωνομάσθη εἰς «Ἀντίκυρα». Ἐν τῇ περιοχῇ ἀμφοτέρων τῶν πόλεων τούτων ἐφύετο καὶ πλουσιῶς ἐβλάστανε τὸ ἐλλέβορον, δι' οὗ ἐθεραπεύοντο ἡ λύσσα καὶ ἡ μανία. Καὶ ἄλλη πόλις ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο ὑπῆρχεν ἐν τοῖς ἑσπερίοις, τοῖς Ὀζόλαις δηλαδὴ, Λοκροῖς παρὰ τῷ Κορινθιακῷ πάλιν κόλπῳ. Ὁ Ὀράτιος, de arte poet. 299-309· πρβλ. sat. II 3, 83-87· 166 λέγει, ὅτι οὐδὲ αἱ τρεῖς Ἀντίκυραι θὰ ἐξήρκουν πρὸς θεραπείαν καὶ κάθαρσιν κακοῦ τινος ποιητοῦ.

Πρβλ. προχείρως Θεοφρ. περὶ φυτ. ἱστορ. IX 9, 2 (= I [1854] 240-241 Wimmer)· Στράβ. IX 3, 1 (= p. 637 A. = p. 416 C. = II [1847] 265, 18-22 Kramer)· IX 3, 3 (= p. 640 A. = p. 418 C. = αὐτ., p. 270, 13-18)· IX 4, 14 (= p. 653 A. = p. 428 C. = αὐτ., p. 291, 5-7)· IX 5, 10 (= p. 663 A. = p. 434 C. = αὐτ., p. 304, 6-7)· Στέφ. Βυζ. s.v. : «Ἀντίκυραι» (= I [1849] 99, 1-6 Mein.).

«ἄλλην αἰτίαν», ἦν ὁ Ἡρόδοτος ἐν τοῖς ὕστερον λόγοις αὐτοῦ θὰ ἐσήμαινεν, οὐχὶ ἔλαττον ὅμως διὰ τοῦτο ἐτιμήθη οὗτος διὰ χρηματικῆς βεβαίως ἀμοιβῆς ὑπὸ τῶν Λακεδαιμονίων.

Κατὰ τὸ ἐπικρατοῦν δίκαιον μετεῖχον τῶν Ἀμφικτυονίων πάντες οἱ παρόντες πολῖται τῶν συμμάχων πόλεων. Διὰ τὰς συνήθεις ὑποθέσεις ὑπῆρχε «κοινὸν συνέδριον» συγκροτούμενον ἐκ πρέσβων διαφόρου ἀλλήλων χαρακτηριστοῦ καὶ ἀρμοδιότητος, τῶν «Ἱερομνημόνων» δηλαδὴ καὶ τῶν «Πυλαγόρων». Οἱ «Ἱερομνημόνες», εἴκοσι τέσσαρες τὸν ἀριθμὸν, δύο ἐκπρόσωποι ἐκάστου τῶν μετεχόντων τῆς Ἀμφικτυονίας λαῶν, εἶχον κυρίως ὡς ἔργον τὴν τήρησιν καὶ φύλαξιν τῶν συμφερόντων αὐτῶν· διέμενον οὗτοι ἐν τῷ τόπῳ τῶν Ἀμφικτυονίων ὡς μόνιμοι ὑπάλληλοι τῆς συμμαχίας, ἐμερίμων περὶ τῶν θρησκευτικῶν καὶ διαιτητικῶν ἔργων τῆς Ἀμφικτυονίας, περὶ τῶν ἑορτῶν καὶ τῶν ἐτησίων αὐτῆς ἀγορῶν καὶ παρεσκευάζον καὶ ἐρρυθμίζον τὰς μεζονας συνόδους τῶν Ἀμφικτυόνων. Οἱ «Πυλαγόροι» ἢ «Πυλαγοῦραι» μόνον τῶν μειζόνων τούτων συνόδων μετεῖχον ἐκπροσωποῦντες ἕκαστοι ἐν αὐταῖς τὰς πατρίδας αὐτῶν. Ἐκ τοῦ «Πύλαι» «Πυλαία» ἐκαλεῖτο ἐκάστη σύνοδος, «Πυλαία» δηλαδὴ «ἐκκλησία». Ἡ μία τῶν συνόδων τούτων ἐγένετο τὸ ἔαρ ἐν Πύλαις, ἡ ἄλλη δὲ τὸ φθινόπωρον ἐν Δελφοῖς, ἥτις συνεκδοχικῶς «Πυλαία» ὁμοίως ὠνομάζετο.

Κατ' ἀμοιότατας τὰς μεγάλας ἐκκλησίας τῶν Ἀμφικτυονίων παρίστατο μέγας ἀριθμὸς ἀνθρώπων ἐκ πάντων τῶν μερῶν τῆς Ἑλλάδος, ἐπειδὴ κατὰ τὰς περιστάσεις ταύτας ἐγένοντο συνήθως ἑορταὶ καὶ ἀγοραί. Οὕτως ἐξηγεῖται ἡ φράσις:

«. . . καὶ οἱ (sc. Ἐφιάλτη) φυγόντι ὑπὸ τῶν Πυλαγόρων, τῶν Ἀμφικτυόνων ἐς τὴν Πυλαίην συλλεγομένων, ἀργύριον ἐπεκηρύχθη», δι' ἧς λέγεται, ὅτι ἐπὶ τῇ κεφαλῇ τοῦ Ἐφιάλτου φυγόντος ἐπεκηρύχθη ὑπὸ τῶν Πυλαγόρων χρηματικὴ ἀμοιβή, ὅτε οἱ Ἀμφικτύονες συνελέγοντο εἰς τὴν Πυλαίαν ἐκκλησίαν. Οὐχὶ σπανίως ὁ διεθύνων τὰς ὑποθέσεις τῆς Ἀμφικτυονίας ἐκάλει εἰς γενικὴν ἐκκλησίαν πάντας τοὺς ἐκ τῶν μετεχόντων τῆς Ἀμφικτυονίας λαῶν προερχομένους πολίτας, οἵτινες κατὰ τύχην παρευρίσκοντο ἐκεῖ, ἵνα ἀνακοινώσῃ αὐτοῖς τὰς ἀποφάσεις τῆς ἐκκλησίας τῶν «Πυλαγόρων»· τοῦτο συνέβη ἴσως καὶ ἐπὶ τῆς ἀποφάσεως ἐκείνης τοῦ ἀμφικτυονικοῦ συνεδρίου, καθ' ἣν ἐπὶ τῇ κεφαλῇ τοῦ Ἐφιάλτου χρήματα ἐπεκηρύχθησαν. Ἡ ὑπὸ τοῦ Ἡρόδοτου μνημονευομένη ἐνταῦθα «Πυλαία» εἶναι πιθανότατα ἢ ἐν Πύλαις γενομένη τὸ ἔαρ τοῦ 478 π.Χ.³

3. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου πρβλ. κυρίως G. Busolt, Griechische Staatskunde. 2: Darstellung einzelner Staaten und der zwischenstaatlichen Beziehungen bearb. von H. S w o b o d a. München 1926 (= Handbuch der Altertumswissenschaft. IV, I, I 2), σσ. 1280 - 1310 (= §§ 144 - 145).

* * *

Λέγεται ἐπὶ τοῦ προκειμένου καὶ ἕτερός τις λόγος οὐδαμῶς καθ' Ἡρόδοτον ἀξιόπιστος⁴, ὅτι δηλαδὴ Ὀνήτης τε ὁ Φαναγόρου, ἀνὴρ Καρύστιος⁵, καὶ ὁ Ἀντικυρεὺς Κορυθαλλὸς ἦσαν κυρίως ἐκεῖνοι, οἵτινες εἶπον πρὸς τὸν βασιλέα τούτους τοὺς λόγους καὶ ὠδήγησαν ἅμα τοὺς Πέρσας περὶ τὸ ὄρος. Ὅτι οὐχὶ ὁ Ὀνήτης οὐδὲ ὁ Κορυθαλλὸς ἦσαν ἐπὶ τοῦ προκειμένου οἱ προδότες, ἀλλ' ὁ Ἐφιάλτης κυρίως, δύναται τις, λέγει ὁ Ἡρόδοτος, ὅπως δεόντως ἐλέγξη, κρίνη καὶ ἐκτιμῆση ἔχων πρὸ ὀφθαλμῶν τὰ ἐξῆς δύο πράγματα: τοῦτο μὲν, ὅτι οἱ Πυλαγόροι τῶν Ἑλλήνων ἐπεκλήρυξαν χρηματικὴν ἀμοιβὴν ἐπὶ τῇ κεφαλῇ οὐχὶ τοῦ Ὀνήτου καὶ τοῦ Κορυθαλλοῦ, ἀλλὰ τοῦ Ἐφιάλτου κυρίως τοῦ Τραχινίου μαθόντες ὅπως δῆποτε τὰ ἀληθέστατα τῆς ὑποθέσεως ταύτης, τοῦτο δέ, ὅτι ὁ Ἐφιάλτης διὰ τὴν αἰτίαν ταύτην ἔφυγεν εἰς Θεσσαλίαν. Ἀναντιρρήτως θὰ ἠδυνατό τις, ὅπως, καὶ εἰ ἐνδεχομένως οὗτος μὴ ἦτο Μηλιεύς, γινώσκῃ τὴν ἀτραπὸν ταύτην, εἰ πολλάκις ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ διέτριψε καὶ ἀνεστράφη, ὅμως διὰ τοὺς ἀνωτέρω μνημονευθέντας λόγους ὁ Ἐφιάλτης κυρίως ἦτο καθ' Ἡρόδοτον ἐκεῖνος, ὅστις ὠδήγησε τοὺς Πέρσας περὶ τὸ ὄρος κατὰ τὴν ἀτραπὸν τοῦτον ὁ Ἡρόδοτος θεωρεῖ ὅπως δῆποτε αἴτιον τοῦ πράγματος.

Ἐν τῷ κειμένῳ αὐτοῦ λέγει ὁ Ἡρόδοτος ἐνταῦθα αὐτοῖς ῥήμασι τάδε:
«εἰδείη μὲν γὰρ ἂν καὶ ἐὼν μὴ Μηλιεύς ταύτην τὴν ἀτραπὸν Ὀνήτης, εἰ τῇ χώρῃ πολλὰ ὠμιληκῶς εἴη· ἀλλ' Ἐφιάλτης γὰρ ἐστὶ ὁ περιηγησάμενος τὸ ὄρος [καὶ] κατὰ τὴν ἀτραπὸν τοῦτον αἴτιον γράφω».

Ἄντι τῆς ὀφειλομένης ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἱστορικῆς τῶν πραγμάτων ἐρεῦνης περιορίζεται ὁ Ἡρόδοτος ἐν τῷδε τῷ ἔργῳ μόνον, τῇ ἄνευ δηλαδὴ περαιτέρω διαδικασίας ῥητῇ, ὅμως παντελῶς ἀτεκμάρτῳ, βεβαιώσει, ὅτι ὅπως δῆποτε οὐχὶ ὁ Καρύστιος Ὀνήτης ἢ ὁ Ἀντικυρεὺς Κορυθαλλὸς, ἀλλ' ὁ Ἐφιάλτης κυρίως τε καὶ ἀναμφισβητήτως, ἦτο ὁ προδότης: *«τοῦτον αἴτιον γράφω»* κατὰ τοῦ Ἐφιάλτου κυρίως κατασκευάζει ὁ Ἡρόδοτος *«γραφὴν προδοσίας»*, ἔγγραφον κατηγορίαν ἢ καταγγελίαν ἐπὶ προδοσίᾳ ἐν δημοσίᾳ δίκῃ, διότι οὗτος ὅπως δῆποτε προὔδακε τῷ Ξέρξῃ τὴν ἀτραπὸν πρὸς ὄλεθρον τῶν Ἑλλήνων. Κατὰ ταῦτα ἐν τῇ ἀνωτέρω καταγραφείῃ περικοπῇ τῆς ἱστορίας αὐτοῦ ὤφειλεν ὁ Ἡρόδοτος, ὅπως ποιήσῃται μνεῖαν οὐχὶ μόνον τοῦ ἑτέρου τῶν ὡς προδοτῶν ἀντὶ τοῦ Ἐφιάλτου φερομένων ἀνδρῶν, τοῦ Ὀνήτου δηλαδὴ, ἀλλ' ἀμφοτέρων, σὺν τῷ Ὀνήτῃ δηλαδὴ καὶ τοῦ Κορυθαλλοῦ. Παρατηρητέον ἐπὶ πλέον ἐνταῦθα, ὅτι, ἐφ' ὅσον ὁ

4. Ἡρόδ. VII 214, 1-3.

5. Ἡ πόλις Κάρυστος ἔκειτο ἐν τῇ νοτιοανατολικῇ ἀκτῇ τῆς Εὐβοίας.

Ὀνήτης ἦτο Καρύστιος, οὐχὶ ὀρθὸς γλωσσικῶς τε καὶ ἐννοιολογικῶς θὰ ἦτο ὁ συνδυασμὸς αὐτοῦ μετὰ τῆς φράσεως: «καὶ ἐὼν μὴ Μηλιεύς», ἥτις παρέχει ἡμῖν τὴν οὐχὶ οἰκείαν καὶ σύμμετρον ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἔννοιαν: «καὶ εἰ ἐνδεχομένως οὗτος μὴ ἦτο Μηλιεύς». Ἀναντιρρήτως ἀρμοδιωτέραν καὶ πλέον εὐάριστον ἔννοιαν θὰ ἐκτώμεθα ἐνταῦθα διὰ τῆς διορθώσεως καὶ μεταγραφῆς τῆς ἐν λόγῳ φράσεως εἰς τὴν φράσιν: «καίπερ οὐκ ἐὼν Μηλιεύς» ὑπὸ τὴν ἐπιτηδείαν πλέον ἔννοιαν καὶ σημασίαν αὐτῆς: «εἰ καὶ οὗτος οὐχὶ Μηλιεύς ἦτο», ὅμως καὶ οὕτω δεδομένου, ὅτι μόνον περὶ τοῦ Ὀνήτου, οὐχὶ δὲ καὶ περὶ τοῦ Κορυδαλλοῦ, γίνεται ἐνταῦθα λόγος, οὐδεμία γλωσσικὴ καὶ ἐννοιολογικὴ βελτίωσις ἐπιτυγχάνεται ἐνταῦθα. Κατὰ τὴν γνώμην μου κτᾶται τις ἐπὶ τοῦ προκειμένου τὸ ὀρθὸν καὶ λογικὸν νόημα διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Legrand γενομένης διορθώσεως τοῦ ὀνόματος: «Ὀνήτης» εἰς τὴν φράσιν: «ἀνὴρ τις»⁶. λίαν εὐαρμόστως μετὰ τὴν διόρθωσιν ταύτην μεταφράζει ὁ Legrand τὴν οἰκείαν περικοπὴν:

car, même sans être Malien, on pouvait connaître le sentier pourvu qu'on eût beaucoup fréquenté le pays.

Οὐχὶ ἡ γνῶσις τῆς ἀτραποῦ, ἦν ἡδύνατο, ὅπως πᾶς ἀνὴρ ἔχη, καὶ εἰ οὗτος οὐχὶ Μηλιεύς ἦτο, ἀλλὰ τὸ γεγονός κυρίως, ὅτι ὁ Ἐφιάλτης ἔφυγε μετὰ τὴν καταστροφὴν τῶν Θερμοπυλῶν εἰς Θεσσαλίαν, ἐπὶ τῇ κεφαλῇ δ' αὐτοῦ ἐπεκηρύχθη ὑπὸ τῶν Πυλαγόρων χρηματικὴ ἀμοιβή, μαρτυροῦσι καθ' Ἡρόδοτον ἐναργῶς τε καὶ ἀδιασείστως, ὅτι ὑπ' αὐτοῦ, οὐχὶ δὲ ὑπὸ τοῦ Ὀνήτου ἢ τοῦ Κορυδαλλοῦ, συνετελέσθη τὸ φρικτὸν ἔργον τῆς «προδοσίας». ἔφυγεν ὁ Ἐφιάλτης, ἵνα μὴ τιμωρηθῇ ὑπὸ τῶν Ἀμφικτυόνων καὶ οὕτω πρῶτος αὐτὸς ὠμολόγησε τὸ ἔγκλημα καὶ τὴν ἐνοχὴν αὐτοῦ. Ἀποτελοῦσιν ὅμως πάντα ταῦτα τεκμήριόν τι γενομένης ποτὲ ἐν Θερμοπύλαις «προδοσίας» ὑπὸ τοῦ Ἐφιάλτου, ἀνδρὸς Τραχινίου, ὅστις διὰ τῆς ἀδίκου ταύτης καὶ κατὰ πάντα θλιβεραῖς πράξεως ἄτιμον καὶ ἄδοξον κατέστησεν εἰς αἰῶνας αἰῶνων τὴν ὠραίαν καὶ μυρίπνοον πατρίδα αὐτοῦ μετὰ τῶν ὑψηλῶν αὐτῆς καὶ χιονοσκεπῶν ὄρέων, τῶν πολυῦδρων ποταμῶν καὶ τῶν καθαρωτάτων κρηνῶν, ἐνθα δι' ἀπαλῶν ποδῶν ὠρχοῦντο αἱ νύμφαι καὶ αἱ Μοῦσαι τοῦ Ἐλικῶνος ὑπὸ τὰς θείας πάντοτε ἐμπνεύσεις τοῦ ἀκτινοβόλου θεοῦ τῶν Δελφῶν, τοῦ Ἀπόλλωνος; Παραθεωρουμένου πρὸς στιγμὴν τοῦδε τοῦ πράγματος, οὔτινος ἐγένετο ἤδη μνεῖα ἀνωτέρω, ὅτι δηλαδὴ ἡ ὑπὸ πάντων τῶν ἀνθρώπων τῆς περιοχῆς γνῶσις τῆς ἀτραποῦ, οὐ ἔνεκα ἀκριβῶς διετάχθη ὑπὸ τοῦ Λεωνίδου ἢ φύλαξις αὐτῆς ὑπὸ Φωκέων ὀπλιτῶν, λίαν ἀπίθανον καταδεικνύει τὴν ὑπόθεσιν τῆς οὐχὶ ἀναγκαίας οὕτω προδοσίας αὐτῆς τοῖς Πέρσαις ὑφ' ἐνὸς μόνου Τραχινίου ἀνδρὸς, ἐρωτητέον, μήπως ὑπάρχωσι καὶ ἄλλα τεκμήρια

6. Legrand ἐν τῇ ὑπ' αὐτοῦ μετὰ σχολίων γενομένη ἐκδόσει τῆς ἱστορίας τοῦ Ἡροδότου, VII (1951) 220.

καὶ στοιχεῖα μαρτυροῦντα τὸν μυθολογικὸν χαρακτῆρα τῆς σαθρᾶς ταύτης, ἀσταθοῦς καὶ κατὰ πάντα ἀβεβαίας καὶ ἀδίκου παραδόσεως.

* * *

Τριῶν προδοτῶν ποιεῖται μνεῖαν ὁ Ἡρόδοτος, δύο Τραχινίων, τοῦ Ἐφιάλτου καὶ τοῦ Κορυδαλλοῦ, καὶ ἑνὸς Καρυστίου, τοῦ Ὀνήτου, δέχεται δέ, ὅτι ὁ Ἐφιάλτης κυρίως ἦτο ὁ ἀναμφισβήτητος «προδότης». Ἀφοῦ, ὡς ἀνωτέρω εἶδομεν, εἶπεν ὁ ἱστορικός, ὅτι ὁ Ἐφιάλτης μετὰ τὴν προδοσίαν ἔφυγεν εἰς Θεσσαλίαν φοβηθεὶς τοὺς Λακεδαιμονίους, προσέθηκεν, ὅτι οὗτος κατῆλθε μετὰ τινα χρόνον εἰς Ἀντίκυραν καὶ ἐκεῖ ἀπέκτεινεν αὐτὸν ὁ Τραχίνιος ὁμοίως Ἀθηνάδης, ὅμως οὐχὶ διὰ τὴν προδοσίαν, ἀλλὰ δι' «ἄλλην αἰτίαν». Τὴν «αἰτίαν» ταύτην θὰ ἐπήγετο ὁ Ἡρόδοτος καὶ θὰ διεσάφει κατωτέρω πού τοῦ ἔργου αὐτοῦ, καθὰ οὗτος ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ τῆς ἐκθέσεως αὐτοῦ δηλοῖ: «...τὴν ἐγὼ ἐν τοῖσι ὄπισθε λόγοισι σημαίω». Εἶναι ἐκτάκτως λυπηρόν, διότι ὁ ἱστορικός οὐδαμῶς ἐν τῇ συνεχείᾳ τοῦ ἔργου αὐτοῦ παρέχει ἡμῖν τὴν «αἰτίαν» ταύτην ἐκπληρῶν οὕτω τὴν ὑπόσχεσιν αὐτοῦ· ἀποθανῶν ἴσως αἰφνιδίως οὐδαμῶς ἤγαγεν εἰς πέρας τὸν ὀφειλόμενον ἔλεγχον τοῦ ἔργου αὐτοῦ, τὴν διασάφην καὶ τὴν διόρθωσιν ἴσως πολλῶν σημείων αὐτοῦ. Πάντως, ἐξ ὧσων οὗτος λέγει ἡμῖν ἐπὶ τοῦ προκειμένου, φαίνεται, ὅτι ὁ Ἀθηνάδης ἐφόνευσε τὸν Ἐφιάλτην λόγῳ προσωπικῶν διαφορῶν καὶ ἰδίας ἔχθρας· οὕτως ὅμως ἐγείρεται τὸ εὐλογον ἐρώτημα, εἰ οὗτος τόσον δίκαιος καὶ εἰλικρινῆς ἦτο, ὥστε προδότου ὄντως γενομένου ποτὲ τοῦ Ἐφιάλτου πρὸς μείωσιν τῆς εὐθύνης αὐτοῦ διὰ τὸ «δι' ἄλλην αἰτίαν» διαπραχθὲν ἔγκλημα, οὐδαμῶς ἠθέλησεν, ὅπως πρὸς δικαίωσιν καὶ εὐστοχον ἀπολογίαν αὐτοῦ ἐξαγγείλῃ τοῦτο ὡς πράξιν ἐκρήξεως δῆθεν φιλοπάτριδος ἔναντι τοῦ «προδότου» μένους καὶ εὐλόγου πάθους ἢ τούναντίον ὁ Ἐφιάλτης οὗτος οὐδεμίαν πράγματι «αἰτίαν» εἶχε δημοσίως χαρακτηῆρος, «αἰτίαν» δηλαδή «προδοσίας». Τὸ δεύτερον τοῦτο φαίνεται μοι πιθανώτερον. Εἰ ὁ Ἐφιάλτης ἐγένετό ποτε ὄντως προδότης, ὁ Ἀθηνάδης, καὶ εἰ ἔτι οὗτος λόγῳ προσωπικῶν διαφορῶν καὶ ἰδίας ἔχθρας ἐφόνευσε τὸν προδότην Ἐφιάλτην, πρὸς δικαίωσιν τοῦ ἐγκλήματος αὐτοῦ καὶ πρὸς ἀπάλλαγὴν καὶ λύτρωσιν πρὸ τῆς ἐπαπειλουμένης ἢ ἐνδεχομένης ποινικῆς διώξεως θὰ περιέβαλλεν αὐτὸ ὅπωςδῆποτε εὐθαρσῶς τε καὶ ὑπερηφάνως διὰ τῆς χροιάς φιλοπάτριδος καὶ ἱεροῦ ἔργου, δι' οὗ συνετελέσθη ἐν τῇ κοινωσίᾳ ἡ ὀφειλομένη αὐτῆς κάθαρσις καὶ ὁ δίκαιος αὐτῆς ἀγνισμός· ἐφ' ὅσον ὁ Ἀθηνάδης οὐδεμίαν χρῆσιν ἐποιήσατο τοῦ ὑπὲρ αὐτοῦ συνηγοροῦντος δικανικοῦ τούτου στοιχείου, ὅτι δηλαδή «προδότην» ἐφόνευσεν, ἔπεται λίαν εὐλόγως, ὅτι οὐδεὶς ποτε «προδότης» ἐφονεύθη ὑπ' αὐτοῦ. Οὕτως ἔχομεν ἐνταῦθα παρ' Ἡροδότῳ ἀναφορικῶς πρὸς τὴν «προδοσίαν»

τοῦ Ἐφιάλτου τὸ πρῶτον ὑποπτον σημεῖον διαστροφῆς τῆς ἀληθείας· ἢ οὐδέποτε ὑπῆρξεν Ἐφιάλτης τις ἢ, εἰ οὗτος πράγματι ὑπῆρξεν, οὐδέποτε ἐπετέλεσεν ἄδοξον ἔργον προδοσίας καὶ καταστροφῆς.

Ὁ Ἡρόδοτος λέγει πάλιν, ὡς ἀνωτέρω εἶδομεν, ὅτι ὁ Ἀθηνάδης, εἰ καὶ οὐχὶ διὰ τὴν προδοσίαν, ἀλλὰ δι' *«ἄλλην αἰτίαν»*, ἀπέκτεινε τὸν Ἐφιάλτην, οὐχὶ ἔλαττον διὰ τοῦτο ἐτιμήθη ὑπὸ τῶν Λακεδαιμονίων διὰ χρηματικῆς ἀμοιβῆς. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἀνεμένομεν τὴν ἀπόδοσιν τῷ Ἀθηνάδῃ τῆς ὀφειλομένης ἐπὶ τῷ φόνῳ τοῦ Ἐφιάλτου τιμῆς, χρηματικῆς τινος ἀμοιβῆς, ἐνεργουμένην ὑπὸ τῶν Ἀμφικτυόνων κυρίως, εἰ οὗτοι ὄντως προυκήρυζάν ποτε ταύτην. Ἀναντιρρήτως καὶ οἱ Λακεδαιμόνιοι ἐνταῦθα θὰ ἠδύνατο βεβαίως, ὅπως ἄφ' ἑαυτῶν ἐκτελέσωσι τὸ ἔργον τοῦτο, διότι οὗτοι τὸ κυριώτερον μέλος τῆς Ἀμφικτυονίας ἀπετέλουν, πλέον δὲ πάντων τῶν ἄλλων καὶ δὴ καὶ δεινῶς τε καὶ θανασίμως ἐπλήγησαν ὑπὸ τοῦ *«προδότου»*, παρὰ ταῦτα ὁμως ἐναργῆς εἶναι ἐνταῦθα παράβασίς τις τοῦ δημοσίου δικαίου, τῶν αὐστηρῶν καὶ σεπτῶν ἐπιταγῶν καὶ κανόνων αὐτοῦ. Κατὰ τὴν ἐμὴν γνώμην ἔχομεν ἐνταῦθα παρ' Ἡροδότῳ ἀναφορικῶς πρὸς τὴν *«προδοσίαν»* τοῦ Ἐφιάλτου τὸ δευτερον κατὰ σειρὰν σημεῖον διαστροφῆς τῆς ἀληθείας· ἐφ' ὅσον ὁ Ἐφιάλτης, εἰ πράγματι ὑπῆρξέ ποτε κατὰ τοὺς χρόνους ἐκεῖνους ἄνθρωπός τις φέρων τὸ ὄνομα τοῦτο, ἐφονεύθη οὐχὶ διὰ συντελεσθεῖσαν ὑπ' αὐτοῦ *«προδοσίαν»*, ἀλλὰ δι' *«ἄλλην αἰτίαν»*, ἢ ἐκπλήρωσις τῆς ὑποσχέσεως καὶ τοῦ καθήκοντος τῆς ἀμοιβῆς οὐδαμῶς πλέον ἀπετέλει νομικὴν καὶ ἐπίσημον ὑπόθεσιν τῶν Ἀμφικτυόνων δημοσίου δικαίου, ἀλλ' ἐλευθέραν ἀπλῶς καὶ εὐγνώμονα ἔκφρασιν χάριτός τινος ἰδιωτικοῦ ἀπλῶς χαρακτήρος πρὸς ἐπιτυχίαν ἴσως ὀρισμένον τινὸς σκοποῦ. Σημειωτέον περαιτέρω ἐνταῦθα, ὅτι ἐνδεχομένως οὐδέποτε, ὡς ἤδη καὶ ἀνωτέρω ἐλέχθη, ὑπῆρξεν *«Ἐφιάλτης»* τις καὶ δὴ καὶ *«προδότης»*, πολλῶ δ' ἔλαττον οὕτως ἐπεκήρυξαν οἱ Ἀμφικτύονες χρηματικὴν ἀμοιβὴν ἐπὶ τῇ κεφαλῇ αὐτοῦ· πάντα ταῦτα ἀποτελοῦσι πιθανώτατα αὐθαίρετον ἐπινοίαν καὶ δόλιον σόφισμα τοῦ Ἡροδότου, οἰκτρὸν εὔρημα καὶ ψευδὲς κατὰ πάντα πλάσμα τοῦ ἱστορικοῦ τούτου, ὅστις ἡμῖς αἰῶνα περίπου μετὰ τὴν μάχην τῶν Θερμοπυλῶν γράφων τὴν ἱστορίαν αὐτοῦ λίαν ἀβέβαιον εἶναι, ὅτι εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν ἀρχεῖόν τι τῶν ἀποφάσεων τῶν Πυλαγόρων ἐν Ἀνθήλῃ. Πάντως διὰ τοῦ εὐτέχνου καὶ πονηροῦ τρόπου ἔκφρασεως τῆς χάριτος ταύτης ὑπὸ τῶν Λακεδαιμονίων ἐπισήμως πλέον καὶ εὐρέως ἀνὰ τὸν κόσμον διελαλεῖτο ἢ γενναία μὲν δρᾶσις τῶν Σπαρτιατῶν ἐν Θερμοπύλαις καὶ τὸ ἐν τῷ ἱερῷ ἐκεῖνῳ τόπῳ δι' ὑπερόχου θυσίας κτηθὲν δίκαιον καὶ αἰώνιον αὐτῶν κλέος, ἢ ἐπαίσχυντος δὲ καὶ θλιβερά πρᾶξις προδοσίας Ἑλληνός τινος τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος, ἣς οὕτως ἢ συμμετοχῇ ἐν τῷ ἀγῶνι κατὰ τῶν βαρβάρων τῆς Ἀνατολῆς ἔδει, ὅπως ταφῇ εἰς αἰῶνας αἰῶνων ἐν τοῖς σκοτεινοῖς βάθεισι παγερῶς καὶ νεκρῶς σιωπῆς.

Τὰ ὑπὸ τοῦ Ἡροδότου ἐν τοῖς ἀνωτέρω προσαγόμενα τεκμήρια πρὸς ἀπόδειξιν, ὅτι ὁ Μηλιεύς Ἐφιάλτης κυρίως ἦτο ὁ προδότης, τοῦτο μὲν δηλαδή, ὅτι οἱ τῶν Ἑλλήνων Πυλαγόροι, οἵτινες καλῶς ἔμαθον καὶ ἐγίνωσκον τὴν ἀλήθειαν τῶν πραγμάτων, ἐπεκλήρυσαν χρηματικὴν ἀμοιβὴν ἐπὶ τῇ κεφαλῇ τούτου κυρίως φυγόντος εἰς Θεσσαλίαν καὶ ὁμολογήσαντος οὕτω τὴν ἐνοχὴν αὐτοῦ, οὐχὶ δὲ τοῦ Ὀνήτου ἢ τοῦ Κορυδαλλοῦ, τοῦτο δέ, ὅτι ὁ φονεὺς τοῦ Ἐφιάλτου ἐτιμήθη ὑπὸ τῶν Λακεδαιμονίων διὰ χρηματικῆς ἀμοιβῆς, διότι ἀπέκτεινε δῆθεν ἄνδρα «προδότην», ἀναλαμβάνουσι, μεθ' ὅσα μέχρι τοῦδε ἐλέχθησαν, παιδαριώδη καὶ φλύαρον χαρακτῆρα καὶ οὕτως ἀνάξια πλέον εἶναι βαθυτέρου τινὸς καὶ σοβαρωτέρου ἐλέγχου. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ῥητέου ἀπλῶς, ὅτι οὐδεὶς ἄλλος πλὴν τοῦ Ἡροδότου ποιεῖται λόγον περὶ προκηρύξεως τοῦ Ἐφιάλτου ὑπὸ τῶν Πυλαγόρων καὶ ὅτι, εἰ πράγματι οὗτοι ἔπραττον τοῦτο, τότε αὐτοὶ οὗτοι πάλιν θά παρεῖχον τῷ ἀποκτείναντι αὐτὸν τὴν οἰκειάν χρηματικὴν ἀμοιβήν, οὐχὶ δέ, ὡς εἶδομεν, οἱ Λακεδαιμόνιοι. Τὴν φυγὴν περαιτέρω τοῦ Ἐφιάλτου εἰς Θεσσαλίαν ἠδύνατο, ὅπως προκαλέσωσι, παντοειδῆς αἰτία, οὐχὶ μόνον ἡ προδοσία διὰ προδοσίαν ἐγκατέλειψεν αὐτὸς οὗτος ὁ Ἡρόδοτος τὴν πατρίδα αὐτοῦ Ἀλικαρνασσὸν καὶ διήγαγεν ἅπαντα σχεδὸν τὸν βίον αὐτοῦ ἐν τῇ ξένη⁷; Οὐδεὶς ἄλλος πλὴν τοῦ Ἡροδότου ἐπάγεται τὰ ἀνωτέρω σαθρὰ τεκμήρια πρὸς ἀπόδειξιν τῆς «προδοσίας» τοῦ Ἐφιάλτου, ὧν τὸ περιεχόμενον παντελῶς ἀβάσιμον καὶ ἀνυπόστατον εἶναι, ψευδὲς καὶ ἄπιστον καὶ οὐδεμίαν οὕτως ἀποδοχῆς καὶ ἐγκρίσεως ἄξιον.

Ἐπὶ πασῶν τῶν ἀνωτέρω μνημονευθεισῶν καὶ δεόντως ἐλεγχθεισῶν καὶ διασαφηθεισῶν περιστάσεων ἔχομεν ἐνώπιον ἡμῶν εἰκόνας, αἵτινες ἐναργῶς διαστρέφουσι τὴν ἱστορικὴν τῶν πραγμάτων σύστασιν, τὴν ὀφειλομένην καθαρότητα αὐτῶν καὶ ἀλήθειαν. Ῥητέον ἀνευδοιάστως, ὅτι ὁ Ἡρόδοτος διαστρέφει ἐπὶ τοῦ προκειμένου καὶ ἀνατρέπει τὴν ἀλήθειαν ἅτε προθύμως ἔχων πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν φιλόδοξον μόνον καὶ ὑπόπτως καὶ φιλαύτως διυφασμένην παράδοσιν τῶν Σπαρτιατῶν, ἥτις παρ' αὐτῷ Δωριεῖ ὄντι τὴν καταγωγὴν μείζονα ἀξίαν καὶ ὑψηλότερον κύρος εἶχε πάσης ἄλλης παραδόσεως.

7. Παρὰ Σουΐδα s.v. : «Ἡρόδοτος» (= II [1931] 588, 16-25 ὑπ' ἀριθ. 536 Adler) = βιογρ. — Vit. scr. Gr. min. (Westermann [1845/1964]), p. 214, 137-149 ἀναγινώσκουμεν ὅτι ὁ Ἡρόδοτος μετέστη ἐν Σάμῳ διὰ τὸν Λύγδαμιν τὸν ἔγγονον τῆς Ἀρτεμισίας καὶ ἀπ' αὐτῆς τρίτον τύραννον γενόμενον τῆς Ἀλικαρνασσοῦ. Ἐλθὼν εἶτα οὗτος εἰς Ἀλικαρνασσὸν καὶ τὸν τύραννον ἐξελάσας, ἐπειδὴ ὕστερον εἶδεν αὐτὸν φθονοῦμενον ὑπὸ τῶν πολιτῶν, ἤλθεν ἐβελοντῆς εἰς τὸ ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων ἀποικιζόμενον Θούριον καὶ ἐκεῖ τελευτήσας ἐτάφη ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς. Τινὲς λέγουσιν, ὅτι οὗτος ἐν Πέλλαις ἐτελεύτησεν.

*
*
*

Ὁ Κτησίας λέγει⁸, ὅτι μετὰ τοῦ Ξέρξου ἦσαν στρατιάν ἔχοντες καὶ Θώραξ ὁ Θεσσαλὸς καὶ Τραχινίων οἱ δυνατοί, ὁ Καλλιάδης δηλαδὴ καὶ ὁ Τιμαφέρνης. Καλέσας ὁ Ξέρξης τούτους τε καὶ τὸν Δημάρατον καὶ Ἴηγίαν τὸν Ἐφέσιον ἔμαθεν, ὅτι οὐχὶ δυνατόν θά ἦτο, ὅπως ἠτιτηθῶσιν οἱ Λακεδαιμόνιοι, εἰ μὴ οὗτοι ἐκυκλοῦντο. Ἰγουμενῶν λοιπὸν τῶν δύο Τραχινίων διὰ μέσου τόπου δυσβάτου διήλθεν ἐκεῖ στρατὸς περσικὸς, τέσσαρες μυριάδες, ἦτοι τεσσαράκοντα χιλιάδες, Περσῶν, οἵτινες κατελθόντες ἀπὸ τοῦ ὄρους κατέλαβον τὰ νῶτα τῶν Λακεδαιμονίων· κυκλωθέντες οὗτοι ἀπέθανον ἅπαντες ἀνδρείως μαχόμενοι.

Ὁ Διόδωρος λέγει⁹, ὅτι τῷ Ξέρξει ἐν ἀπορία διατελοῦντι, διότι οἱ «Ἀθάνατοι» καὶ οἱ μετ' αὐτοὺς ὑπ' αὐτοῦ κατ' ἐπιλογὴν ἐξ ἀπάντων τῶν ἔθνῶν εἰς τὸ στενότερον μέρος τῆς παρόδου ἀποσταλέντες δεινῶς ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἐπλήττοντο καὶ ἐφονεύοντο, καὶ νομίζοντι, ὅτι οὐδεὶς πλέον τῶν στρατιωτῶν αὐτοῦ θά ἐτόλμα, ὅπως μάχεται τοῖς Ἑλλησιν, ἦλθε Τραχινίος τις τῶν ἐγχωρίων, ὅστις ἔμπειρος ἦτο τῆς ἐκεῖ ὄρεινῆς χώρας. Οὗτος προσελθὼν τῷ βασιλεῖ ὑπέσχετο αὐτῷ, ὅτι διὰ τινος ἀτραποῦ στενῆς καὶ παρακρήννου, βραχῶδους δηλαδὴ καὶ ἀποτόμου, θά ὠδήγει τοὺς Πέρσας εἰς τὰ νῶτα τῶν περὶ τὸν Λεωνίδα, ἵνα διὰ τοῦ τρόπου τούτου περιληφθέντες οὗτοι εἰς τὸ μέσον εὐκόλως ἀναιρεθῶσιν. Ὁ βασιλεὺς περιχαρῆς ἐγένετο διὰ τὴν ὑπόσχεσιν ταύτην καὶ τιμήσας τὸν Τραχινίον διὰ δωρεῶν συνεξέπεμψεν αὐτῷ δισμυρίους, ἦτοι εἴκοσι χιλιάδας, στρατιώτας ἐν καιρῷ νυκτός¹⁰.

Ὁ Στράβων λέγει¹¹, ὅτι καὶ κατορθώματα κατορθώθησαν διὰ τὴν ἐμπειρίαν τῶν τόπων· οὕτως ἐν τοῖς περὶ τὰς Θερμοπύλας στενοῖς ὁ Ἐφιάλτης δείξας, ὡς λέγεται, τοῖς Πέρσαις τὴν διὰ τῶν ὄρεων χωροῦσαν ἀτραπὸν ὑποχειρίους αὐτοῖς κατέστησε τοὺς περὶ τὸν Λεωνίδα καὶ ἐδέξατο τοὺς βαρβάρους ἔσω τῶν Πυλῶν.

Ὁ Πausanias λέγει¹², ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι, κατὰ τὴν ἐπιδρομὴν τῶν Γαλατῶν (τῷ ἔαρι τοῦ 278 π.Χ.) ὤρμησαν εἰς τὰς Θερμοπύλας μετ' ἄλλων Ἑλλήνων καὶ καταλαβόντες ἐκεῖ τὸ στενότερον αὐτῶν μέρος ἐκάλωον

8. Κτησ. περσ. παρὰ Φωτ. βιβλ. 72 (= I [1824] 39 a, 32 - 40 Bekk.) = F Gr. Hist. (Jac.), III C I (1958) 463, 14 - 20: 688. Ktes. v. Knidos F 13 (27)/(24).

9. Διόδ. XI 8, 4 - 5 (= II [1890³/1964] 235, 16 - 236, 1 Vogel).

10. Ὁ Διόδωρος, XI 9, 3 (= II [1890³/1964] 237, 1 - 2 Vogel) λέγει, ὅτι οἱ «μετὰ τοῦ Τραχινίου Πέρσαι» περιήλθον τὰς δυσχωρίας τῶν Θερμοπυλῶν.

11. Στράβ. I 1, 17 (= p. 20A. = p. 10 C. = I [1844] 16, 19 - 24 Kramer).

12. Πaus. I 4, 2 - 3 (= I [1903/1949] 9, 21 - 10, 6 Spiro).

τοὺς βαρβάρους τῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα εἰσόδου. Οἱ Κελτοὶ ἀνευρόντες τὴν ἀτραπὸν, δι' ἧς καὶ τοὺς Μήδους ποτὲ ᾠδήγησεν Ἐφιάλτης ὁ Τραχινίος, καὶ βιασάμενοι τοὺς ἐπ' αὐτῇ τεταγμένους Φωκεῖς ὑπερέβαλον τὴν Οἴτην λάθρα τῶν Ἑλλήνων. Τότε πλείστου ἀξίους παρέσχον ἑαυτοὺς οἱ Ἀθηναῖοι τοῖς Ἑλλησιν ἀμφοτέρωθεν κυκλωθέντες γενναίως ἡμύνοντο τοὺς βαρβάρους.

Ὁ Πολύαινος λέγει¹³, ὅτι ὁ Ξέρξης ἐν Θερμοπύλαις διὰ τὴν στενότητα τῶν ὁρέων πολλοὺς Περσῶν ἀποβαλὼν, Ἐφιάλτου, Τραχινίου ἀνδρός, δεῖξαντος στενὴν ἀτραπὸν χωροῦσαν περὶ τὰ ὄρη ἔπεμψε δισμυρίους, ἧτοι εἴκοσι χιλιάδας, ἀνδρας, οἵτινες περιελθόντες τὸ ὄρος καὶ ἀφικόμενοι εἰς τὰ νῶτα τῶν Ἑλλήνων ἐφόνευσαν ἅπαντας ἐκείνους, ὧν ἠγεῖτο ὁ Λεωνίδα.

Παρὰ Σουῖδα ἀναγινώσκουμεν¹⁴, ὅτι ὁ Λεωνίδα ἀριστεύων ἐτελεῦτῃσε κυκλωθεὶς ἐκ προδοσίας Ἐφιάλτου τινὸς δεῖξαντος τοῖς Πέρσαις τὴν διὰ τῶν ὄπων ὁδόν.

Ὁ Φροντίμος τέλος ἔχων προδήλως πρὸ ὀφθαλμῶν Ἑλληνας συγγραφεῖς λέγει¹⁵, ὅτι τριακόσιοι Λακεδαιμόνιοι κατέλαβον ἐναντίον ἀναριθμήτου πλήθους Περσῶν τὰς Θερμοπύλας, ὧν τὰ στενὰ οὐχὶ μείζονι ἢ ἴσῳ μόνον ἀριθμῷ ἀνδρῶν ἐκατέρωθεν παρεῖχον εὐχέρειαν καὶ εὐκολίαν πρὸς διεξαγωγὴν μάχης ἐκ τοῦ συστάδην. Ἐνῶ λοιπὸν οὕτως ἐξ ἐπόψεως ἀριθμοῦ μὲν ἀκολούθως ταῖς ὑπὸ τοῦ τόπου παρεχομέναις συνθήκαις συγκρούσεως καὶ συμβολῆς ἴσοι ἦσαν οἱ Λακεδαιμόνιοι τοῖς βαρβάροις, γενναϊότητος δὲ καὶ ἀρετῆς ὑπέρτεροι αὐτῶν, μέγαν ἀριθμὸν αὐτῶν ἐφόνευσαν οὗτοι καὶ οὐδέποτε θά κατεβάλλοντο καὶ θά ἠτῶντο, εἰ μὴ ὁ ἔχθρὸς περιαχθεὶς ὑπὸ τοῦ προδότου Ἐφιάλτου, ἀνδρὸς Τραχινίου, ἐπληττεν αὐτοὺς ἐκ τῶν νῶτων¹⁶.

* * *

Τριῶν προδοτῶν τῆς ἀτραποῦ, ὡς ἐλέχθη, ποιεῖται μνεῖαν ὁ Ἡρόδοτος, τῶν Τραχινίων Ἐφιάλτου καὶ Κορυδαλλοῦ καὶ τοῦ Καρυστίου Ὀνήτου, δέχεται δέ, ὅτι ὁ Ἐφιάλτης κυρίως ἦτο ὁ ἀναμφισβήτητος «προδότης». Ὁ Κτησίας ποιεῖται μνεῖαν, ὡς εἶδομεν, δύο «προδοτῶν», Τραχι-

13. Πολύαιν. VII 15, 5 (= p. 329, 15 - 20 Woelfflin - Melber [1887]).

14. Σουῖδ. s. v.: «Λεωνίδης» (= III [1933] 249, 28 - 30 ὑπ' ἀριθ. 272 Adler).

15. Front. strateg. II 2, 13 (= p. 45, 13 - 21 Gundermann [1888] = p. 74, 3 - 9 Bendz [1963 = Schriften und Quellen der alten Welt. 10]).

16. Lacedaemonii CCC contra innumerabilem multitudinem Persarum Thermopylas occupaverunt, quarum angustiae non amplius quam parem numerum comminus pugnaturum poterant admittere: eaque ratione, quantum ad congressus facultatem, aequati numero barbarorum, virtute autem praestantes, magnam eorum partem ceciderunt nec superati forent, nisi per proditorem Ephialtem Trachinium circumductus hostis a tergo eos oppressisset.

νίων μὲν πάλιν, ὁμως ἄλλων ἢ τῶν Τραχινίων τοῦ Ἡροδότου, τοῦ Καλλιάρχου δηλαδὴ καὶ τοῦ Τιμαφέρνου. Καὶ οὐχὶ ἔλαττον τοῦ Ἡροδότου ἀξιόπιστος θὰ ἦτο ὁ ἱστορικός οὗτος, ὅστις ἐπὶ δέκα ἐπτὰ ἔτη, ὡς ἐλέχθη, ἤσκει τὸ ἔργον τοῦ ἱατροῦ ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ βασιλέως τῶν Περσῶν Ἀρταξέρξου τοῦ Μνήμονος καὶ κατὰ βάθος ἐκεῖ ἠρεῦνησε τὰς βασιλικὰς διφθέρας. Παρὰ Κτησίᾳ παρατηρητέον μάλιστα, ὅτι οὐχὶ κυρίως περὶ «προδοτῶν» τῆς διὰ μέσου τῶν ὁρέων ἀγούσης ὁδοῦ πρόκειται, ἀλλὰ περὶ δυνατῶν πολλῶ μᾶλλον Τραχινίων, περὶ Τραχινίων ἀριστοκρατῶν, οἵτινες ὡς σύμβουλοι τοῦ Ξέρξου λειτουργοῦντες εἶπον ἀπλῶς αὐτῷ, ὅτι οὐχὶ δυνατὴ θὰ ἦτο ἡ ἦττα τῶν Λακεδαιμονίων ἄνευ τῆς κυκλώσεως αὐτῶν διὰ τῆς μέσῃ τῶν ὁρέων χωρούσης ὁδοῦ, ἣτις ὅπωςδὴποτε πᾶσι τοῖς ἐπιχωρίοις ἦτο γνωστὴ. Ἀναντιρρήτως ἡγούντο, ὡς ὁ Κτησίας λέγει, οἱ δύο οὗτοι Τραχινιοὶ τοῦ περσικοῦ στρατοῦ διὰ μέσου τοῦ δυσβάτου ἐκεῖ τόπου, ὁμως τὸ ἔργον τοῦτο εἶχε τὴν ἔννοιαν οὐχὶ «προδοσίας», ἀλλ' ἐκτελέσεως πολλῶ μᾶλλον ἀπλῆς τινος καταναγκαστικῆς ὑπηρεσίας, ὑπηρεσίας ὁδηγοῦ διὰ μέσου τῶν δυσβάτων τόπων τῆς περιοχῆς, ὧν οὗτοι ἅτε ἐπιχώριοι ἐμπειροὶ ἦσαν· οὕτως ὄφειλον οὗτοι, ὅπως παράσχωσι τοῖς Πέρσais τὴν ἀναγκαίαν βοήθειαν, τὴν αὐτονόητον καὶ φυσικὴν ἐπικουρίαν καὶ ἀρωγὴν. Καὶ τοὺς Ῥωμαίους καθωδῆγει βραδύτερον, ὡς ὀψόμεθα κατωτέρω, διὰ τῶν ἀνωμάτων ἀτραπῶν τοῦ Καλλιδρόμου Ἑλλην τις αἰχμάλωτος, φησὶν οὐδέποτε θὰ ἠδύνατό τις, ὅπως ἐπιρρίψῃ τὴν μομφὴν τῆς προδοσίας. Ἄλλ', εἰ οἱ Λακεδαιμόνιοι παρὰ πάντα ταῦτα θὰ ἐπεθύμουν ἀνενδότης, ὅπως προσάψωσι τοῖς δυσὶ Τραχινίοις δυνατοῖς, τοῖς Τραχινίοις συμβούλοις τοῦ Ξέρξου, περὶ ὧν ποιεῖται, ὡς εἶδομεν, λόγον ὁ Κτησίας, τὴν μομφὴν τῆς προδοσίας, τότε θὰ ὄφειλον οὗτοι, ὅπως πράξωσι τοῦτο καὶ ἐπὶ τοῦ ἐξορίστου βασιλέως αὐτῶν Δημαράτου, ὃν σὺν τοῖς Τραχινίοις ἐκάλεσεν ὁ Ξέρξης πρὸς ἑαυτόν, ἵνα λάβῃ παρ' αὐτῶν τὰς ὀφειλομένας ἐπὶ τοῦ προκειμένου διασαφήσεις καὶ ὁδηγίας.

Ὁ Διόδωρος ποιεῖται λόγον περὶ τοῦ «προδότου» ἀορίστως: «*Τραχινὸς τις*». Ὁ Στράβων, ὁ Πausanίας καὶ ὁ Πολύβιος τὸν Ἐφιάλτην βεβαίως ἀναγράφουσιν ὡς «*προδότην*», ὁμως οὗτοι οὐδὲν ἄλλο ἐπὶ τοῦ προκειμένου πράττουσιν ἢ ἀντλοῦσιν ἀπλῶς μετὰ πάσης ἀνέσεως καὶ ἄνευ ἰδίας ἐρεύνης τὴν πληροφορίαν ταύτην ἐκ τοῦ Ἡροδότου.

Καὶ ἐν τῷ λεξικῷ τοῦ Σουΐδα ὁμοίως τοῦ Ἐφιάλτου, ὡς εἶδομεν, γίνεται μνεῖα ὡς «*προδότου*», ὁμως καὶ ἐνταῦθα ὑπόκειται ἀπλῶς ἢ ἀκολούθως τῇ ἡροδοτεῖ πηγῇ διαμορφωθείσα ψευδὴς καὶ ἀβάσιμος γραμματολογικὴ παράδοσις· τὴν ἀξιόπιστιάν τοῦ λεξικοῦ τούτου μάλιστα ἰσχυρῶς ὑποβιβάζει ἡ ἐν αὐτῷ ὀλίγον πρότερον¹⁷ συντελουμένη παράδοξις μετὰθεσις

17. Σουΐδ. s.v.: «*Λεωνίδης*» (= III [1933] 249, 27 - 28 ὑπ' ἀριθ. 272 Adler).

τοῦ πεδίου τοῦ μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Περσῶν ἀγῶνος ἐκ Θερμοπυλῶν εἰς Σφακτηρίαν!

«οὗτος ὁ Λεωνίδης περὶ Σφακτηρίαν ἅμα τριακοσίοις ἀντίστη Ξέρξῃ».

Τὰ αὐτὰ ρητέον καὶ περὶ τοῦ Φροντίνου. Καὶ ὁ Ῥωμαῖος οὗτος λόγιος ἀντλεῖ τὴν ἱστορικὴν καὶ γραμματολογικὴν αὐτοῦ ὕλην ἐκ τῶν ἐλληνικῶν κειμένων, ἐν οἷς ἐπιπολαίως τε καὶ πάντῃ ἀκρίτως ἀνελήφθη ἡ δολερὰ καὶ ἄπιστος περὶ τῆς «προδοσίας» Ἐφιάλτου τινὸς εἰδήσις τοῦ Ἡροδότου· τῇ ὑπὸ τοῦ ἱστορικοῦ τούτου εὐλαβῶς διασφραζομένη σπαρτιατικῇ παραδόσει ἀκολουθεῖ καὶ ὁ Φροντίνος, ὅστις μάλιστα οὐχὶ πάντων τῶν ἐν Θερμοπύλαις Ἑλλήνων, ἀλλὰ τῶν τριακοσίων Λακεδαιμονίων μόνον, ποιεῖται μνείαν· οὗτοι μόνον *contra innumerabilem multitudinem Persarum Thermopylas occupaverunt* καὶ διὰ τῆς εἰς λόγον γενναιότητος καὶ ἀρετῆς ὑπεροχῆς αὐτῶν *magnam eorum partem ceciderunt*¹⁸· τούτους μόνον ἔπληξεν ὁ ἐχθρὸς ἐκ τῶν νώτων *per proditorem Ephialtem Trachinium circumductus*.

Ἡ πληθὺς καὶ ἡ σύγχυσις τῶν ὀνομάτων τοῦ «προδότου» καὶ ἡ προέλευσις τῆς περὶ Ἐφιάλτου εἰδήσεως ἐκ τοῦ Ἡροδότου κυρίως τε καὶ κατ' ἐξοχίην, ὅστις ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἀναξιόπιστος κατὰ πάντα καὶ οὐχὶ ἀξιόχρεως εἶναι, εὐλόγως γεννᾷ παρ' ἡμῖν σήμερον ἔντονον δυσπιστίαν ἔναντι τῆς ἀκεραιότητος καὶ τῆς ἀληθείας τῶν οἰκείων ἱστορικῶν ἐκθέσεων. Ἐγένετο ὄντως ποτὲ προδοσία τις ἐκεῖ παρὰ τὴν Τραχίνα κατὰ τὴν ἐπιδρομὴν τοῦ Ξέρξου εἰς τὴν χώραν ἡμῶν καὶ δὴ καὶ ὑπ' ἀνδρῶν Τραχινίων ἢ πάντα ταῦτα ἀποτελοῦσιν εὐτεχρον μὲν, ὅμως ἐκτάκτως ἄλογον καὶ ἀτέκμαρτον, κενὸν καὶ μάταιον, ψευδῆ καὶ κακόβουλον μῦθον ἐκείνων κυρίως, οἵτινες ἤθελον, ὅπως μειώσωσι μὲν τὴν φιλόπατριν καὶ ἔθνικὴν δρᾶσιν τῶν Ἑλλήνων τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος, ὑψώσωσι δὲ ὑπερόχως τὸ κλέος καὶ τὴν αἰγλήν τῶν Πελοποννησίων, μάλιστα δὲ τῶν Λακεδαιμονίων; Τὸ δεῦτερον τοῦτο ἐξ ἄλλων τε πολλῶν ἰσχυρῶς βεβαιοῦται καὶ δὴ καὶ ἐκ τοῦδε τοῦ πράγματος κατ' ἐξοχίην, ὅτι δηλαδὴ ἐν τοῖς ἐπιγράμμασι τῶν Θερμοπυλῶν, ἅτινα παρέχει ἡμῖν ὁ Ἡρόδοτος¹⁸, γίνεται κυρίως λόγος περὶ τῆς θυσίας τῶν Λακεδαιμονίων μόνον, οἵτινες ἔκειντο ἐκεῖ πειθόμενοι τοῖς ῥήμασι τῆς πατρίδος, καὶ περὶ τῶν ἐκ Πελοποννήσου προερχομένων τεσσάρων χιλιάδων ἀνδρῶν, οἵτινες μόνον ἐμάχοντο ἐκεῖ κατὰ τριακοσίων μυριάδων, τριῶν δηλαδὴ ἑκατομμυρίων, Περσῶν· διὰ τῆς ἐντόνου ὀπωσδῆποτε μερίμνης καὶ ῥοπῆς τῶν ἰσχυρῶν Σπαρτιατῶν καὶ τῶν Λακεδαιμονίων ἐν γένει γίνεται ἐνταῦθα λόγος περὶ τῆς ἐνδόξου δράσεως καὶ τῆς θυσίας αὐτῶν κυρίως τε καὶ κατ' ἐξοχίην, οὐχὶ δὲ περὶ τῆς ἐξ ἴσου τοῦλάχιστον φιλοτίμου δράσεως καὶ θυσίας καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος.

18. Ἡρόδ. VII 228, 1-4.

Κραταῖον σημεῖον ἀντιλαβῆς πρὸς εὐστοχον καὶ σταθερὰν ἐπιτυχίαν τῶν φιλαύτων αὐτῶν καὶ κατὰ πάντα θλιβερῶν καὶ ἀναξίων σκοπῶν ἀπετέλει προδήλως παρὰ τοῖς Σπαρτιῶταις καὶ τοῖς Λακεδαιμονίοις καὶ γενικώτερον παρὰ τοῖς Πελοποννησίοις ἢ βδελυρὰ συνύφανσις καὶ κατασκευὴ τῆς «προδοσίας» τοῦ Ἐφιάλτου, ἀνδρὸς Τραχινίου. Πῶς θὰ ἦτο δίκαιον καὶ ὀρθόν, ὅπως τιμηθῶσιν ἐν τῷ χώρῳ ἐκείνῳ τῆς ὑψηλῆς καὶ αἰωνίας θυσίας καὶ ἐκείνοι ἐτι, ὧν ἐν μέσῳ ἐγεννήθη καὶ ἠδξήθη ὁ ἄθλιος «προδότης» Ἐφιάλης, ὅστις ἤγαγε τοὺς Ἕλληνας εἰς τὸν ὄλεθρον καὶ τὴν καταστροφὴν; Πῶς οὕτω περαιτέρω οὐχὶ δίκαιον καὶ ὀρθόν θὰ ἦτο, ὅπως οἱ Σπαρτιῶται καὶ οἱ Λακεδαιμόνιοι ἀναλάβωσι πλεόν τὴν ἡγεμονίαν τῆς Ἑλλάδος ἀπάσης, καθ' οὓς χρόνους ἀκριβῶς ἐναργεῖς ἀνέκυψαν αἱ ἀντιθέσεις αὐτῶν πρὸς τοὺς Ἀθηναίους καὶ σκοτειναὶ καὶ ζοφεραὶ ἐπῆρχοντο αἱ δειναὶ ἀπειλαὶ τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, ὅτε ἀκριβῶς μέγα μέρος τῆς ἱστορίας αὐτοῦ συντάξεν ὁ Ἡρόδοτος; Οἱ Λακεδαιμόνιοι, λέγει παρὰ Θουκυδίδη¹⁹ ὁ Ἀθηναῖος στρατηγὸς Φορμίων τοῖς στρατιώταις αὐτοῦ ὀλίγον πρὸ τῆς ἐν τῷ Κρισαίῳ κόλπῳ τῷ 429 π.Χ. γενομένης ναυμαχίας πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τότε, ὅτι δηλαδὴ οἱ Λακεδαιμόνιοι προσῆγον τοὺς πολλοὺς τῶν συμμάχων εἰς τὸν κίνδυνον ἄκοντας ἠγούμενοι αὐτῶν «διὰ τὴν σφετέραν δόξαν». Τὴν δόξαν ταύτην αὐτῶν

19. Θουκ. II 89, 4.

Ἐναφορικῶς πρὸς τὴν «προδοσίαν» τοῦ Ἐφιάλτου γράφει ὁ κ. Σπ. Ν. Μαρτινῆτος ἐν σ. 32 τῆς μνημονευθείσης ἐργασίας αὐτοῦ: Θερμοπύλαι... τότε:

«Εἶναι βέβαιον, ὅτι ἡ πολυήμερος παραμονὴ τοῦ περσικοῦ σαρφατοῦ εἰς τὴν χώραν τῶν Μαλιέων ἔφερε τοὺς εἰς ἀπελπισίαν. Οἱ βάρβαροι θὰ κατεβρόχθισαν τὸ πᾶν μὴ ὑπολογιζομένης καὶ τῆς παντοίας ἄλλης ὕβρεως, εἰς ἣν γνωρίζομεν, ὅτι ἦσαν ἐπιρροεῖς οἱ Πέρσαι, καθὼς καὶ πᾶς ἄλλος στρατός. Ἡ ἐπιθυμία, νὰ φύγῃ ἐπὶ τέλους ἡ πληγὴ ἀπὸ τὴν χώραν, πρέπει νὰ ἦτο γενικὴ. Ἴσως νὰ συνήργησαν καὶ ἄλλοι εἰς τὴν προδοσίαν, ἰδίως Θεσσαλοί. Ὁ Ἐφιάλης πάντως ἦτο ὁ παρουσιασθεὶς πρὸ τοῦ Ξέρξου διὰ νὰ προσφέρῃ τὴν αἰσχρὰν του ὑπηρεσίαν. Αὐτὸς ὑπέρξεν ὁ ὀδηγὸς κατὰ τὴν διάβασιν τῆς ἀτραποῦ καὶ αὐτὸν ἐπεκλήρουν κατόπιν οἱ Ποταγόροι τῆς Ἀμφικτυονίας τῆς Ποταίας. Ὅτι δὲν ἦτο καθαρὸν ὑποκείμενον, ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι μόλις κατήλθεν ἐκ Θεσσαλίας, ὅπου εἶχε καταφύγει, ἐφονεύθη ἀπὸ κάποιον Τραχινιον ὀνόματι Ἀθηνάδην. Οὗτος ὅμως τὸν ἐφόνευσεν δι' ἄλλην αἰτίαν καὶ ὄχι διὰ τὸ ἀργύριον τῆς ἐπικηρῆσεως».

Ἐναντιρρήτως πάντες οἱ Μηλιεῖς διακαῶς ἐπεθύμουν τὴν ταχέαν ἐκ τῆς χώρας αὐτῶν ἀπομάκρυνσιν τῶν στρατευμάτων τοῦ Ξέρξου διὰ τινος περὶ τὰ ἐκεῖ ὄρη πρὸς νότον χωρούσης ἀτραποῦ, ὅμως πρὸς τοῦτο οὐδεμιᾶς «προδοσίας» χρεῖα ὑπῆρχεν: οὐχὶ μόνον μία, ἀλλὰ πολλὰι πιθανώτατα ἀτραποὶ ὑπῆρχον ἐκεῖ καὶ δὴ καὶ γνωσταὶ οὐ μόνον τοῖς ἐπιχωρίοις, ἀλλὰ καὶ πολλοῖς ἄλλοις καὶ αὐτῷ ἐτι τῷ Ξέρξῳ ὁ «δι' ἄλλην αἰτίαν» γενόμενος φόνος τοῦ Ἐφιάλτου ὑπὸ τοῦ Ἀθηνάδου οὐδαμῶς μαρτυρεῖ, ὅτι οὗτος, εἰ πράγματι ὑπῆρξέ ποτε «Ἐφιάλης» τις, οὐχὶ «καθαρὸν ὑποκείμενον» ἦτο, ἀλλ' ὅτι, ὡς ἀνωτέρω ἀπεδείχθη, οὐδεμίαν σχέσιν πολλῷ μᾶλλον εἶχε μετὰ τῆς γενομένης ἐκεῖ «προδοσίας».

πολυτρόπως οἱ Λακεδαιμόνιοι ἐθεμελίουν ἐπὶ σπουδαίων γεγονότων ὑψηλῆς καὶ θαυμασίας αὐτῶν κατὰ τὸ παρελθὸν δράσεως ὑπὲρ τῆς σωτηρίας καὶ τῆς ἐλευθερίας τῶν Ἑλλήνων ἀπάντων, μάλιστα δὲ ἐπὶ τῆς ὑπερόχου θυσίας τῶν προγόνων αὐτῶν ἐν Θερμοπύλαις.

Ὁ Ξέρξης, καθὰ ὁ Ἡρόδοτος, ὡς κατωτέρω ὀψόμεθα, λέγει²⁰, μετὰ τὴν προδοσίαν τοῦ Ἐφιάλτου ἔπεμπε εἰς τὴν ἀτραπὸν τὸν Ὑδάρνη μετὰ τῶν στρατιωτῶν αὐτοῦ, τῶν μυρίων δηλαδὴ, τῶν δέκα χιλιάδων «Ἀθανάτων», ἴσως δὲ καὶ ἄλλων προσκολληθέντων αὐτοῖς. Τὸν διὰ μέσου τόπου δυσβάτου διελθόντα περσικὸν στρατὸν ἀναβιβάζουσιν ὁ Διόδωρος μὲν καὶ ὁ Πολύαινος εἰς εἴκοσιν, ὁ Κτησίας δὲ εἰς τεσσαράκοντα, χιλιάδας. Τοσοῦτον πλῆθος Περσῶν ἐχώρησε τὴν ἀτραπὸν, ἵνα κατέλθῃ εἰς τὰ νῶτα τοῦ Λεωνίδου. Ἡ ἀτραπὸς αὕτη λοιπὸν, ἐφ' ἧς ἠδύναντο, ὅπως πορευθῶσιν δεκάδες χιλιάδων ἀνδρῶν, ἦτο οὐχὶ «ἀτραπὸς», ἀλλὰ «λεωφόρος» πολλῶ μᾶλλον εὐρεῖά τε καὶ εὐπάτητος, ἥτις διὰ τοῦτο γνωστὴ ὀπωσδήποτε θὰ ἦτο τοῖς ἐγχωρίοις ἅπασι καί, ὡς αὐτὸς οὗτος, ὡς εἶδομεν, ὁ Ἡρόδοτος λέγει, παντὶ ἐν γένει ἀνδρὶ, ὅστις διέτριψεν ἐπὶ τινὰ χρόνον καὶ ἀνεστράφη ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ. Ὡς ὁ Ἡρόδοτος πάλιν λέγει, ἐκ τῶν ἐγχωρίων ἀκριβῶς καὶ αὐτὸς ὁ Λεωνίδας εὐχερῶς ἔμαθε τὴν ὑπαρξίν τῆς ἀτραποῦ καὶ διέταξεν ὕστερον τὴν φρουρήσιν καὶ φυλακὴν ταύτης ὑπὸ Φωκέων «ἐθελοκοντῶν».²¹

Εὐκόλως θὰ ἀνεζητεῖτο, θὰ ἠρευνᾶτο καὶ θὰ ἀνεκαλύπτετο ἡ ἀτραπὸς ὑπὸ τῶν ἐπιδρομῶν ἄνευ χρείας προδοτικῆς τινος ἐπὶ τοῦ προκειμένου πράξεως· πρὸς ἀναζητήσιν καὶ εὐχερῆ εἶτα ἀνεύρεσιν καὶ χρῆσιν τῆς ἀτραποῦ ταύτης οὐδενὸς ἄλλου ὑπῆρχε χρεῖα ἐνταῦθα παρὰ τοῖς βαρβάροις ἢ ἡ εὐλόγως τε καὶ φυσικῶς ἀναμενομένη παρ' αὐτοῖς συνετὴ μόνον ἀναγνώρισις καὶ κατανόησις τῆς ἀξίας καὶ σημασίας ἐπὶ τοῦ προκειμένου τοῦ ἀπλοῦ ἐκεῖνου στρατηγικοῦ σχεδίου τῆς κυκλώσεως τῶν Ἑλλήνων, ὅπερ θὰ ἠδύνατο ὅπως συντελεσθῇ διὰ πορείας ἐπὶ τινος «ἀτραποῦ» χωρούσης ὀπωσδήποτε διὰ τοῦ ὄρους ἐλευθέρως τε καὶ ἀνέτως. Ὁ Κτησίας λέγει, ὡς εἶδομεν, ὅτι ὁ Ξέρξης ἔμαθε παρ' ἐμπείρων τῆς πολεμικῆς τέχνης ἀνδρῶν, ὅτι οὐχὶ δυνατόν θὰ ἦτο, ὅπως ἠτήθησιν οἱ Λακεδαιμόνιοι, εἰ μὴ οὗτοι ἐκυκλοῦντο. Τὸ ἔργον τῆς κυκλώσεως λίαν εὐχερὲς ἦτο παρὰ τοῖς Πέρσαις ἄνευ τῆς συνδρομῆς τῶν ἐγχωρίων καὶ τῶν προδοτικῶν αὐτῶν διασαφήσεων καὶ συμβουλῶν· πιθανώτατον εἶναι, ὅτι πολλαὶ ἀτραποὶ ἦγον ἀπὸ τῆς Μαλιακῆς πεδιάδος εἰς τὴν Λοκρίδα διὰ μέσου τῶν ὄρεων τῆς Οἴτης, ὥστε οὕτως οὐχὶ ἀπολύτως ἀναγκαῖα πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον θὰ ἦτο ἡ χρῆσις ὑπὸ τῶν Περσῶν τῆς διὰ τῶν στενῶν τῶν Θερμοπυλῶν χωρούσης

20. Ἡρόδ. VII 215, 1.

21. Πρβλ. ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐν γένει Ἡρόδ. VII 175, 2· 212, 2· 217, 2.

όδοῦ, ἥτις ἄλλως τε θά ἐπετυγχάνετο ἴσως μόνον κατόπιν μακροῦ καί δεινοῦ ἀγῶνος κατὰ τῶν Ἑλλήνων, μόνον κατόπιν πολλῶν θυσιῶν καί ἀπωλειῶν²².

* *

Οἱ Λακεδαιμόνιοι οὐχί πολὺ βραδύτερον, ὅτε δηλαδή ὁ βασιλεὺς ἦ ἀπλῶς ὁ ἡγεμὼν αὐτῶν Πausανίας κατεδείχθη εὐτελής παρὰ τοῖς Πέρσαις προδότης τοῦ Ἑλληνισμοῦ, πρὸς ἄρσιν τοῦ ὀφειλομένου κατ' αὐτῶν ὀνειδισμοῦ καὶ τῆς δικαίας αἰσχύνης ἐπειρῶντο κατὰ Θουκυδίδη²³, ὅπως ἐμπλέξωσιν ἐν τῇ προδοσίᾳ καὶ τὸν Θεμιστοκλέα ὡς συμπράκτορα καὶ συνένοχον τοῦ Πausανίου:

«τοῦ δὲ μηδισμοῦ τοῦ Πausανίου οἱ Λακεδαιμόνιοι πρέσβεις πέμψαντες παρὰ τοὺς Ἀθηναίους ξυνηπιῶντο καὶ τὸν Θεμιστοκλέα, ὡς ἠύρισκον ἐκ τῶν περὶ Πausανίαν ἐλέγχων, ἠξίουν τε τοῖς αὐτοῖς κολάζεσθαι αὐτόν».

Ἡ κοινὴ τύχη, ὅσονδῆποτε αὐτὴ καὶ ἂν εἶναι ὀδυνηρὰ καὶ πικρά, ἢ ἰσομοιρία τῶν κακῶν παρέχει κατὰ Θουκυδίδην ἄλιν²⁴ ἀνακούφισίν τινα καὶ παραμυθίαν. Οὐχί ἀπίθανον λοιπὸν μετὰ πάντα ταῦτα εἶναι, ὅτι ἡ ἀναζητήσις καὶ ἀνεύρεσις ἐν Θερμοπύλαις μετὰ τῶν Ἑλλήνων τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος «προδότου» τινὸς οἰουδῆποτε δοξομανῆς ἔργον ἦτο τῶν Λακεδαιμονίων ἢ τῶν Σπαρτιατῶν εἰδικώτερον· ἐκ λόγων ἰδιοτελοῦς καρπώσεως τῶν γενομένων ἐκεῖ μεγάλων καὶ θαυμαστῶν κατορθωμάτων, ἐκ λόγων ζοηρᾶς καὶ ὑψηλῆς ἐξάρσεως τοῦ ἰδίου αὐτῶν κλέους καὶ τῆς ὀφειλομένης διὰ τοῦτο μειώσεως τῆς ἀξίας καὶ σημασίας τῆς συμπράξεως τῶν ἄλλων Ἑλλήνων, φαντασιώδη καὶ κατὰ πάντα ψευδῆ καὶ ἄδικον ἐφεύρεσιν ὑψωσαν οὗτοι ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ ἀχλυώδους καὶ σκοτεινοῦ, τοῦ ἀραχνούφους καὶ ἀβεβαίου μύθου εἰς τὴν ὀδυνηρὰν περιωπὴν ἀδόξου καὶ κατὰ πάντα ἐπιμέμπτου ἱστορικοῦ γεγονότος.

Ὁ Ἡρόδοτος δωρικῆς καὶ οὗτος, ὡς οἱ Λακεδαιμόνιοι, καταγωγῆς οὐδαμῶς ἐταράχθη ἐκ τῆς ὑπαρχούσης ἐνταῦθα συγχύσεως τῶν ὀνομάτων καὶ τῆς πολυειδῶς ψευδολόγου καὶ ὑπόπτου περὶ τοῦ «προδότου» παραδό-

22. Λίαν εὐστοχος εἶναι ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἢ παρατήρησις τοῦ καθηγητοῦ τῆς ἱστορίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν κ. Ἰ. Β. Δασκαλάκη, ἣν οὗτος ποιεῖται ἐν σημ. 1 τῆς σ. 8 τῆς ἀρίστης ἐργασίας αὐτοῦ: «Περὶ τῶν ἀγῶνα τῶν Θερμοπυλῶν. Ἡ ἀποχώρησις τῶν συμμάχων καὶ ἡ θυσία τοῦ Λεωνίδα» (= «Πλάτων», 17, 1 [1958] 8, σημ. 1):

«Ἐν τῇ πραγματικότητι ἐπῆρχον πολλοὶ ἀτραποὶ δίδουσαι ἀπὸ τῆς Μαλιακῆς πεδιάδος διὰ μέσου τῶν ὀρέων τῆς Οἴτης διέξοδον πρὸς τὴν Λοκρίδα ἄνευ χρησιμοποίησεως τῆς διὰ τῶν στενῶν ἀρχαίας ὁδοῦ».

23. Θουκ. I 135, 2.

24. Θουκ. VII 75, 6.

σεως, ἵνα οὕτω δεόντως ὕστερον ἐλέγξη τὴν ὀρθότητα καὶ ἀκρίβειαν αὐτῆς ἢ καταδικάσῃ ταύτην καὶ ριζικῶς ἀκυρώσῃ. Οὐχὶ χρεία ὑπῆρχε παρὰ τῷ πατρὶ τῆς ἱστορίας τοῦ ἔργου τούτου τοῦ εἰλικρινοῦς καὶ ἐντίμου ἐλέγχου τῶν πράγματι ἐν Θερμοπύλαις γενομένων πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς τιμῆς καὶ τῆς ὑπολήψεως τῶν Τραχινίων καὶ τῶν Μηλιέων τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος· ἐπὶ τέλους οὗτοι οὐχὶ Δωριεῖς ἦσαν.

* * *

Σημειωτέον περαιτέρω ἐνταῦθα ὅτι τὴν ἐν τῇ ἐν λόγῳ ὑποθέσει γενομένην πλαστοουργίαν ὑπεμφαίνει καὶ τόδε ἔτι τὸ πρᾶγμα, ὅτι δηλαδὴ ἐν τῇ ἱστοριογραφίᾳ οὐχὶ σπάνια εἶναι τοιαῦτα εἰκόνες «προδοσίας», καθ' ἃς ἐγχώριοι «προδοταί» ὁδηγοῦσι τοὺς πολεμίους δι' ἀφανῶν καὶ ἀγνώστων αὐτοῖς ἀτραπῶν, δυσχωριῶν καὶ στενοποριῶν τῆς χώρας αὐτῶν εἰς τόπους, ὁπόθεν οὗτοι ἐπιτυχῶς πλέον καὶ νικηφόρως θὰ προσέβαλλον τοὺς ὑπὲρ τῆς πατρίδος αὐτῶν τε καὶ αὐτῶν τούτων τῶν «προδοτῶν» ἅμα τιμῶς τε καὶ γενναίως ἀμνομένους καὶ σκληρῶς ἀγωνιζομένους ἄνδρας. Οὐχὶ ἐν μικρῷ βαθμῷ τὸ πρᾶγμα τοῦτο μαρτυρεῖ τὴν ἐν τῇ ὑποθέσει τοῦ Ἐπιάλτου πλαστοργηθεῖσαν σύνθεσιν καὶ πλοκὴν μυθῶδων ἐφευρημάτων πονηρᾶς καὶ ἰδιοτελοῦς φαντασίας.

Παρὰ Διοδώρῳ ἀναγινώσκομεν²⁵, ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος διαβάς τὸν Τίγριν ποταμὸν προῆγεν ἐπὶ τὴν χώραν τῶν Οὐξίων, ἧτις ἀμόφορος ἦτο, διερέετο δὲ ὑπὸ δαψιλῶν ὑδάτων καὶ πολλοὺς καὶ παντοδαποὺς καρποὺς ἐξέφερεν· διὰ τοῦτο παντοδαπὰ πλάσματα ἐκ τῆς ξηρανομένης ἐκεῖ ὄριμου ὀπώρας χρήσιμα πρὸς ἀπόλαυσιν μετέφερον εἰς τὴν Βαβυλωνίαν οἱ τὸν Τίγριν πλέοντες ἔμποροι. Καταλαβὼν ὁ Ἀλέξανδρος ἐκεῖ τὰς παρόδους φυλαττομένας ὑπὸ τοῦ Μαδέτου, ὅστις συγγενῆς μὲν ἦτο τοῦ Δαρείου, δύναμιν δ' ἀξιόλογον εἶχεν, ἤλεγξε καὶ δεόντως κατενόησε τὴν φυσικὴν ὀχυρότητα τῶν τόπων. Ἐπειδὴ ἄβατοι καὶ ἀπάτητοι κρημνοὶ ἦσαν ἐκεῖ, ἀνὴρ τις τῶν ἐγχωρίων, Οὐξίος μὲν τὸ γένος, ἔμπειρος δὲ τῶν τόπων, ὑπέσχετο τῷ βασιλεῖ, ὅτι θὰ ὠδήγει τοὺς στρατιώτας αὐτοῦ διὰ τινος στενῆς καὶ ἐπικινδύνου ἀτραποῦ, ὥστε οὗτοι νὰ ἔλθωσιν εἰς θέσεις ὑψηλότερον κειμένας τῶν θέσεων τῶν πολεμίων. Ὁ Ἀλέξανδρος ἀπεδέξατο τοὺς λόγους τούτους τοῦ Οὐξίου ἀνδρὸς καὶ μετὰ τούτου μὲν συναπέστειλε τοὺς ἱκανοὺς στρατιώτας, αὐτὸς δὲ κατασκευάσας, ἐφ' ὅσον ἦτο δυνατόν, δίοδον τινα προσέβαλεν ἐκ διαδοχῆς ἐκείνοις, οἵτινες ἠμύνοντο ἐπὶ τῶν παρόδων καὶ ἐφρούρουσαν αὐτάς. Ἐνφ' ὃ ἀγὼν διεξήγετο ἐκεῖ μετ' ἑναργοῦς ζωηρότητος καὶ οἱ βάρβαροι περιεσπῶντο περὶ αὐτόν, ἐφάνησαν οἱ πεμφθέντες Μακεδό-

25. Διόδ. XVII 67, 3 - 5 (= IV [1906³/1964] 237, 26 - 238, 23 Fischer).

νες παραδόξως ὑπεράνω τῶν φυλαττόντων τὴν πάροδον Οὐξίων. Καταπλαγέντων οὕτω τῶν βαρβάρων καὶ πρὸς φυγὴν ὀρμησάντων ἐγκρατῆς ἐγένετο ὁ Ἀλέξανδρος τῆς διεξόδου καὶ ταχέως πασῶν τῶν κατὰ τὴν Οὐξιανὴν πόλεων.

Παρὰ Πολυαίνῳ ἀναγινώσκομεν ἄλλοις²⁶, ὅτι μετὰ τὴν ἐν Ἀρβήλοις ἦταν τοῦ Δαρείου ὁ συγγενὴς αὐτοῦ Φρασαόρτης ἔχων πολλὴν περσικὴν δύναμιν ἐφύλασσε τὰς Σουσίδας πύλας, αἵτινες ἦσαν στενά καὶ ὑψηλά ὄρη. Τοὺς προσβάλλοντας αὐτοῖς Μακεδόνας εὐκόλως ἀπεκρούοντο οἱ βάρβαροι σφενδόνας ρίπτοντες καὶ βέλη καὶ ὀγκώδεις λίθους· ἀνακαλέσας ὁ Ἀλέξανδρος τοὺς στρατιώτας αὐτοῦ κατεσκεύασε χαράκωμα ὑπὸ ἀπόστασιν τριάκοντα σταδίων. Ὑπῆρχε λόγιον τοῦ Ἀπόλλωνος, ὅτι θὰ ἐγίνετο ποτε τῷ Ἀλεξάνδρῳ ἡγεμῶν τῆς κατὰ τῶν Περσῶν ὁδοῦ ξένος λύκος. Προσῆλθε λοιπὸν ἐκεῖ τῷ Ἀλεξάνδρῳ βουκόλος τις ἔχων στολὴν ἐκ δερμάτων ἀγρίων ζώων, ὅστις ἔλεγεν αὐτῷ, ὅτι Λύκιος ἦτο καὶ ὅτι κύκλω τῶν ὀρέων ἦτο ἀτραπὸς ἀποκεκρυμμένη ὑπὸ τοῦ πυκνοῦ καὶ συνηφεοῦς δάσους· αὐτὸς μόνος ἐγίνωσκε τὴν ὁδὸν ταύτην διὰ τὴν νομὴν ἐκεῖ τῶν βοῶν αὐτοῦ. Ἀναμνησθεὶς ὁ Ἀλέξανδρος τοῦ μαντείου ἐπίστευσε τῷ βουκόλῳ καὶ διέταξεν, ὅπως ἡ πᾶσα στρατιὰ μένη ἐν τῷ στρατοπέδῳ καὶ πολλὰ πυρὰ ἀνακαίῃ, ἵνα ἐφέλκηται οὕτω τὴν προσοχὴν τῶν Περσῶν, τῷ Φιλῶτα δὲ καὶ τῷ Ἡφαιστίωνι ἔδωκεν ἀπόρρητον παράγγελμα, ὅπως οὗτοι προσβάλλωσι τοῖς πολεμίοις κάτωθεν, ὅποταν ἴδωσιν ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῶν ὀρέων τοὺς Μακεδόνας, οἵτινες θὰ ἔφθανον ἐκεῖ διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ ἐν λόγῳ Λυκίου ἀνδρὸς ἀποκαλυφθείσης ἀτραποῦ. Ταῦτα διατάξας ὁ Ἀλέξανδρος ἤγε τοὺς ὑπασπιστάς αὐτοῦ καὶ μίαν φάλαγγα ὀπλιτῶν καὶ τοὺς Σκύθας τοξότας περαιτέρω, ὅσοι τούτων ὑπῆρχον παρ' αὐτῷ, καὶ διὰ τῆς λεπτῆς ἀτραποῦ ὀγδοήκοντα στάδια προελθὼν ἐστρατοπέδευσεν ἐν τόπῳ, ὅστις ἐκαλύπτετο ὑπὸ πυκνοτάτου δάσους. Περιελθὼν εἶτα ὁ Ἀλέξανδρος τὴν περιοχὴν ἀφίκετο κατὰ τὸ μεσονύκτιον ὑπεράνω τῶν πολεμίων, οἵτινες ἔκοιμῶντο· ἀρχομένης τῆς ἡμέρας ἐσήμαινον αἱ σάλπιγγες ἀπὸ τῆς κορυφῆς τῶν ὀρέων καὶ ὁ Ἡφαιστίων καὶ ὁ Φιλῶτας προσῆγον ἐκεῖσε τοὺς ἐκ τοῦ χαρακώματος Μακεδόνας. Οἱ Πέρσαι μέσοι οὕτως ἀποληφθέντες τῶν ἄνωθεν καὶ τῶν κάτωθεν πολεμίων οἱ μὲν ἐφρονεῦθησαν, οἱ δὲ κατεκρημνίζοντο, οἱ δὲ ἠχμαλωτίζοντο.

Ὅτι οὐχὶ περὶ ἱστορικῶν γεγονότων, ἀλλὰ περὶ μυθῶδων μόνον καὶ ἀνυποστάτων ἐμπνεύσεων πρόκειται ἐνταῦθα, μαρτυρεῖ καὶ ὁ Πλούταρχος²⁷. Ὁ ἐκ Χαιρωναίας φιλόσοφος λέγει, ὅτι ἐπικειμένης συμπλοκῆς τῶν Ἑλλήνων τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν Περσῶν τοῦ Δαρείου οἱ πρεσβύτεροι τῶν

26. Πολύαιν. IV 3, 37 (= p. 177, 16 - 178, 23 Woelfflin - Melber [1887]).

27. Πλούτ. Ἀλέξ. 31, 10 - 14 (= βίος, p. 683 c d = II 2 [1935] 223, 15 - 224, 17 Zie.).

εταίρων τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ μάλιστα ὁ Παρμενίων, ὡς μὲν ἅπαν τὸ πεδίον τὸ μεταξύ τοῦ ὄρους Νιφάτου καὶ τῶν Γορδυαίων ὄρεων ἐφαίνετο καταλαμπόμενον διὰ τῶν βαρβαρικῶν φεγγῶν, ἀτέκμαρτός τις δὲ καὶ συγκεχυμένη φωνὴ καὶ θόρυβος βαρῦς ἐκ τοῦ στρατοπέδου τῶν Περσῶν προσήκει αὐτοῖς καθάπερ ἐξ ἀχανοῦς πελάγους προερχόμενος, θαυμάσαντες τὸ πλῆθος τῶν πολεμίων καὶ πρὸς ἀλλήλους διαλεχθέντες, ὅτι μέγα καὶ χαλεπὸν ἔργον ἦτο, ὅπως συμπεσόντες ἐκ τοῦ προφανοῦς τοσοῦτους ἐκεῖ πολεμίους ἐξωθήσωσιν, ἐπενόουν στρατηγικόν τι σχέδιον· προσελθόντες οὗτοι τῷ βασιλεῖ ἔπειθον αὐτόν, ὅπως χωρήσει κατὰ τῶν πολεμίων ἐν καιρῷ νυκτός καὶ διὰ τοῦ σκότους συγκαλύψῃ τὸν ἐπικείμενον φοβερώτατον ἀγῶνα. Ὁ Ἀλέξανδρος εἶπε τότε: «οὐ κλέπτω τὴν νίκην». Ἐνίοις ἐφάνη ὁ Ἀλέξανδρος, ὅτι ἔδωκε μερικαλὴ καὶ κενὴν ἀπόκρισιν παίζων πρὸς τοσοῦτον κίνδυνον, ἐνίοις ὁμως ἐφάνη οὗτος, ὅτι ἐθάρρει πρὸ τῆς παρουσίας αὐτῷ καταστάσεως καὶ ὀρθῶς περαιτέρω ἐστοχάζετο τοῦ μέλλοντος μὴ παρέχων οὕτω τῷ Δαρεῖω πρόφασιν, ὅπως οὗτος ἠττηθεῖς πρὸς ἄλλην πάλιν ἀπόπειραν ἀναθαρρήσῃ αἰτιώμενος τῶν ἠττῶν καὶ ἀποτυχιῶν τούτων τὴν νύκτα καὶ τὸ σκότος, ὡς τῶν προτέρων ἠττῶν καὶ ἀποτυχιῶν τὰ ὄρη καὶ τὰ στενά καὶ τὴν θάλασσαν ἠτιάτο. Οὐχὶ ἔνεκα ἀπορίας ὄπλων ἢ σωμάτων θὰ ἐπαύετο ὁ Δαρεῖος πολεμῶν ἀπὸ τήσεως μεγάλης δυνάμεως καὶ τοσαύτης χώρας· τοῦτο τότε μόνον θὰ ἔπραττεν οὗτος, εἰ τοῦτον ἐμφανῆς καὶ ἀναμφισβήτητος ἦτα ἠνάγκαζεν, ὅπως ἐν τῷ ἀγῶνι αὐτοῦ ἀποβάλλῃ φρόνημά τε καὶ ἐλπίδα.

Τοιοῦτου τινὸς λοιπὸν ὄντος τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐν τῷ ἀγῶνι, γενναίου καὶ εἰλικρινοῦς πολεμιστοῦ καὶ μαχητοῦ, ὀφείλομεν, ὅπως πεπλασμένας καὶ ψευδεῖς θεωρήσωμεν τὰς ὑπὸ τοῦ Διοδώρου καὶ τοῦ Πολυαῖνου παρεχομένας ἡμῖν οἰκείας αὐτοῦ πολεμικὰς εἰκόνας, μυθώδεις αὐτῶν καὶ ἐπιτερπεῖς ἐμπνεύσεις· τοῦτο ἀκριβῶς αἶρει ἀναδρομικῶς τὴν γνησιότητα, τὸ κῦρος καὶ τὴν ἀλήθειαν καὶ τῆς παρὰ Ξέρξη συντελεσθείσης δῆθὲν ποτε ὑπὸ τινος «Ἐφιάλτου», προδοσίας, εἰ καὶ βεβαίως ὁ βασιλεὺς τῶν Περσῶν οὔτε τὴν κλοπὴν τῆς νίκης οὔτε ἐν γένει ὑποπτόν τι καὶ ἄτιμον πολεμικὸν σχέδιον θὰ ἀπέρριπτε καὶ θὰ ἀπέκλειεν. Κοινὰς εἰκόνας ὁμοίων πολεμικῶν καὶ στρατηγικῶν σχεδίων ἔχομεν ἐνταῦθα, αἵτινες διὰ τῶν αὐτῶν χρωμάτων διαζωγραφοῦνται. Μεταβάλλονται πῶς τὰ τοπία μόνον τῆς πολεμικῆς δράσεως καὶ ἀντικαθίστανται ἐν αὐτοῖς τὰ ἐνεργοῦντα πρόσωπα κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τῶν ἐκάστοτε περιστάσεων καὶ συνθηκῶν: Ἑλλάς - Ἀσία, Θερμοπύλαι καὶ Οἰταῖα ὄρη - χώρα τῶν Οὐξίων καὶ Σουσιδαὶ πύλαι, Ξέρξης - Ἀλέξανδρος, Πέρσαι τοῦ Ξέρξου - Μακεδόνες τοῦ Ἀλεξάνδρου, Ὑδάρνης - Φιλώτας καὶ Ἡφαιστίων, Λεωνίδας - Μάδετος καὶ Φρασαόρτης, Ἐφιάλτης - Οὐξίος ἀνὴρ καὶ Λύκιος βουκόλος κ.ο.κ. Ἡ ἀκριβὴς αὕτη ἀντιστοιχία τοπίων τε καὶ προσώπων μαρτυρεῖ

ἐναργῶς τὴν πλαστότητα τῶν οἰκειῶν «*ἱστορικῶν*» διηγήσεων καὶ περιγραφῶν. Ἐν μέσῳ τῆς πυκνῆς ταύτης ποικιλίας ἢ καὶ σκοτεινῆς ἔτι καὶ ἀδιαλύτου συγχύσεως πραγμάτων καὶ ὀνομάτων, τόπων καὶ λαῶν, βασιλέων καὶ ἡγεμόνων, στρατιωτῶν καὶ πολεμιστῶν δύναται τις, ὅπως μετὰ βεβαιότητος συλλάβῃ καὶ ἀναμφηρίστως προσδιορίσῃ τὸν Μηλιέα ἢ Τραχίνιον «*προδότην*» τοῦ ἀγῶνος τῶν Θερμοπυλῶν, τὸν «*Ἐφιάλτην*», εἰ μάλιστα οὕτω δόξαν τε καὶ χαρὰν θὰ ἐχαρίζετο τῷ ἱστορικῶτάτῳ καὶ περιουσίῳ λαῷ τῶν Λακεδαιμονίων.

*
* *
*

Ὁ Ἡρόδοτος ἐπάγεται ἐν τῇ ἱστορίᾳ αὐτοῦ²⁸ τρία ἐπιγράμματα, ἅτινα ἐχαράχθησαν ἐπὶ τῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν τῶν ἐν Θερμοπύλαις πεσόντων ἡρώων. Τούτων ἐπεγράφησαν τὸ πρῶτον μὲν πρὸς τιμὴν πάντων τῶν Πελοποννησίων: «*ἐκ Πελοποννάσου χιλιάδες τέτορες*»!, οἵτινες ἐμάχοντό ποτε ἐκεῖ τριακοσίας μυριάσι, τρισὶν ἑκατομμυρίοις δηλαδὴ, πολεμίων, τὸ δευτέρον δὲ πρὸς τιμὴν τῶν Σπαρτιατῶν εἰδικώτερον, οἵτινες παρήγγελλον τῷ ἐν Θερμοπύλαις παρερχομένῳ ξένῳ, ὅπως ἀγγέλλῃ τοῖς Λακεδαιμονίοις, ὅτι ἐκεῖ ἔκειντο πειθόμενοι τοῖς νόμοις ἐκείνων, καὶ τὸ τρίτον τέλος πρὸς τιμὴν τοῦ κλεινοῦ Μεγιστίου, ὃν ποτε οἱ Μῆδοι ἐφόνευσαν διαβάντες τὸν Σπερχεῖον ποταμόν, τοῦ μάντεως ἐκείνου δηλαδὴ, ὅστις τότε, εἰ καὶ σαφῶς ἐγίνωσκε τὸν ἐπερχόμενον ὄλεθρον, οὐδαμῶς ἐκεῖ ἐγκατέλειπε τὸν βασιλέα τῆς Σπάρτης.

Οἱ Ἀμφικτύονες ἦσαν ἐκεῖνοι, λέγει ὁ Ἡρόδοτος ἐν συνεχείᾳ, οἵτινες δι' ἐπιγραμμάτων καὶ στηλῶν ἐπεκόσμησαν τοὺς ἐν Θερμοπύλαις πεσόντας πλὴν τοῦ ἐπιγράμματος τοῦ μάντεως Μεγιστίου· τὸ ἐπίγραμμα τούτου ἐπέγραψε Σιμωνίδης ὁ Λεωπρέπους ἔνεκα φιλίας πρὸς αὐτὸν ἐκ φιλοξενίας:

«ἐπιγράμμασι μὲν νῦν καὶ στήλῃσι ἔξω ἢ τὸ τοῦ μάντιος ἐπίγραμμα Ἀμφικτύονές εἰσὶ σφεας οἱ ἐπικοσμήσαντες· τὸ δὲ τοῦ μάντιος Μεγιστίου Σιμωνίδης ὁ Λεωπρέπεός ἐστι κατὰ ξενίην ὁ ἐπιγράφας».

Ἐν τῷ οἰκειῷ αὐτοῦ σχολίῳ λίαν εὐστόχως παρατηρεῖ ὁ Legrand²⁹, ὅτι τῇ ἀληθείᾳ οἱ Ἀμφικτύονες ἐνήργησαν οὕτω κατὰ πρότασιν τῶν Σπαρτιατῶν, οὓς εἶδομεν ἀνωτέρω ἐν τῷ κεφαλαίῳ 213 μετὰ μίσους ἐνάγοντας καὶ διώκοντας τὸν Ἐφιάλτην καὶ οἵτινες ἐνέπνευσαν ἴσως τοῖς Πυλαγόροις τὴν διαιτητικὴν ἐκείνην ἀπόφασιν αὐτῶν, καθ' ἣν οὗτοι ἐπεκήρυξαν χρηματικὴν ἀμοιβὴν ἐπὶ τῇ κεφαλῇ τοῦ προδότου. Ἀναφορικῶς πρὸς τὴν ὑπό-

28. Ἡρόδ. VII 228, 1-4.

29. Legrand ἐν τῇ μετὰ σχολίων γενομένῃ ἐκδόσει τῆς ἱστορίας τοῦ Ἡροδότου, VII (1951) 228, σμμ. 4.

θεσιν τῶν Θερμοπυλῶν, εἶχον, λέγει ὁ Legrand, οἱ Σπαρτιᾶται τὸ δικαίωμα, ὅπως τρέφωσι βίαιαν τινὰ καὶ σφοδρὰν ἐπιθυμίαν ἐκδικήσεως καὶ συναισθημά τι ἔτι ἐπάρσεως καὶ ὑπερηφανίας³⁰. Προσθετέον μόνον ἐνταῦθα, ὅτι τοιαυτὰ τινες ἀκριβῶς ἐπιθυμίαι καὶ τοιαυτὰ τινὰ συναισθήματα ἀνεκυπτον παρὰ τοῖς Σπαρτιᾶταις λόγῳ οὐχὶ ἀληθοῦς τινος τούτων ὑπ' ἄλλων Ἑλλήνων βλάβης καὶ προσβολῆς, ἀλλ' ἐμφύτου τινὸς πολλῶ μᾶλλον καὶ αὐτογενοῦς πάθους δοξομανοῦς καὶ ἀπλήστου φιλαυτίας, ὅπερ κατέπαυέ πως καὶ ἐκοίμιζεν ἢ εὐτεχνος ἀνεύρεσις «δικαίας» τινὸς «αἰτίας», τοῦ ὄλεθρίου ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἔργου τοῦ «προδότου Ἐφιάλτου».

IV.

Η ΑΤΡΑΠΟΣ

Ὁ Ξέρξης, λέγει ὁ Ἡρόδοτος περαιτέρω¹, ἐπειδὴ ἦρσαν αὐτῶ ἐκεῖνα, ἄτινα ὑπέσχετο αὐτῶ ὁ Ἐφιάλης, ὅτι θὰ ἐπετέλει, ἀμέσως περιχαρῆς γενόμενος ἐπεμπεν ἐκεῖσε τὸν Ὑδάρνη καὶ ἐκείνους, ὧν οὗτος ἐστρατήγει ὠρμάτω δὲ ἐκ τοῦ στρατοπέδου «περὶ λόγων ἀφάς», ἦτοι κατὰ τὴν ἑναρξιν τῆς νυκτός, ὅτε ἀνήπτοντο οἱ λύχνοι. Τὴν ἀτραπὸν ταύτην ἐξεῦρον οἱ ἐπιχώριοι Μηλιεῖς καὶ ὠδήγησαν δι' αὐτῆς τοὺς Θεσσαλοὺς ἐπὶ τοὺς Φωκεῖς τότε, ὅτε οἱ Φωκεῖς φράξαντες τὴν εἰσβολὴν διὰ τείχους ἦσαν ἐν σκέπη τοῦ πολέμου· ἔκτοτε κατεδείχθη ἡ ἀτραπὸς αὕτη εἰς οὐδὲν πλέον χρησιμὸς οὔσα τοῖς Μηλιεῦσιν :

«ἔκ τε τοσοῦδε κατεδέδεκτο εἰσα οὐδὲν χρηστὴ Μηλιεῦσι».

Ἡ ἀτραπὸς αὕτη κατεδείχθη τοῖς Μηλιεῦσιν ἀπὸ τῶν χρόνων ἐκείνων ὡς ἀσύμφορος, βλαβερά, πλείστων κακῶν αἰτία καὶ ὄλεθρία, ἐπειδὴ εἰς οὐδὲν χρήσιμα θὰ ἦσαν πλέον αὐτοῖς τὰ ὑπ' αὐτῶν νῦν μετὰ τοὺς Φωκεῖς ἐπιτελεσθέντα ἐν τῇ εἰσβολῇ ἔργα ἀμύνης. Καὶ λόγῳ τῶν ἀνωμαλιῶν ἢ τῆς στενότητος αὐτῆς οὐχὶ πλέον ἐν συνήθει χρήσει θὰ ἦτο ἡ ἀτραπὸς αὕτη κατὰ τὴν διάβασιν τῶν στενῶν καὶ τὴν ἐπικοινωνίαν ἐκεῖ τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἀλλήλους. Παρὰ ταῦτα ὅμως, παρὰ τὴν ἐνδεχομένην τῆδε κάκεισε στενότητα αὐτῆς ἢ τὴν ἀπότομον φορὰν ἦτο ἡ ὁδὸς αὕτη τοῖς ἐπιχωρίοις εὐδιάκριτος καὶ σαφῆς, φανερά καὶ εὐγνωστος καὶ γνωστῆ·

30. Vraisemblablement sur la proposition des Spartiates, que nous avons vus au chapitre 213 poursuivre de leur haine Éphialtès, et qui peut-être inspirèrent la sentence des Pythagores mettant à prix la tête de ce traître. On avait quelque droit, à Sparte, à éprouver, au sujet de l'affaire des Thermopyles, un violent désir de vengeance et un sentiment de fierté.

1. Ἡρόδ. VII 215, 1.

τοῦτο ἐναργῶς μαρτυρεῖ ἄλλως τε ἢ κατὰ διαταγὴν τοῦ Λεωνίδου ἀναληφθεῖσα, ὡς ἐλέχθη, φρούρησις καὶ φυλακὴ αὐτῆς ὑπὸ χιλιῶν ὀπλιτῶν, οἵτινες Φωκεῖς ἦσαν «*ἐθελονταί*». Οὕτως οὐδαμῶς διασειεταί, ἀλλὰ ζωηρῶς πολλῶ μᾶλλον ἐνισχύεται καὶ σταθερῶς ἐπικυροῦται ἢ ἀναφορικῶς πρὸς τὴν «*προδοσίαν*» τοῦ Ἐφιάλτου ἐξενεχθεῖσα ἤδη ἀνωτέρω γνώμη, ὅτι ἢ ἐν λόγῳ «*ἀτραπὸς*» παρὰ τὴν οἰανδῆποτε στενότητα αὐτῆς ἢ τὰς ἀποτόμους αὐτῆς καὶ ἀποκρήμους δυσχωρίας ἦτο ὅπως ὅποτε ἐμφανῆς καὶ γνωστῆ τοῖς ἐπιχωρίοις, ὥστε πρὸς ἀνεύρεσιν αὐτῆς οὐδεμιᾶς «*προδοσίας*» ὑπῆρχε χρεῖα, ἀλλὰ στοιχειώδους τινὸς μόνον καὶ ἄπλης στρατηγικῆς σκέψεως καὶ κινήσεως.

* * *

Ἡ ἀτραπὸς ἤρχετο ἀπὸ τοῦ Ἄσωποῦ ποταμοῦ² τοῦ ῥέοντος διὰ τῆς «*διασφάγος*», βραχίδους δηλαδὴ χαράδρας, χάσματος ἢ ῥήγματος τοῦ ὄρους· τὸ τε ὄρος καὶ ἡ ἀτραπὸς εἶχον τὸ αὐτὸ ὄνομα, «*Ἀνόπαια*»³. Ἐχώρει

2. Ἡρόδ. VII 216, 1.

3. Τὸ ὄνομα τοῦτο: «*Ἀνόπαια*» (= «*Ἀνηφόρα*») ἐμπεριέχει ἴσως τὴν ἐννοίαν τῆς πρὸς τὰ ἄνω ὀρθίας καὶ ἀνάπτους, ἀποτόμου καὶ ἀποκρήμνου ἀναβάσεως καὶ ἀγωγῆς ἢ τῆς πρὸς τὰ ἄνω στροφῆς τοῦ βλέμματος. Αἱ παρὰ τὴν Μηλιῖδα κλιτύες τοῦ ὄρους ἀναίρονται ὄντως ἀποτόμως.

Ἐπιρρηματικὴν χρῆσιν τῆς λέξεως: «*ἀνοπαῖα*» ἔχομεν παρ' Ὀμήρῳ, Ὀδ. α (1), 320, ἐνθα λέγεται περὶ τῆς Ἀθηνῶς, ὅτι αὕτη

«*ὄρνις δ' ὡς ἀνοπαῖα διέπττατο*».

Πρβλ. EM s.v.: «*Ἀνόπαια*» (= p. 111, 19-27 Gaisford [1848/1967]), ἐνθα ἀναφορικῶς πρὸς τὸν καταγραφέντα στίχον τοῦ Ὀμήρου ἀναγιγνώσκομεν:

«*παρὰ τὴν ὀλήν, ὀπαῖα καὶ ἐν συνθέσει: ἀνοπαῖα. καὶ ἐκδέχονται τὴν καπνοδόκην Κράτης δὲ φησιν ἀνοπαῖαν τὴν τετρομένην κεραμίδα τὴν ἐπὶ τῆς ὄροφης. ἢ πανόπαια γράφεται καὶ νοεῖται ἢ χελιδών. ... ἢ ἀνόπαια, εἶδος ὄρνιθος. ἢ διὰ τῆς ὀπης· ἢ ἀοράτως, ἀνὰ τὰς ὄπας*».

Πρβλ. ἔτι Ἡρόδ. σχηματ. ὄμηρ. ἐν: Et. Gud., col. 745-746 Sturz (1888) = Ἐμπεδ. ἐν: Die Fragm. d. Vorsokr. (Diels - Kranz), I (1951⁶/1966¹²) 332, 3-7: 31 [21]. Emped. B. Fr. 51:

«*ἀνόπαια· οἱ μὲν ἀφανῆ, τινὲς δὲ τὸ ἄνω φέρεσθαι. Ἐμπεδοκλῆς: καραλίμωος δὲ ἀνόπαιαν ἐπὶ τοῦ πυρός*».

Πρβλ. τέλος An. Gr. e codd. manuscr. bibliothec. Oxon. (Cramer), I (1835) 83, 8-17 s.v.: «*ἀνόπαια*»:

«*ὀπή-ὀπαῖα καὶ ἀνόπαια ἢ καπνοδόχη· οὕτως Ἀριστοφάνης· τοὺς γὰρ ἀρχαίους οἴκους ἐν τῇ ὄροφῇ τὰς ἀναπνοὰς ἔχειν· ἢ ἡ τετρομένη κεραμίς· Κάσιος δὲ Λογγίνος, ὄρνις δ' ὡς ἀνόπαια,*

ἢ ἡ χελιδὼν ἀπὸ τῆς ὀπης, ἤγουν ἡ φωνητικὴ· ἐπειδὴ ἐν Αἰδίδι τῆς Φωκίδος τὰ παρὰ Τηρέως λεγόμενα μυθολογεῖται καὶ ἡ Πανόπη δὲ Φωκιῇ πόλις· ἢ ἀνόπαια, ἢ ἀόρατος· ἄλλοι δὲ ὀνομαστικῶς ἐκδέχονται ὄνομα ὄρνιθος, ἢ οὔτε φωνῆν ἔχει οὔτε ἐν ἡμέρᾳ φαίνεται».

ἡ ἀτραπὸς αὕτη κατὰ μῆκος τῆς ράχews τοῦ ὄρους ἢ ἐπὶ τὸ ὀρθότερον πρὸς τὴν διεύθυνσιν τῆς ράχews τοῦ ὄρους καὶ ἔληγε κατὰ τὴν πόλιν Ἀλφηνόν⁴, πρῶτην πόλιν τῆς Λοκρίδος ἀπὸ μέρους τῶν Μηλιέων, καὶ κατὰ τὸν «λίθον», βράχον τινὰ δηλαδὴ, τὸν καλούμενον τοῦ «Μελαμπύγου»⁵ καὶ κατὰ τὰς «ἔδρας τῶν Κερκώπων»⁶, ἔνθα καὶ τὸ στενότερον μέρος τῆς ὁδοῦ ἦτο.

4. Ἐνταῦθα γίνεται λόγος περὶ «Ἀλφηνῶν πόλεως», ἀλλαχοῦ ὁμοίως, VII 176, 2.5-229, 1 περὶ «Ἀλφηνῶν» μετὰ τῆς παραθέσεως: «κόμης» ἢ ἄνευ αὐτῆς. Ἴσως ἐνταῦθα πρόκειται ἡμῖν συγκοπή τις τοῦ ὀνόματος: «Ἀλοπηνῶν» πρβλ. Στέφ. Βυζ. s.v.: «Ἀλόπη» (= I [1849] 77, 8-15 Mein.) «Ἀλπιωνος» (= αὐτ., p. 78, 16-17): «... ἔστι δὲ καὶ ἄλλη Λοκρῶν τῶν Ἐπισημημιδίων».

Ἡ πόλις ἢ ἡ κόμη αὕτη ἔκειτο ἐν δεξιᾷ τοῦ ἀνατολικοῦ στενοῦ. Εἰ καταλαμβάνετο ὁ τόπος οὗτος, τότε ὁ στρατὸς τῶν Ἑλλήνων ἐν τῇ διόδῳ τῶν Θερμοπυλῶν θὰ ἐκαλύπτετο πῶς περαιτέρω ὑπὸ τοῦ στενοῦ τοῦτου, ὁμοίως θὰ ἀπεκόπτετο ὁποσδήποτε πᾶσα εὐχέρεια ὑποχωρήσεως αὐτοῦ ἢ ἐπαγωγῆς νέων δυνάμεων, τροφίμων, πολεμικοῦ ὕλικου κ.τ.δ.

5. «Μελάμπυγος» ὀνομάζετο ὁ Ἡρακλῆς πρόκειται περὶ ἀδράς, τολμηρᾶς καὶ βαρείας ὀνομασίας τοῦ υἱοῦ τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἀλκμήνης ὡς τοῦ ἀνδρειοτάτου πάντων τῶν ἡρώων. Ὁ ἔχων «δασεῖαν καὶ μέλαιναν πηγὴν», ὁ ἔχων τριχῶτά, λάσια καὶ δασέα ὀπίσθια εἶναι κρατιοὺς καὶ ἀήττητος: πρβλ. Ἡσύχ. s.v.: «μελάμπυγος» (= III [1861] 84 ὑπ' ἀριθ. 642 Schmidt): *τοὺς γὰρ δασεῖς τὰς πηγὰς ἀνδρείους ἐνόμιζον*.

Παρ' Ἀριστοφάνει, Λυσ. 801. 804 λέγεται, ὅτι ὁ στρατηγὸς Μυρωνίδης, ὡς καὶ ὁ Φορμίων, ἦτο «τραχεὺς μελάμπυγός τε τοῖς ἐχθροῖς ἅπανα», ἔνθα ἔχομεν βεβαίως ὑπὸ τὴν ἐν λόγῳ λέξιν τὴν ἔννοιαν τοῦ τραχεοῦ ἀνθρώπου, τοῦ κρατιοῦ, δεινοῦ καὶ φοβεροῦ.

Ἐν τῇ περιοχῇ τῶν Θερμοπυλῶν καὶ τῆς Τραχινίας πολὺ ἐτιμᾶτο καὶ ἐλατρεῦετο ὁ Ἡρακλῆς.

6. Οἱ «Κέρκωπες» ἦσαν νανάδεις καὶ πιθηκοειδεῖς δαίμονες μετὰ «κέρκον», οὐρᾶς δηλαδὴ, πονηροὶ καὶ δόλιοι, πανούργοι καὶ ἀπατεῶνες, κόλακες καὶ ἀπατηλοί, ἐπιόρκοι καὶ ἄργοι, ὑπερήφανοι καὶ ἀηδεῖς, ψεῦσται καὶ κακοί. Ἐφενάκιον οὗτοι τοὺς ἀπλουστέρους τῶν ἀνθρώπων διὰ τῆς «κέρκον» τῶν λόγων, ὡς ἡ ἀλώπηξ ἀκρίβους τοὺς θηριακικοὺς κύνας ἀπατᾷ: ἐκλήθησαν ἴσως οὗτοι «Κέρκωπες» ἀπὸ τῆς τῶν κύνων μεταφορᾶς, οἵτινες διὰ τῶν «σφαιρῶν» καὶ τῶν «κέρκων» σφαινοῦτες δάκνουσιν. Δεινὰ ἐν γένει ἦσαν τὰ ἔργα τῶν «Κερκώπων». Τῷ Ὀμήρῳ ἀποδίδεται ποίημα ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν: «Κέρκωπες».

Δύο ἀδελφοὶ κυρίως ἐπὶ τῆς γῆς ἦσαν οἱ «Κέρκωπες»: διέτριβον οὗτοι ἐν Βοιωτίᾳ Οἰχαλιεῖς ὄντες τὸ γένος καὶ ἐκαλοῦντο ὁ μὲν Σίλλος ἢ Πάσσαλος ἢ Κάνδουλος, ὁ δὲ Τριβαλὸς ἢ Ἀκμων ἢ Ἀτλας. Ἀπελιθώθησαν οὗτοι κατὰ Φερκεθίδην, κατὰ Ξεναγόραν δὲ εἰς πιθήκους οὗτοι διὰ τὴν κακοῦθειαν αὐτῶν μετεμορφώθησαν καὶ ἀπ' αὐτῶν ἔλαβον τὸ ὄνομα αὐτῶν αἱ «Πιθηκοῦσσαι» ἢ «Πιθήκωνοι» νῆσοι.

Οἱ «Κέρκωπες» ἄγονται εἰς σχέσιν καὶ συνδυασμὸν μετὰ τοῦ «μελαμπύγου» Ἡρακλέους, οἱ μικροὶ οὗτοι καὶ δόλιοι κακοποιοὶ μετὰ τοῦ χρηστοθήου καὶ δεινοῦ ἅμα γίγαντος. Ὅτε ποτὲ ὁ ἦρως οὗτος ἐκοιμᾶτο κατὰ τὴν ἔξοδον τοῦ στενοῦ τῶν Θερμοπυλῶν, ἔνθα στενωτάτῃ ἦτο ἡ δόξ, ἤρπασαν οἱ «Κέρκωπες» τὰ ὄπλα αὐτοῦ καὶ δι' αὐτῶν ἐπετέθησαν κατ' αὐτοῦ: ἔγερθεῖς οὗτος τοῦ ὕπνου συνέλαβε καὶ ἐδέσμευσεν αὐτοὺς καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀνήρτησεν αὐτοὺς μετὰ τῆς κεφαλῆς πρὸς τὰ κάτω ἐκ τινος μακροῦ ξύλου, ὅπερ οὗτος ἔφερεν ὀριζοντίως ἐπὶ τῶν ὤμων αὐτοῦ. Αἴφνης ἀκούει ὁ Ἡρακλῆς τῶν «Κερκώπων» ὄπισθεν τῆς ράχews αὐτοῦ φαιδρὰ ἀστεῖα λεγόντων περὶ αὐτοῦ: ἐρωτῶμενοι οἱ «Κέρκω-

Αἱ «ἔδραι τῶν Κερκώπων» τίθενται ὑπὸ τοῦ Ἡροδότου ἐν τῇ περιοχῇ τῶν Θερμοπυλῶν. Αἱ Θερμοπύλαι κυρίως ἐφαίνοντο ὡς ὁ καταλληλότερος τόπος πρὸς διαμονὴν ἐν αὐτῷ τῶν «Κερκώπων», πρὸς ἐγκατάστασιν ἐν αὐταῖς τῶν «ἔδρων» αὐτῶν· κατάλληλον ἦτο τὸ στενὸν ἐκεῖ πρὸς ἀσφαλῆ διαμονὴν «ὄδοστατῶν», ἐνεδρευόντων δηλαδὴ ληστῶν. Τρεῖς βράχοι ἐκεῖ ὑψούμενοι μετὰ μέλανος χρώματος ἀνελάμβανον οὕτω μυθολογικὴν τινα διασάφησιν καὶ ἐρμηνείαν ὑπὸ τὴν δεσποτείαν πάντοτε τοῦ μεγάλου ἥρωος

περὶ ὑπ' αὐτοῦ ὁμολογοῦσιν αὐτῷ, ὅτι ἡ μήτηρ αὐτῶν συνεβούλευεν, ὅπως προφυλάττανται πρὸ τοῦ «Μελαμπύγῳ», ὃν νῦν ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἡρακλέους ἀκριβῶς κατεμάνθανον καὶ ἐγνώριζον. Διὰ τοῦ παιγνιόδους καὶ ἐπιχάριτος αὐτῶν ἦθους, διὰ τῶν ἀστείων, κομψῶν καὶ εὐτραπέλων αὐτῶν λόγων διεγείρουσιν οἱ ἀνηρημένοι «Κέρκωπες» παρὰ τῇ ἥρωι θυμηδίᾳ, δι' ἣν οὗτος καταλείπει αὐτοὺς ἐλευθέρους. Τὴν εἰκόνα ταύτην τοῦ Ἡρακλέους μετὰ τῶν τιμωρουμένων «Κερκώπων» παρέχει ἡμῖν μετόπη τοῦ ἐν Σελινούντι ναοῦ τοῦ Ἡρακλέους τοῦ ἔκτου αἰῶνος π.Χ. Ὁ μῦθος τοῦ Ἡρακλέους καὶ τῶν «Κερκώπων» διατελεῖ ἐν στενῷ συνδυασμῷ μετὰ τῶν Θερμοπυλῶν καὶ τῆς Οἴτης, μεθ' ὧν τόπων πολλοὶ ἄλλοι μῦθοι περὶ τοῦ Ἡρακλέους στενῶς πάλιν συνήπτοντο.

Τὴν εὐρεῖαν διάδοσιν τοῦ μῦθου τῶν «Κερκώπων» μαρτυροῦσιν οὐ μόνον αἱ πολλὰ καὶ δὴ καὶ οὐχὶ σπανίως ἀρχαιοπρεπεῖς παραστάσεις αὐτῶν ἐν τοῖς μνημείοις τῆς γλυπτικῆς τέχνης, ὡς ἐν τῇ μετόπῃ, ὡς ἐλέχθη, τοῦ ἐν Σελινούντι ναοῦ τοῦ Ἡρακλέους, ἀλλὰ καὶ παντοειδῆς λογοτεχνικαὶ εἰκόνες τῆς κωμικῆς ποιήσεως ἐν τῇ κωμῳδίᾳ, μάλιστα δὲ παρὰ Κρατίνῳ καὶ Εὐβούλῳ, συχνῇ χρήσιν ἐγίνετο τῶν «Κερκώπων» ὡς δολίων καὶ κλεπτικῶν πνευμάτων.

Ἐπὶ τοῦ προκειμένου πρβλ. ἐν γένει :

Αἰσχίν. περὶ τῆς παραπρεσβ. 40· ΠΔ, παροιμ. 26, 22· Ἀθην. Χ 11 (= p. 417d = II (1887/1961) 408, 10 - 16 Kaibel)· XIII 21 (= p. 567 b c = III [1890/1962] 250, 14 - 20 Kaibel).

Σχόλ. εἰς Λουκ. Ἀλέξ. - Schol. in Luc. 42. Alex. 4 (= p. 180, 28 - 181, 8 Rabe [1906])· Ἄρποκρ. s.v.: «Κέρκωψ» (= p. 109, 29 - 110, 5 Bekk. [1933])· Ἡσύχ. s.v.: «Κέρκωπες» (= II [1860] 468 ὑπ' ἀριθ. 2340 Schmidt)· «Κερκώπων» (= αὐτ., p. 469 ὑπ' ἀριθ. 2343)· Φωτ. λέξ. s.v.: «Κέρκωπες»· «κερκωπίζοντες»· «Κέρκωψ» (= I [1864/1965] 336 Naber)· Σουίδ. s.v.: «Εὐρύβατος» (= II [1931] 470, 22 - 471, 11 ὑπ' ἀριθ. 3718 Adler)· «Κέρκωπες» (= III [1933] 100, 14 - 24 ὑπ' ἀριθ. 1405 Adler)· «Κέρκωπες» (= αὐτ., στ. 25 - 29 ὑπ' ἀριθ. 1406)· «κερκωπίζειν» (= αὐτ., p. 101, 1 - 3 ὑπ' ἀριθ. 1407)· «κερκωπίζοντες» (= αὐτ., p. 101, 5 ὑπ' ἀριθ. 1409)· «Κέρκωψ» (= αὐτ., p. 101, 6 - 7 ὑπ' ἀριθ. 1470)· «Μελαμπύγῳ τύχοις» (= αὐτ., p. 349, 25 - 32 ὑπ' ἀριθ. 449)· Et. M. s.v.: «Κέρκωπες» (= p. 506, 8 - 14 Gaisf. [1848/1967])· «κερκωπίζειν» ἐν: Corp. Paroem. Graec. (Leutsch - Schneidewin), I (1839/1958) 99 : Zen. cent. IV 50· p. 262 : Diog. cent. V 51· II (1851/1958) 36 : Diog. cent. II 100· p. 475 : Apost. cent. IX 64· FHG (Mull.), IV (1853) 528 a : Xenag. fr. 13· F Gr. Hist. (Jac.), II B (1929) 1009, 22 - 27 : 240. Xenag. F 28 (13) a καὶ b· EGF (Kinkel), I (1877) 213 - 214 : Diot. 2· CAF (Kock), I (1880) 15 - 16 : Krat. Ἀρχιλ. fr. 12· II I (1884) 181 - 182 : Eὐβ. Κέρκ. fr. 53. 54· PLG (Bergk), II (1882) 517 : Iamb. X. Aeschr. fr. 7· Stoic vet. fr. (Arnim), III (1903/1964) 202 : App. II, Fr. Chrys. ad sing. libr. relata, XLV 8.

Chr. Aug. L o b b e c k, Aglaophamus etc. II, Regimontii Prussorum 1829, pp. 1296 - 1329 : De Cobalis et Cercobibus· E. L a n g l o t z, Die Kunst der Westgriechen in Sizilien und Unteritalien. Aufnahmen von M. H i r m e r. München 1963, Bild 14 καὶ τὴν οἰκείαν περιγραφήν τῆς εἰκόνης ἐν σ. 59 a.

Ἡρακλέους καὶ τῶν περὶ τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ἀναπτυχθέντων πολυπληθῶν καὶ ὠραιοτάτων μύθων.

Ἐκ τῶν λόγων τοῦ Ἡροδότου, ὅτι ἡ ἀτραπὸς ἔληγε κατὰ τὴν πρώτην πόλιν τῆς Λοκρίδος ἀπὸ μέρους τῶν Μηλιέων, τὴν πόλιν δηλαδὴ Ἄλπην, καὶ κατὰ τὸν βράχον τὸν καλούμενον τοῦ «*Μελαμπύγῳ*» καὶ κατὰ τὰς «*ἔδρας τῶν Κερκώπων*», ἔνθα καὶ τὸ στενότατον μέρος τῆς ὁδοῦ ἦτο, συνάγεται τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ ἀτραπὸς κατερχομένη διεσχίζετο εἰς τρεῖς κλάδους, ὧν ἕκαστος ἀπέληγεν εἰς ἴδιαν θέσιν. Δυσχερὴς εἶναι ὁ ἀκριβὴς προσδιορισμὸς τῶν θέσεων τούτων. Νομίζω, ὅτι ὁ ἐξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμάς, πρὸς τὴν Λοκρίδα, πορευόμενος ἀφικνεῖτο τὸ πρῶτον εἰς τὴν πόλιν Ἄλπην, διήρχετο δ' ἀκολούθως τοὺς τόπους ἐκείνους, οἵτινες ἀνομάζοντο ἀντιστοιχῶς τε καὶ διαδοχικῶς «*Μελαμπύγῳ λίθος*» καὶ «*Κερκώπων ἔδραι*»⁷. Κατὰ ταύτην λοιπὸν τὴν ἀτραπὸν οὕτως ἔχουσαν⁸ οἱ Πέρσαι τὸν Ἀσωπὸν διαβάντες ἐπορεύοντο πᾶσαν τὴν νύκτα, ἐν δεξιᾷ μὲν ἔχοντες τὰ ὄρη τῶν Οἰταίων, ἐν ἀριστερᾷ δὲ τὰ ὄρη τῶν Τραχινίων.

Ἐφ' ὅσον τὸ στρατόπεδον τοῦ Ξέρξου ἐξετείνεται δυτικῶς τοῦ Ἀσωποῦ, ὀρθῶς ὁ Ἡρόδοτος λέγει, ὅτι οἱ μετὰ τοῦ Ὑδάρνου Πέρσαι διέβησαν τὸν Ἀσωπὸν, πρὶν εἰσελθῶσιν εἰς τὴν ἀτραπὸν:

«κατὰ ταύτην δὴ τὴν ἀτραπὸν καὶ οὕτως ἔχουσαν οἱ Πέρσαι τὸν Ἀσωπὸν διαβάντες ἐπορεύοντο πᾶσαν τὴν νύκτα...».

Οἱ ὑπὸ τὸν Ὑδάρνη Πέρσαι, οἱ «*Ἀθάνατοι*», εἶχον ἀναντιρρήτως διαβῆ καὶ κατὰ τὴν πρωίαν τῆς αὐτῆς ἡμέρας τὸν Ἀσωπὸν πορευόμενοι, ὅπως ἀγωνισθῶσι κατὰ τῶν Ἑλλήνων ἐν Θερμοπύλαις. Παρὰ ταῦτα ἐπ' ἀνοδοῦ αὐτῶν εἰς τὸ στρατόπεδον, ἧς ἔνεκα ἀναγκαῖα ἦτο νέα τις κατὰ τὴν ἐσπέραν, «*περὶ λόχων ἀφάς*», διάβασις τοῦ Ἀσωποῦ, ἐπεβάλλετο ὑπὸ τῆς ἀνάγκης τοῦτο μὲν ἐφοδιασμῷ τροφῶν, τοῦτο δὲ ἀναλήψεως τῆς πορείας ὑπὸ τὸ σκότος τῆς νυκτὸς καὶ ἀποφυγῆς οὕτως ἐνδεχομένης τινὸς ὑπὸ τῶν πολεμίων κατασκοπήσεως. Ὑπῆρχε παραλλήλως ἀνάγκη λήψεως ὑπὸ τοῦ Ὑδάρνου παρὰ τοῦ Ξέρξου ἐντολῶν καὶ ὀδηγῶν πρὸς ἐπιτυχὴ διεξαγωγὴν τοῦ ἐγχειρήματος. Πᾶσαν τὴν νύκτα ἐπορεύοντο οἱ Πέρσαι, διότι ἡ ἐν λόγῳ ἀτραπὸς οὐχὶ πλέον ἐν χρήσει ἦτο, δυσχερὴς δὲ πῶς ἦτο ἡ ἀναζήτησις αὐτῆς ὑπὸ κατάφυτον περιοχὴν ἐν καιρῷ νυκτὸς· ἡ πορεία

7. Ἀναφορικῶς πρὸς τὰ παντοειδῆ καὶ ἐκτενῶς δυσχερῆ τοπογραφικὰ ζητήματα τῶν Θερμοπυλῶν πρβλ. ἐν γένει τὴν ἐξαιρετὸν ἐργασίαν τοῦ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν καθηγητοῦ τῆς ἀρχαίας ἱστορίας κ. Γ. Ἰ. Παπαντωνίου: Θερμοπύλαι. Ἐν Ἀθῆναις 1955, σσ. 1 - 29. Ἐκείθεν ὀρμώμενος ὁ κ. Παπαντωνίου ἄριστος γνώστης εἶναι τῆς τοπογραφικῆς συγκροτήσεως καὶ διαθέσεως τῆς ἱστορικωτάτης ἐκείνης περιοχῆς. Ὑπερόχως ἐν τῇ ἐργασίᾳ ταύτῃ καταδεικνύεται σεμνὸς καὶ ἐναρμόνιος συνδυασμὸς βαθειᾶς ἱστορικῆς παιδείας μετ' εὐγενῶν συναισθημάτων καθαρωτάτης φιλοπατρίας.

8. Ἡρόδ. VII 217, 1.

ἐπὶ πλέον χιλιάδων ἀνδρῶν δι' ἀτραποῦ ἀνωφεροῦς ἦτο ἀναντιρρήτως δυσχερῆς καὶ κατ' ἀκολουθίαν βραδεῖα.

Τὰ ὄρη τῶν Οἰταίων οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἡ Οἶτη, ἦτοι τὸ ἀνατολικῶς τῆς «*διασφάγος*» τοῦ Ἄσωποῦ ἐκτεινόμενον συγκρότημα ὄρεων, ὅπερ εἰδικώτερον «*Καλλίδρομον*» καλεῖται. Τὰ ὄρη τῶν Τραχινίων οὐδὲν ἄλλο πάλιν εἶναι ἢ τὰ ὑπολειπόμενα τῶν περὶ τὴν Μηλίδα πεδιάδα ὄρεων, ἦτοι τὰ βορειοδυτικῶς καὶ βορείως τῆς «*διασφάγος*» τοῦ Ἄσωποῦ περιβάλλοντα τὴν Μηλίδα πεδιάδα ὄρη, ἅτινα ἀνήκουσιν εἰς τὴν Ὀρθρην καὶ ἀφορίζουσιν ἀπὸ Βορρᾶ τὴν πεδιάδα ταύτην.

Καθ' ἣν ὥραν διέφαιναν ἢ ἡώς⁹, ἀφίκοντο οἱ Πέρσαι εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ ὄρους:

«ἡώς τε δὴ διέφαινε καὶ οἱ ἐγένοντο ἐπ' ἀκρωτηρίῳ τοῦ ὄρους».

Διὰ τοῦ «*ἀκρωτηρίου*» τοῦ ὄρους δηλοῦται οὐχὶ ἡ ὑψηλοτάτη κορυφὴ τοῦ ὄρους, δι' ἧς οὐδεμία χρεῖα ὑπῆρχεν, ὅπως διέλθῃ ἡ ἀτραπός, ἀλλὰ τὸ σημεῖον ἐκεῖνο κυρίως, ἐν ᾧ τὴν ἀνάβασιν διεδέχετο ἢ κατάβασιν καὶ ὡς ἐν τινι ἀετώματι συνηντῶντο καὶ ἐθλῶντο δύο κλιτύες. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο λοιπὸν ἀφίκοντο οἱ Πέρσαι, καθ' ἣν ὥραν διέφαιναν ἢ ἡώς, ὅτε δηλαδὴ «*ἐχάραζεν*».

Κατὰ τοῦτο τὸ μέρος τοῦ ὄρους ἐφύλασσαν¹⁰, ὡς ἤδη καὶ ἀνωτέρω ἐλέχθη, τῶν Φωκῶν χίλιοι ὀπλιται, οἵτινες προήσπιζον τὴν χώραν αὐτῶν καὶ ἐφρούρουσαν συγχρόνως καὶ τὴν ἀτραπὸν¹¹. Ἡ μὲν κάτω εἰσβολὴ ἐφυλάσσετο ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων συμμάχων, τὴν δὲ διὰ τοῦ ὄρους χωροῦσαν ἀτραπὸν ἐφύλασσαν Φωκεῖς «*ἐθελονταί*», ὡς οὗτοι ὑπέσχοντο τοῦτο τῷ Λεωνίδῃ.

Ἐπὶ τοὺς «*ἐθελοντάς*» τούτους, ὡς ἤδη καὶ ἀνωτέρω ἐλέχθη, περιελαμβάνοντο οὐχὶ οἱ χίλιοι ἐκεῖνοι Φωκεῖς, οἵτινες μετ' ἄλλων συνεκρότουσαν ἐν Θερμοπύλαις τὸν στρατὸν τοῦ Λεωνίδου¹², ἢ τοῦλάχιστον οὐχὶ πάντες οὗτοι οὐδὲ μόνον οὗτοι ὑπὸ τοὺς Φωκεῖς «*ἐθελοντάς*» νοητέον ἄλλους Φωκεῖς, οἵτινες πρὸ τοῦ ἐπικρεμαμένου μεγάλου κινδύνου προθύμως προσέτρεξαν ἐκεῖ καθ' ὑπέρβασιν τοῦ προτέρου ἀριθμοῦ τῶν χιλίων ὀπλιτῶν πρὸς ἄμυναν τῆς χώρας αὐτῶν καὶ φύλαξιν συγχρόνως τῆς ἀτραποῦ· καθὰ οἱ Λοκροί, οὕτω καὶ οἱ Φωκεῖς «*πανστρατιᾶ*» μετέσχον τοῦ ἀγῶνος τῶν Θερμοπυλῶν καὶ αὐτοπροαιρέτως, οὐχὶ δὲ «*κατ' ἐπίκλησιν*», ὡς ἐπὶ τοῦ προκειμένου διαστρέφον τὴν ἀλήθειαν τῶν πραγμάτων καὶ συκοφαντῶν λέγει ὁ Ἡρόδοτος. Παρὰ ταῦτα ῥητέον ἐνταῦθα εὐθὺς ἀμέσως, ὅτι, καὶ

9. Ἡρόδ. VII 217, 1.

10. Ἡρόδ. VII 217, 2.

11. Πρβλ. Ἡρόδ. VII 175, 2· 212, 2.

12. Ἡρόδ. VII 202, 1 - 203, 1.

εἰ ἔτι διὰ τῶν «ἐθελοντῶν» τούτων οὐχὶ ἄλλοι, ἀλλ' οἱ μνημονευθέντες ἤδη χίλιοι Φωκεῖς, νοοῦνται, οὐδαμῶς μειοῦνται τὸ μέγεθος καὶ ἡ σημασία τῆς συμβολῆς αὐτῶν ἐν τῷ κοινῷ ἐν Θερμοπύλαις ἀγῶνι τῶν Ἑλλήνων συμμάχων κατὰ τῶν Περσῶν ὑπὸ ὀρισμένους ὄρους, εἰ δηλαδή, ὡς κατωτέρω ὁψόμεθα, ὁ Ὑδάρνης μετὰ τῶν πολλῶν αὐτοῦ ταγμάτων μὴ ἀπέφευγε τὴν μετ' αὐτῶν σύγκρουσιν καὶ τὴν ἀναμέτρησιν ἐν τινὶ ἀποφασιστικῇ καὶ κρισίμῳ μάχῃ, θὰ ἦτο δυνατόν, ὅπως καὶ οἱ Φωκεῖς οὗτοι πέσωσι μαχόμενοι μέχρι τοῦ τελευταίου, ὡς οἱ ἥρωες τῆς διόδου.

Ἐνταῦθα ὅμως ἰδιαιτέρας ἐξάρσεις εἶναι τὸδε τὸ πρᾶγμα, ὅπερ καὶ κατ' ἐξοχὴν διαφέρει ἡμῖν ἐν τῇ παρουσίᾳ μελέτῃ, ὅτι δηλαδή ὀλόκληρος στρατιὰ Φωκέων ἐφρούρει τὴν ἀτραπόν, ἐναργῆς τοῦτο μαρτύριον, ὅτι αὕτη, ὡς ἦδη καὶ ἀνωτέρω ἐλέχθη, εὐθεῖα καὶ εὐπάτητος ἦτο καὶ τοῖς πᾶσι γνωστὴ, ὥστε νὰ μὴ ὑπάρχῃ χρεῖα ἀποκαλύψεως καὶ «προδοσίας» ταύτης ὑπὸ τῖνος τῶν ἐπιχωρίων πρὸς μυστικὴν ἐκεῖ περιαγωγὴν τῶν Περσῶν καὶ ἀπαρτήρητον κύκλωσιν τῶν ἐν Θερμοπύλαις Ἑλλήνων. Οὕτε χρεῖα «Ἐφιάλτου» ὑπῆρξέ ποτε ἐκεῖ οὔτε «προδότην» τινὰ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο ἀπεριστρόφως τε καὶ ἐναργῶς παρέχει ἡμῖν ἡ οἰκεία κλασσικὴ γραμματεία· τὰ πάντα βαρύνει ἐνταῦθα ἀνεπανορθώτως σκοτεινὴ πνοὴ φιλαύτου πάθους καὶ ἀνιάτου φθόνου, δολοπλόκου συκοφαντίας καὶ μυσαρᾶς κακότητος, κακοήθους εὐτελείας καὶ ταπεινῆς ἀνανδρίας.

* *

Τὴν ἀνάβασιν τῶν Περσῶν ἔμαθον οἱ Φωκεῖς ὡς ἐξῆς:¹³ Ἄναβαίνοντες οἱ Πέρσαι διέφευγον τὴν προσοχὴν τῶν Φωκέων ἅτε τοῦ ὄρους ἀνάπλεω ὄντος δρυῶν. Ἦτο νηνεμία, ψόφου δὲ πολλοῦ γινομένου, ὅπερ εὐλογον ἦτο ἅτε ὑπὸ τοὺς πόδας φύλλων ὑποκεχυμένων, ἀνέδραμον οἱ Φωκεῖς καὶ ἐνέδυνον τὰ ὄπλα αὐτῶν ἀμέσως τότε προσήλθον οἱ βάρβαροι. Μόλις οὗτοι εἶδον ἄνδρας ἐνδουμένους ὄπλα, ἐθαύμαζον καὶ ἐξεπλήττοντο· ἐλπίζοντες οὗτοι, ὅτι οὐδὲν ἀντίξοον θὰ ἐφαίνετο αὐτοῖς, ἐνέτυχον νῦν στρατῷ. Ἐνταῦθα ὁ Ὑδάρνης φοβηθεὶς, μὴ οἱ Φωκεῖς Λακεδαιμόνιοι ἦσαν, ἠρώτησε τὸν Ἐφιάλτην, ὅπόθεν προήρχετο ὁ στρατὸς οὗτος, μαθὼν δὲ ἀκριβῶς τοῦ πράγματος τὴν ἀλήθειαν διέτασσε τοὺς Πέρσας ὡς εἰς μάχην. Οἱ Φωκεῖς, ἐπειδὴ ἐβάλλοντο ὑπὸ πολλῶν καὶ πυκνῶν τοξευμάτων, ἔφευγον δρομαίως ἐπὶ τὴν κορυφὴν τοῦ ὄρους νομίζοντες, ὅτι ἐναντίον αὐτῶν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὠρμήθησαν οἱ Πέρσαι, καὶ παρεσκευάσθησαν πρὸς τὸν ἐπικείμενον ὄλεθρον. Οὗτοι λοιπὸν ταῦτα ἐφρόνουν, οἱ δὲ περὶ τὸν Ἐφιάλτην καὶ τὸν Ὑδάρνη Πέρσαι οὐδένα λόγον

13. Ἡρόδ. VII 218, 1-3.

ἐποιοῦντο τῶν Φωκέων, ἀλλὰ περιφρονήσαντες αὐτοὺς κατέβαινον τὸ ὄρος ταχέως.

Ὁ Ἡρόδοτος λέγει ἐνταῦθα αὐτοῖς ῥήμασι τάδε :

«οἱ δὲ Φωκέες, ὡς ἐβάλλοντο τοῖσι τοξεύμασι πολλοῖσι τε καὶ πυκνοῖσι, οἴχοντο φεύγοντες ἐπὶ τοῦ ὄρους τὸν κόρυμβον ἐπιστάμενοι, ὡς ἐπὶ σφέας ὄρμηθησαν (sc. οἱ Πέρσαι) ἀρχήν, καὶ παρεσκευάδατο ὡς ἀπολεόμενοι. οὔτοι μὲν δὴ ταῦτα ἐφρόνεον, οἱ δὲ ἀμφὶ Ἐπιάλτην καὶ Ὑδάρεα Πέρσαι Φωκέων μὲν οὐδένα λόγον ἐποιεῦντο, οἱ δὲ κατέβαινον τὸ ὄρος κατὰ τάχος».

Καθ' Ἡσύχιον¹⁴ δηλοῦνται διὰ τῶν «κορύμβων» πάντα τὰ μετέωρα καὶ εἰς ὕψος ἀνατείνοντα πράγματα. Παρ' Αἰσχύλῳ¹⁵ ἀνακαλεῖ ὁ κορυφαῖος τοῦ ἐκ Περσῶν γερόντων συγκροτουμένου χοροῦ τὴν ψυχὴν τοῦ Δαρείου, ἵνα αὐτὴ ἔλθῃ εἰς τὴν ὑψίστην κορυφὴν τοῦ μνημείου, τοῦ τύμβου:

«ἔλθ' ἐπ' ἄκρον κόρυμβον ὄχθου».

Ἐνταῦθα νῦν διὰ τοῦ «κορύμβου» πλέον, οὐχὶ δὲ διὰ τοῦ «ἀκρωτηρίου», οὗ ἡ σημασία δεόντως διεσαφήθη ἀνωτέρω, δηλοῦται ἡ ὑψίστη τοῦ ὄρους κορυφή, εἰς ἣν κατέφυγον οἱ Φωκεῖς πρὸ τῆς ἀδοκῆτου ἐκεῖ ἐμφανίσεως τῶν Περσῶν, οἵτινες πολὺ ὑπέρτεροι αὐτῶν ἦσαν εἰς πλῆθος· βαλλόμενοι οὔτοι διὰ πολλῶν καὶ πυκνῶν τοξευμάτων, οὐ ἔνεκα πολλοὶ τούτων ἐφρονεῦθησαν πιθανώτατα, καὶ νομίζοντες, ὅτι ἐναντίον αὐτῶν κυρίως εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὄρμηθησαν οἱ Πέρσαι οὔτοι, ἔφευγον ἐπὶ τὴν ὑψίστην κορυφὴν τοῦ ὄρους οὐχὶ ἔνεκα δειλίας καὶ ἐλλείψεως σαφοῦς γνώσεως τῶν καθηκόντων καὶ εὐθυνῶν αὐτῶν ἐναντι τῶν ἐν τῇ διόδῳ τῶν Θερμοπυλῶν μαχομένων συμμάχων, ἀλλ' ἔνεκα τῆς ἐλπίδος πολλῶ μᾶλλον καὶ τῆς πίστεως, ὅτι ἐκεῖθεν μόνον ἐπιτυχίης πως ἢ καὶ νικηφόρος ἔτι θά ἦτο ὁ ἀγὼν αὐτῶν κατὰ τῶν πολὺ πολυπληθεστέρων πολεμίων· ὁ Ἡρόδοτος λέγει περὶ τῶν Φωκέων τούτων, ὅτι παρεσκευάσθησαν πρὸς τὸν ἐπικείμενον ὄλεθρον: *«...καὶ παρεσκευάδατο ὡς ἀπολεόμενοι»*· οὐχὶ ὑπαίτιοι ἦσαν οἱ Φωκεῖς τῆς ἀποφάσεως τῶν Περσῶν, ὅπως οὔτοι χωρήσωσι περαιτέρω ἄνευ ὑπολογισμοῦ αὐτῶν, δι' ἣν αἰτίαν κατελείφθη ὁ ὑπὲρ ζωῆς καὶ θανάτου τελικὸς ἀγὼν.

Μετὰ πάντα τὰ ἀνωτέρω προσαχθέντα τεκμήρια τῆς ἥρωικῆς διαθέσεως καὶ τοῦ γενναίου φρονήματος τῶν Φωκέων τίς ἱστορικὸς θά ἦδύνατο, ὅπως συναγάγῃ ἐνταῦθα τὸ κατὰ πάντα ὄντως ἄδικον συμπέρασμα, ὅτι ἡ εἰς τὴν ὑψίστην κορυφὴν τοῦ ὄρους φυγὴ τούτων εἶχε τὴν ἐννοίαν ταραχῆς καὶ δέους πρὸ τῶν πολεμίων ἢ «προδοσίας» περαιτέρω τοῦ κοινοῦ καὶ μεγάλου ἐν Θερμοπύλαις ἀγῶνος; Τίς ἱστορικὸς θά ἦδύνατο, ὅπως συναγάγῃ τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ πτώσις τῶν Θερμοπυλῶν ἐπῆλθεν ἐξ αἰτίας

14. Ἡσύχ. s.v.: «κόρυμβον» (= II [1860] 520 ὑπ' ἀριθ. 3701 Schmidt).

15. Αἰσχύλ. Πέρσ. 659.

τῶν Φωκέων, διότι οὗτοι, εἰ καὶ ἠδύναντο, ὅπως κωλύσωσι τὴν διὰ τῆς ἀτραποῦ διάβασιν τῶν μετὰ τοῦ Ὑδάρνου Περσῶν, κατέλιπον δῆθεν ἀνεκτέλεστον καὶ ἄπρακτον τὸ ἔργον τοῦτο; Ἡ ταχεῖα ὑποχώρησις τῶν Φωκέων εἰς τὴν ὑψίστην κορυφὴν τοῦ ὄρους οὐδαμῶς ἤρεν, ἀλλὰ τοῦναντίον σταθερῶς ἐβεβαίωσεν τὴν προαίρεσιν αὐτῶν, ὅπως μετ' ὀλίγον ἐν τινι ἀγῶνι ὑπὸ εὐμενεστέρας τοῦλάχιστον τοπικᾶς περιστάσεως διεξαγομένῳ προσενέγκωσι τὴν ζωὴν αὐτῶν ὡς εὐλαβῆ θυσίαν ἐν τῷ ἱερῷ βωμῷ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς σωτηρίας τῆς πατρίδος. Τοῦτο ἄλλως τε ρητῶς λέγει ἡμῖν ὁ Ἡρόδοτος ἀνωτέρω: «οὗτοι μὲν δὲ (sc. οἱ Φωκεῖς τῆς ἀτραποῦ) ταῦτα ἐφρόνεον», ἐξ ὧν λέξεων οὐδέποτε θὰ ἠδύνατό τις, ὅπως συναγάγῃ τὸ ἀτέκμαρτον καὶ ψευδὲς συμπέρασμα, ὅτι δῆθεν ἐν τῇ ἐν λόγῳ ἐκθέσει τοῦ ιστορικοῦ ὑποδηλοῦται παρ' αὐτῷ ὑποψία τις περὶ κινήσεως τῶν Φωκέων πρὸς «προδοσίαν»¹⁶.

Τούτοις προσθετέον, ὅτι ἢ ἐν τῇ ἀνωτέρῳ περικοπῇ τοῦ Ἡροδότου ὑπάρχουσα φράσις: «... οἱ δὲ ἀμφὶ Ἐφιάλτην καὶ Ὑδάρνεα Πέρσαι...» εἶναι ἀναξία παντὸς ιστορικοῦ, μάλιστα δὲ τοῦ «πατρὸς τῆς ιστορίας». Οὐδεὶς «Ἐφιάλτης» ὑπῆρχεν ἐκεῖ ἔργον προδοσίας ἐπιτελῶν οὐδὲ ὑπῆρχε χρεῖα αὐτοῦ· ἴσως οἱ Πέρσαι τοῦ Ὑδάρνου, οὐχὶ δὲ τοῦ «Ἐφιάλτου», ἔλαβον μεθ' ἑαυτῶν ἐκ Τραχινίας ἐπιχωρίους τινὰς οἰουοδήποτε, ἵνα ἔχωσιν αὐτοὺς ἡγεμόνας τῆς ὁδοῦ ἅτε πορευόμενοι ἐν ὥρᾳ νυκτὸς διὰ μέσου ἐδάφους ἀνωμάλου ὀπωσδήποτε καὶ ἀποκρήνου, τῷ ἔργῳ τούτῳ ὁμως βία καὶ ἀπειλαῖς συντελουμένῳ οὐδέποτε σώφρων τις τῶν ιστορικῶν γεγονότων ἐρευνητῆς καὶ ἐρμηνευτῆς θὰ προσῆπτε τὸν ἐπίμεμπτον χαρακτήρα τῆς «προδοσίας». Ὁ Κτησίας λέγει, ὡς εἶδομεν, ὅτι διήλθεν ἐν Θερμοπύλαις διὰ μέσου τόπου δυσβάτου στρατὸς περσικὸς ἡγουμένων δύο Τραχινίων, τοῦ Καλλιᾶδου καὶ τοῦ Τιμαφέρνου, οἷς οὐδαμῶς ἐπιρρίπτει τὴν μομφὴν ἀσκήσεως ἔργου «προδοσίας» καὶ ὁ Πλούταρχος, ὡς ὁψόμεθα, ποιεῖται ἀπλῶς μνείαν «αἰχμαλώτου» τινὸς μόνον, ὅστις ἀναγκασθεὶς ὠδήγει ἐν τοῖς στενοῖς ἐκεῖ-

16. Μετὰ πάντα ταῦτα οὐχὶ εὐστοχα φαίνονται μοι, ὅσα ἐπὶ τοῦ προκειμένου λέγει ὁ κ. Σπυρ. Ν. Μ α ρ ι ν ἄ τ ο ς ἐν σ. 35 τῆς λαμπρᾶς κατὰ τὰ ἄλλα μικρᾶς αὐτοῦ ἐργασίας: Θερμοπύλαι. ... ἧς πολλὰκις ἤδη ἐγένετο μνεία ἐν τοῖς ἀνωτέρω:

«Ἐνταῦθα γεννῶνται εὐλογοὶ ἀποραῖαι. Οἱ Φωκεῖς, ἀφοῦ ἀντελήφθησαν, ὅτι ἄλλος ἦτο ὁ σκοπὸς τοῦ Ὑδάρνου καὶ ὄχι αὐτοὶ οἱ ἴδιοι, ἐφρόντισαν μόνον νὰ σώσουν τοὺς ἑαυτοὺς των. Δὲν ἐπιτέθησαν κατ' αὐτοῦ καὶ δὲν ἐπραξαν τίποτε διὰ νὰ ματαιώσουν ἢ τοῦλάχιστον νὰ ἐπιβραδύνουν τὴν πορείαν του. Προσεφέρθησαν ὡς ἐθελονταὶ εἰς τὸν Λεωνίδα, ἵνα φυλάξουν τὴν ἀτραπὸν, καὶ ἤδη ἐλιποψύχουν. Δὲν γνωρίζομεν, ἂν ὁ Ξέρξης εἶχε παραδώσει εἰς τὸν Ὑδάρνη πάντα τοὺς Ἀθανάτους... Ἀλλὰ καὶ οἱ ἡμῖς εἴαν ἦσαν, δηλ. πέντε χιλιάδες, διὰ νὰ διέλθουν τὴν ἀτραπὸν, στενὴ ὡς ἦτο, ἐφ' ἑνὸς ζυγοῦ, θὰ ἐχρηάζοντο ὡραν ἢ καὶ ὡρας ὀλοκλήρους. Χίλιοι Φωκεῖς θὰ ἠδύναντο νὰ προσενήσουν εἰς αὐτοὺς μεγάλην φθορὰν καὶ καθυστέρησιν καὶ ἴσως καὶ νὰ ματαιώσουν ἐξ ὀλοκλήρου τὸ ἐγχείρημά των».

νοὺς τόποις τοὺς Ῥωμαίους ἐπὶ τὸ στρατόπεδον τοῦ Ἀντιόχου. Ὁ Ξενοφὼν διηγεῖται¹⁷, ὅτι, ὅτε οἱ μύριοι ἐπορεύοντο διὰ τῆς χώρας τῶν Καρδούχων, οἱ στρατιῶται αὐτοῦ συνέλαβον ἐκ τούτων ζῶντας δύο ἄνδρας, ἵνα αὐτῶν ἄτε ἐμπείρων τῆς χώρας ταύτης ποιήσωνται χρῆσιν ὡς ἡγεμόνων τῆς ὁδοῦ. Ὁ ἕτερος τούτων, ἐπειδὴ ἐρωτώμενος, εἰ ἐγίνωσκεν ἄλλην τινὰ ὁδὸν πλὴν τῆς φανεραῦς καὶ ὑπὸ τῶν πολεμίων ἤδη κατελιημμένης καὶ φυλαττομένης, ἠρνεῖτο, ὅπως παράσχη ὠφέλιμον πληροφορίαν, ὁρῶντος τοῦ ἑτέρου κατεσφάγη· ὁ ὑπολειφθεὶς τῶν ἀνδρῶν τούτων ἔσπευσε μετὰ τοῦτο, ὅπως δηλώσῃ, ὅτι θὰ ἡγεῖτο αὐτοῖς ὁδὸν, ἐφ' ἧς θὰ ἠδύνατο, ὅπως πορεύωνται καὶ τὰ ὑποζύγια ἔτι. Ἀπετέλει ἡ πρᾶξις αὕτη τοῦ ἀτυχοῦς Καρδούχου αἰχμαλώτου ἔργον «προδοσίας»; Οὐδαμῶς! Πῶς λοιπὸν θὰ ἐπετρέπετο, ὅπως, ὡς «προδοῦται» θεωρηθῶσιν Τραχίνιοι ἄνδρες οἰοιδήποτε, εἰ ἐνδεχομένως οὗτοι δι' ἀπειλῶν καὶ παντοειδῶν φόβων βιαζόμενοι ἀνέλαβον παρὰ τοῖς Πέρσiais τὸ ἄχαρι ἔργον τοῦ ἡγεμόνος ὁδοῦ, τοῦ ὁδηγοῦ ἐν τῇ χώρᾳ αὐτῶν ἀνδρῶν πολεμίων;

* * *

Περὶ τῆς ἐν ὑστέροις χρόνοις χρήσεως τῆς ἀτραποῦ καὶ τῆς διαβάσεως τῶν στενῶν ἐκεῖ καὶ ἀποτόμων δυσχωριῶν, εἴτε εὐκόλος εἴτε δυσχερῆς ἦτο αὕτη, γίνεται λόγος τῆδε κάκεισε ἐν τῇ κλασσικῇ γραμματείᾳ καὶ δὴ καὶ ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν ἀτραπὸν ἀκριβῶς τῶν Περσῶν. Οὕτως, ὡς ἤδη ἀνωτέρω ἐσημειώθη, λέγει ὁ Πausanias¹⁸, ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι κατὰ τὴν ἐπιδρομὴν τῶν Γαλατῶν (τῷ ἔαρι τοῦ 278 π.Χ.) ὄρμησαν εἰς Θερμοπύλας μετ' ἄλλων Ἑλλήνων καὶ καταλαβόντες ἐκεῖ τὸ στενότατον αὐτῶν μέρος ἐκόλουν τοὺς βαρβάρους τῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα εἰσόδου. Οἱ Κελτοὶ ἀνευρόντες τὴν ἀτραπὸν, δι' ἧς καὶ τοὺς Μήδους ποτὲ ὠδήγησεν Ἐφιάλτης ὁ Τραχίνιος, καὶ βιασάμενοι τοὺς ἐπ' αὐτῇ τεταγμένους Φωκεῖς ὑπερέβαλον τὴν Οἶτην λάθρα τῶν Ἑλλήνων. Τότε πλείστου ἀξίους παρέσχον ἑαυτοὺς οἱ Ἀθηναῖοι τοῖς Ἑλλησιν· ἀμφοτέρωθεν κυκλωθέντες γενναίως ἡμύοντο τοὺς βαρβάρους. Ὁ Pausanias ποιεῖται ὁμοίως μνείαν τῆς διὰ τοῦ ὄρους τῆς Οἶτης χωρούσης ἀτραποῦ¹⁹, μιᾶς μὲν τῆς ὑπεράνω τῆς Τραχίνος, ἧτις ἀπότομός τε ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ καὶ δεινῶς ὀρθία ἦτο, ἑτέρας δὲ τῆς διὰ τῆς χώρας τῶν Αἰνιάνων, ἐφ' ἧς εὐκολώτερον θὰ ἠδύνατο στρατός τις, ὅπως ὀδεύσῃ· διὰ τῆς ἀτραποῦ ταύτης ἐνήργησέ ποτε ἐπίθεσιν ἐκ τῶν νῶτων τοῖς περὶ τὸν Λεωνίδαυ Ἑλλησιν ὁ Μῆδος Ὑδάρνης. Κατὰ τὴν ὁδὸν ταύτην ὑπισχνουντό ποτε οἱ Ἡρακλεῶται καὶ οἱ Αἰνιᾶνες, ὅτι θὰ

17. Ξενοφ. Κύρ. ἀν. IV 1, 22 - 25.

18. Paus. I 4, 2 - 3 (= I [1903/1959] 9, 21 - 10, 6 Spiro).

19. Paus. X 22, 8 - 9 (= III [1903/1964] 162, 19 - 163, 1 Spiro).

ώδηγουν τὸν Βρέννον οὐχὶ βεβαίως ἔνεκα κακονοίας ἐναντι τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου, ἀλλ' ἐπειδὴ περὶ πολλοῦ ἐποιοῦντο, ὅπως ἀπέλθωσιν ἐκ τῆς χώρας αὐτῶν οἱ Κελτοὶ καὶ μὴ οὕτως ἐγκαθήμενοι οὗτοι ἐκεῖ φθειρώσι ταύτην²⁰.

Ὁ Μάρκος Κάτων, λέγει ὁ Πλούταρχος²¹, χιλιάρχων συνεξῆλθε (τῷ 191 π.Χ.) τῷ Μανίῳ Ἀκιλίῳ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐπ' Ἀντίοχον τὸν μέγαν, ὅστις ἐφόβησε τοὺς Ῥωμαίους, ὡς οὐδεὶς ἕτερος μετὰ τὸν Ἀννίβαν. Ἐπειδὴ ὁ Ἀντίοχος, λέγει ὁ Πλούταρχος περαιτέρω²², ἐμφράξας διὰ τοῦ στρατοπέδου αὐτοῦ τὰ περὶ τὰς Θερμοπύλας στενὰ καὶ τοῖς αὐτοφύεσιν ἐρύμασι τῶν τόπων προσβαλὼν χαρακώματα καὶ διατειχίσματα παρέμενεν ἐκεῖ νομίζων, ὅτι οὕτως ἀπέκλεισε τὸν πόλεμον, οἱ Ῥωμαῖοι ἀπέβαλον πᾶσαν ἐλπίδα, ὅτι θὰ ἠδύναντο, ὅπως ἐκβιάσωνται τὴν περιοχὴν κατὰ πρόσωπον καὶ κατ' εὐθῆ, ὁ δὲ Κάτων ἀνακαλέσας εἰς τὸν νοῦν αὐτοῦ τὴν περίφημον ἐκείνην περσικὴν περιέλευσιν καὶ κύκλωσιν ἐξῆλθε νύκτωρ ἀναλαβὼν μέρος τι τῆς στρατιᾶς. Ἐπειδὴ δὲ οὕτω προελθόντων τῶν στρατιωτῶν ἄνω εἰς τὸ ὄρος ὁ καθοδηγῶν αἰχμάλωτος ἐξέπεσε τῆς ὁδοῦ καὶ πλανώμενος ἐν τόποις ἀπόροις καὶ κρημνώδεσι δεινὴν ἀθυμίαν καὶ φόβον ἐνέβαλε τοῖς στρατιώταις, βλέπων ὁ Κάτων τὸν κίνδυνον διέταξεν, ὅπως ἅπαντες οἱ ἄλλοι παραμένωσιν ἀκίνητοι καὶ περιμένωσιν, αὐτὸς δὲ παραλαβὼν Λευκίον τινα Μάλλιον, ἄνδρα δεινὸν περὶ τὴν ὄρειβασίαν, ἐχώρει μετὰ πολλοῦ πόνου καὶ πολλῆς τόλμης ἐν ἀσελήνῳ καὶ βαθείᾳ νυκτί, ἐν ᾧ χρόνῳ ἢ ὄρασις αὐτῶν ἔνεκα τῶν κοτίνων καὶ τῶν ἀνατεταμένων ὑψωμάτων καὶ λόφων πολλὰ διασπάσματα καὶ ἀσάφειαν εἶχεν, ἕως ὅτου ἐμβαλόντες εἰς ἀτραπὸν τινα, ἐπειδὴ ἐνόμιζον, ὅτι αὕτη ἐπέβαιναν ἐπὶ τὸ στρατόπεδον τῶν πολεμίων, ἔθεντο σημεῖα πρὸς τινὰς εὐθεάτους κεραίας ὑπὲρ τὸ Καλλίδρομον ἀνεχούσας. Οὕτω πάλιν ἐπανελθόντες ὀπίσω ἀνέλαβον τὴν στρατιάν καὶ πρὸς τὰ σημεῖα προάγοντες ἐχώρησαν μέχρι τῆς ἀτραποῦ ἐκείνης καὶ ἤρξαντο ἐκεῖ πορευόμενοι, ὀλίγον ὁμως προελθοῦσιν αὐτοῖς ἐπέλιπεν ἡ ἀτραπός, ἐπειδὴ φάραγξ διηνοίγετο πρὸ αὐτῶν· οὕτως ἀπορία πάλιν καὶ δέος κατέλαβον τοὺς στρατιώτας, οἵτινες ἠγνόουν καὶ οὐδαμῶς διέκρινον, ὅτι κατὰ τύχην πλησίον τῶν πολεμίων ἀφίκοντο. Ἦδη διέλαμπεν ἡ ἡμέρα καὶ στρατιώτης τις ἐνόμισεν, ὅτι ἤκουσε φωνῆς καὶ ὅτι μετ' ὀλίγον ἐβλεπεν ἑλληνικὸν χαρακώμα καὶ προφυλακὰς ὑπὸ τοὺς κρημνώδεις ἐκεῖ τόπους. Οὕτω λοιπὸν ἐπιστήσας ὁ Κάτων ἐνταῦθα τὴν στρατιάν διέταξεν, ὅπως

20. Πρβλ. Πανσ. Χ 22, 1 (= III [1903/1964] 160, 4-7 Spiro). Πρβλ. ἔτι Liv. XXXVI 16.

21. Πλούτ. Μάρκ. Κάτ. 12, 1 (= βίοι, p. 342 e = I 1 [1960³] 302, 17-21 Zie).

22. Πλούτ. Μάρκ. Κάτ. 13, 1-7 (= βίοι, p. 343 c-344 a = I 1 [1960³] 303, 23-305, 16 Zie.).

προσέλωσιν αὐτῷ ἄνευ τῶν ἄλλων οἱ Φιρμανοί, οἵτινες πάντοτε πιστοὶ ἦσαν αὐτῷ καὶ πρόθυμοι. Τούτοις, ὅτε συνέδραμον ἐκεῖ καὶ ἄθροοι περιεκύκλωσαν αὐτόν, εἶπεν ὁ Κάτων, ὅτι εἶχε χρεῖαν, ὅπως συλλάβῃ τῶν πολεμίων ἄνδρα ζῶντα καὶ μάθῃ παρ' αὐτοῦ, τίνες ἦσαν οἱ προφυλάττοντες οὗτοι καὶ πόσον ἦτο τὸ πλῆθος αὐτῶν, τίς δὲ ὁ διάκοσμος τῶν ἄλλων ἢ ἡ τάξις καὶ ἡ παρασκευή, μεθ' ἧς ὑπέμενον αὐτούς. Τὸ ἔργον, ἔλεγεν ὁ Κάτων ἐν συνεχείᾳ τοῖς Φιρμανοῖς, ἔδει, ὅπως πρὸς ἐπιτυχίαν αὐτοῦ γένηται μεθ' ἄρπακτικοῦ τάχους καὶ τόλμης, μεθ' ἧς καὶ λέοντες ἄνοπλοι θαρροῦντες ἐπὶ τὰ δειλά τῶν θηρίων βαδίζουσιν. Ταῦτα εἰπόντος τοῦ Κάτωνος εὐθὺς ὀρμήσαντες οἱ Φιρμανοί, ὥσπερ εἶχον, κατὰ τῶν ὀρέων ἔτρεχον ἐπὶ τὰς προφυλακὰς καὶ προσπεσόντες ἀπροσδόκητοι πάντας μὲν διετάραξαν καὶ διεσκέδασαν, ἓνα δὲ αὐτοῖς ὄπλοις ἀρπάσαντες ἐνεχείρισαν τῷ Κάτωνι. Παρὰ τούτου μαθὼν ὁ Κάτων, ὅτι ἡ μὲν ἄλλη δύναμις ἐκάθητο ἐν τοῖς στενοῖς μετ' αὐτοῦ τοῦ βασιλέως, οὗτοι δὲ οἱ φρουροῦντες τὰς ὑπερβολὰς καὶ διαβάσεις τοῦ ὄρους ἦσαν ἐξακόσιοι ἐκλεκτοὶ Αἰτωλοί, καταφρονήσας τῆς ὀλιγότητος ἅμα καὶ τῆς ὀλιγωρίας καὶ ἀμελείας αὐτῶν εὐθὺς ἐπήρξατο κατ' αὐτῶν μετὰ σαλπύγγων καὶ ἀλαλαγμοῦ πρῶτος σπασάμενος τὴν μάχαιραν. Οὗτοι, ὡς εἶδον αὐτούς μεθ' ὀρμῆς ἀπὸ τῶν κρημνῶν κατερχομένους, φεύγοντες εἰς τὸ μέγα στρατόπεδον ἐπλήρουν ἅπαντας πολλῆς ταραχῆς.

Παρ' Ἀππιανῷ ἀναγινώσκομεν²³, ὅτι δίοδος ἦσαν αἱ Θερμοπύλαι στενή τε καὶ ἐπιμήκης, ἣν περιεῖχεν ἀπὸ τοῦ ἑνὸς μὲν μέρους θάλασσα τραχεῖα καὶ ἀλίμενος, ἀπὸ τοῦ ἑτέρου δὲ ἔλος ἄβατόν τε καὶ βαραθρῶδες. Κορυφαὶ ἦσαν ἐν τῇ διόδῳ ταύτῃ δύο ὀρέων ἀπόκρημνοι καὶ τούτων τὴν μὲν Τειχιοῦντα ἐκάλουν, τὴν δὲ Καλλιδρομον. Εἶχε δὲ ὁ τόπος πηγὰς θερμῶν ὑδάτων, οὓς ἔνεκα ἐκαλεῖτο οὗτος «*Θερμοπύλαι*». Τεῖχος ἐνταῦθα διπλοῦν ὠκοδομήσατο ὁ Ἀντίοχος καὶ τὰς μηχανὰς ἐπὶ τὸ τεῖχος ἐπέθηκεν καὶ εἰς τὰς κορυφὰς τῶν ὀρέων Αἰτωλοὺς ἀνέπεμψεν, ἵνα μὴ τις λάθρα περιέλθῃ τὴν λεγομένην ἀτραπὸν, δι' ἧς δὴ καὶ τοῖς περὶ τὸν Λεωνίδα Λακεδαιμονίοις ἐπέθετο ὁ Ξέρξης ἀφυλάκτων τότε τῶν ὀρέων ὄντων. Οἱ Αἰτωλοὶ χιλιούς μὲν ἄνδρας ἐκάτέρω τῶν ἄκρων τούτων ἐπέστησαν, μετὰ τῶν λοιπῶν δὲ κατ' ἰδίαν αὐτῶν ἀπόφασιν ἐστρατοπέδευον περὶ τὴν πόλιν Ἡράκλειαν. Ὁ Μάνιος, ἐπειδὴ κατεῖδε τὴν παρασκευὴν τῶν πολεμίων, σημεῖον ἔδωκε μάχης ἅμα τῇ ἡμέρᾳ· δυοὶ χιλιάρχοις, τῷ Μάρκῳ Κάτωνι καὶ τῷ Λευκίῳ Οὐαλερίῳ, ἔδωκεν ἐντολήν, ὅπως ἐν καιρῷ νυκτὸς ἐπιλεξάμενοι ἐκάτερος, ὁπόσους ἠθελε, περιέλθωσι τὰ ὄρη καὶ βιάσωνται τοὺς Αἰτωλοὺς ἀπὸ τῶν ἄκρων, ὅπως ἠδύναντο. Τούτων ὁ μὲν Λεύκιος ἀπεκρούσθη τοῦ Τειχιοῦντος ἀγαθὸν ἐνταῦθα τῶν Αἰτωλῶν γενομένων, ὁ δὲ Κάτων στρατο-

23. Ἄππ. ῥωμ. ἱστ. XI: Συρ. 17,76 - 19,89 (= I [1962] 366, 23 - 369, 3 Viereck - Roos).

πεδεύσας, πλησίον τοῦ Καλλιδρόμου ἐπέπεσε κατὰ τῶν ἐχθρῶν ἔτι κοιμωμένων περὶ τὴν ἐσχάτην φυλακὴν καὶ πολὺς περὶ αὐτὸν ἐγίνετο ἄγῶν· ἐβιάζετο οὗτος εἰς τὰ ὑψηλά καὶ ἀπόκρημα μέρη καίπερ κωλυόντων τῶν πολεμίων. Ἦδη καὶ ὁ Μάνιος ἐπῆγε τὴν στρατιὰν ἐναντίον τοῦ Ἀντιόχου κατὰ μέτωπον, εἰς λόχους ὀρθίους διηρημένην· οὕτω μόνον ἦτο τοῦτο δυνατὸν ἐν τοῖς στενοῖς. Καὶ ὁ βασιλεὺς ἔδωκεν ἐντολήν, ὅπως οἱ μὲν ψιλοὶ καὶ πελτασταὶ προμάχωνται τῆς φάλαγγος, αὐτὴν δὲ τὴν φάλαγγα ἔστησε πρὸ τοῦ στρατοπέδου, ἐπὶ δεξιὰ δ' αὐτῆς τοὺς σφενδονήτας καὶ τοξότας ἐπὶ τῶν ὑπωρειῶν, ἐν ἀριστερᾷ δὲ τοὺς ἐλέφαντας καὶ τὸ μετ' αὐτῶν πάντοτε συντασσόμενον στίφος, παρὰ τῆ θαλάσσης²⁴. Γενομένης δ' ἐν χερσὶ τῆς μάχης κατ' ἀρχὰς μὲν οἱ ψιλοὶ ἐλύπουν τὸν Μάνιον πανταχόθεν περιτρέχοντες. Ὁ Μάνιος φιλοπόνως ἐδέχετο αὐτοὺς καὶ ἀνεχώρει, τέλος ὅμως ἐπελθὼν ἐτρέψατο αὐτοὺς εἰς φυγὴν· ἡ φάλαγξ τῶν Μακεδόνων διαστάσα ἐδέξατο εἰς ἑαυτὴν τοὺς ψιλοὺς καὶ συνελθοῦσα ἐκάλυπεν αὐτοὺς καὶ τὰς σαρίσσας ἐν τάξει πυκνὰς προβάλλοντο οἱ στρατιῶται· διὰ τούτου μάλιστα ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ Φιλίππου κατεπλήσοντο οἱ Μακεδόνες τοὺς πολεμίους, οἵτινες οὐδαμῶς ἐτόλμων, ὅπως ἔλθωσι πλησίον τῶν πολλῶν καὶ μακρῶν δοράτων αὐτῶν. Αἰφνιδίως ἐφάνησαν οἱ Αἰτωλοὶ φεύγοντες ἐκ τοῦ Καλλιδρόμου βοῶντες καὶ δρομαίως σπεύδοντες εἰς τὸ στρατόπεδον τοῦ Ἀντιόχου. Κατ' ἀρχὰς μὲν παρ' ἑκατέρους ἄγνοια ἐπεκράτει τῶν γινομένων καὶ πολὺς διὰ τοῦτο θόρυβος· εὐθὺς ὅμως, ὡς ἐπεφαίνετο ὁ Κάτων διώκων αὐτοὺς μετὰ πολλῆς βοῆς καὶ ὑπὲρ τὸ στρατόπεδον ἤδη τοῦ Ἀντιόχου ἐχώρει, ἐφοβήθησαν οἱ στρατιῶται τοῦ βασιλέως, ἐπειδὴ ἐκ πολλοῦ μετὰ πολλοῦ δέους ἐμάνθανον περὶ τῆς μάχης τῶν Ῥωμαίων καὶ ἐγίνωσκον, ὅτι εἰς δυσεργίαν διεφθαρμένοι ἦσαν ἕνεκα τῆς δι' ὅλου τοῦ χειμῶνος ἐπικρατοῦσης παρ' αὐτοῖς ἀργίας τε καὶ τρυφῆς. Ἐπειδὴ οὗτοι οὐχὶ σαφῶς διέκρινον τοὺς μετὰ τοῦ Κάτωνος καταλθόντας, ὅποσοι περίπου ἦσαν, ὑπὸ δὲ τοῦ φόβου ἐνόμιζον, ὅτι πλείονες ἦσαν, καὶ ἐπειδὴ ἐφοβήθησαν περὶ τοῦ στρατοπέδου, κατέφευγον εἰς αὐτὸ ἄκόσμως, ἵνα ἀπ' αὐτοῦ ἀμύνωνται τοὺς πολεμίους, οἱ Ῥωμαῖοι ὅμως τρέχοντες εὐθὺς μετ' αὐτοὺς συνεισέπεσον εἰς τὸ στρατόπεδον καὶ οὕτως ἐπῆλθεν ἄλλη ἐκεῖθεν ἄκοσμος φυγὴ τῶν Ἀντιοχείων. Ὁ Μάνιος ἐδίωκεν αὐτοὺς κτείνων τε καὶ αἰχμαλωτίζων μέχρι τῆς Σκαρφείας, ἐπανελθὼν δὲ ἀπὸ τῆς Σκαρφείας διήρπαξε τὸ στρατόπεδον τοῦ βασιλέως καὶ τοὺς Αἰτωλοὺς ἐπιδραμόντας

24. Ἐνταῦθα παρατηροῦμεν παρὰ τῷ Ἀππιανῷ σύγχυσίν τινα κατὰ τὸν προσδιορισμὸν τῶν διαφόρων τοπογραφικῶν θέσεων καὶ σημείων. Ὁ Μάνιος ἐκ Θεσσαλίας ἐρχόμενος εἶχεν ἐπὶ δεξιὰ μὲν τὰ ὄρη, ἐπ' ἀριστερὰ δὲ τὴν θάλασσαν· ὁ Ἀντιόχος ἐκ Χαλκίδος ἐρχόμενος εἶχεν ἀντιστρόφως ἐπὶ δεξιὰ μὲν τὴν θάλασσαν, ἐπ' ἀριστερὰ δὲ τὰ ὄρη.

τοῖς χαρακώμασι τῶν Ῥωμαίων κατὰ τὴν ἀπουσίαν αὐτῶν ἐπιφανεῖς ἐξήλασεν ἐκεῖθεν.

Ἐναφορικῶς πρὸς τὴν ἐν Θερμοπύλαις μεταξὺ τῶν Μακεδόνων καὶ τῶν Ῥωμαίων γενομένην μάχην τὰ αὐτὰ περίπου λέγει καὶ ὁ Λίβιος ἔχων ὅπωςδήποτε πρὸ ὀφθαλμῶν ἑλληνικὰς κυρίως πηγὰς²⁵. Ἐν τέλει τοῦ οἰκείου κεφαλαίου τῆς ἱστορίας αὐτοῦ λέγει ὁ Λίβιος, ὅτι πολλοὶ Ῥωμαῖοι, οἵτινες ἀλογίστεως ὄρμων κατὰ τοῦ χαρακώματος τῶν Μακεδόνων, διετρυπήθησαν καὶ ἢ θά ὑπεχώρουν ἀπράκτου καὶ ματαιίου γενομένου τοῦ ἐγχειρήματος αὐτῶν ἢ πλείστοι θά ἐπιπτον νεκροί, εἰ ὁ Μάρκος Πόρκιος ἐκδιώξας τοῦ ζυγοῦ τοῦ Καλλιδρόμου τοὺς Αἰτωλοὺς ἀφρόντιδας ὄντας ἢ κοιμωμένους καὶ πολλοὺς τούτων φονεύσας μὴ ἐνεφανίζετο ἐπὶ τοῦ λόφου τοῦ δεσπόζοντος τοῦ στρατοπέδου τῶν Μακεδόνων²⁶.

Παρὰ Φροντίνῳ τέλος²⁷ ἀναγινώσκουμεν, ὅτι ὁ ὕπατος Ἀκίλιος Γαβρίων ἐν τῷ ἀγῶνι κατὰ τῆς στρατιωτικῆς παρατάξεως, ἣν ὁ βασιλεὺς Ἀντίοχος ἔστησεν ἐν Ἀχαΐᾳ πρὸ τῶν στενῶν τῶν Θερμοπυλῶν, ἔνεκα τῶν δυσχωριῶν καὶ ἀνωμαλιῶν τοῦ τόπου οὐ μόνον ἄπρακτος, ἀλλὰ καὶ μετὰ πολλῶν ἀπωλειῶν θά ἀπεκρούετο καὶ θά ἀπωθεῖτο ἐκεῖθεν, εἰ μὴ πεμφθεὶς ὑπ' αὐτοῦ διὰ τινος ἀτραποῦ ὁ Πόρκιος Κάτων, ὅστις τότε, ἀφοῦ πρότερον ἤδη ἐγένετο ὕπατος, ἦτο ἐν τῷ στρατῷ χιλιάρχος ἐκλεγείς ὑπὸ τοῦ λαοῦ, ἐξώθει ἐκ τῶν ζυγῶν τοῦ ὄρους Καλλιδρόμου τοὺς Αἰτωλοὺς, οἵτινες κατεῖχον αὐτοὺς διὰ φρουρᾶς, καὶ οὕτως ὑπὲρ τὸν τοῦ βασιλικοῦ στρατοπέδου δεσπόζοντα λόφον αἰφνιδίως ἐνεφανίζετο ἐκ τῶν νότων τοῦ ἐχθροῦ. Τούτου γενομένου καὶ εἰς σύγχυσιν καὶ ταραχὴν περιπεσόντων τῶν στρατευμάτων τοῦ Ἀντιόχου εἰσώρμησαν οἱ Ῥωμαῖοι ἐκεῖσε πανταχόθεν καὶ παντελῶς καταβαλόντες τὰ στρατεύματα ταῦτα καὶ φυγαδεύσαντες ἐκεῖθεν κατέλαβον τὸ στρατόπεδον²⁸.

Κατὰ ταῦτα καὶ ἐν πολὺ ὑστέροις χρόνοις ἠδύναντο διάφοροι στρατιαί,

25. Liv. XXX VI 18.

26. Multi temere (sc. Romani) subeuntes vallum transfixi sunt; et aut incepto irrito recessissent aut plures cecidissent, ni M. Porcius ab iugo Callidromi deiectis inde Aetolis et magna ex parte caesis. . . super imminentem castris collem apparuisset. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου πρβλ. ἐν γένει Liv. XXXVI 15 - 18.

27. Front. strateg. II 4, 4 (= p. 54, 24 - 55, 7 Gundermann [1888] = p. 84, 26 - 86, 3 Bendz [1963 = Schriften und Quellen der alten Welt. 10]).

28. Acilius Glabrio consul adversus Antiochi regis aciem, quam is in Achaia pro angustiis Thermopylarum direxerat, iniquitatibus loci non irritus tantum, sed cum iactura quoque repulsus esset, nisi circummissus ab eo Porcius Cato, qui tum, iam consularis, tribunus militum a populo factus in exercitu erat, deiectis iugis Callidromi montis Aetolis, qui praesidio (ea) tenebant, super imminentem castris regis collem a tergo subitus apparuisset: quo facto perturbatis Antiochi copiis utrimque inrupere Romani et fuis fugatisque castra ceperunt.

ὅπως, εἰ καὶ μετὰ δυσχερειῶν τινῶν ἕνεκα τῶν δυσχωριῶν καὶ ἀνωμαλιῶν τοῦ τόπου, περιέρχωνται διὰ τινος ὠρισμένης ἀτραποῦ ἢ καὶ διὰ πολλῶν ἔτι ἀτραπῶν τὰ Οἰταῖα ὄρη ἄνευ τῆς συμπράξεως καὶ βοήθειας «προδότου» τινὸς καὶ χωρῶσιν οὕτω μέχρι τῶν νότων τῶν ἐκεῖ ἐστρατοπεδευμένων πολεμίων καὶ κυκλῶσιν αὐτούς. Οἱ Πέρσαι ἀφίκοντο, ὡς εἶδομεν, εἰς τὴν δίοδον τῶν Θερμοπυλῶν ἐκ τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου αὐτῶν, ὅπερ παραδόξως ἀφύλακτον κατέλιπον οἱ Ἕλληνες· οὐχὶ ἀπίθανον εἶναι, ὅτι οἱ ἐξέχοντες ἐκεῖ βράχοι κατελήφθησαν ἤδη ὑπὸ τῶν Περσῶν τοῦ Ὑδάρνου, ὅτε οἰαδήποτε ἐκεῖ ἄμυνα ματαία θὰ ἦτο καὶ ἄνελπις. Ἐκεῖνα, ἅπερ νῦν ἐν ὑστέροις χρόνοις ἔπραξαν, ὡς εἶδομεν, ὁ Κάτων μετὰ τῶν Ῥωμαίων αὐτοῦ στρατιωτῶν, ἠδύνατο ἀκριβῶς καὶ ὁ Ὑδάρνης, ὅπως πράξη ποτὲ μετὰ τῶν Περσῶν αὐτοῦ στρατιωτῶν, ὅτε οἰαδήποτε ἐκεῖ ἄμυνα οὐδένα λόγον καὶ οὐδένα σκοπὸν εἶχεν. Πάντως ῥητέον ἐνταῦθα ἅπαξ ἔτι, ὅτι ἐπὶ τοῦ προκειμένου οὔτε παρὰ τοῖς Πέρσαις οὔτε παρὰ τοῖς Ῥωμαίοις ὑπῆρχε χρεία «προδότου» τινὸς πρὸς διεξαγωγὴν τοῦ κυκλωτικοῦ ἔργου, ὅπερ ἠδύνατο, ὅπως εὐστόχως συντελεσθῆ ὑπὸ τῶν ἐπιδρομῶν ἐχόντων στοιχειώδεις τινὰς στρατηγικὰς ἰκανότητας ἢ καὶ καθοδηγουμένων ὑπ' ἐγχωρίων αἰχμαλώτων βίᾳ καὶ ἀνάγκῃ τὸ ἄχαρι τοῦτο ἔργον ἐπιτελοῦντων.

V.

ΑΠΟΠΟΜΠΗ ΤΩΝ ΣΥΜΜΑΧΩΝ ΠΡΟ ΤΟΥ ΚΙΝΔΥΝΟΥ ΤΗΣ ΚΥΚΛΩΣΕΩΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ

Τοῖς Ἕλλησιν, οἵτινες ἦσαν ἐν Θερμοπύλαις, λέγει ὁ Ἡρόδοτος περαιτέρω¹, ὁ μάντις Μεισιτίας πρῶτον² κατόπιν ἐλέγχου καὶ μελέτης τῶν «*ιερώων*», τῶν σπλάγγων δηλαδὴ τῶν θυομένων ζώων, ἀνεκοινώσατο τὸν θάνατον, ὅστις ἔμελλεν, ὅπως ἐπέλθῃ αὐτοῖς «*ἅμα ἡοῖ*», τὴν πρωίαν δηλαδὴ τῆς ἐπομένης ἡμέρας³. Ἐπὶ πλέον ἦλθον περαιτέρω αὐτόμολοι, οἵτινες

1. Ἡρόδ. VII 219, 1.

2. Ὁ Μεισιτίας ἦτο Ἀκαρναν, εἶκε δὲ τὸ γένος αὐτοῦ παλαιόθεν ἀπὸ τοῦ Μελάμποδος· ἢ Ἀκαρνανία περίφημος ἦτο διὰ τοὺς μάντεις αὐτῆς. Μεταξὺ τῶν δεινῶν ἐρμηνευτῶν τῶν σπλάγγων τῶν θυομένων ζώων κατονομάζει ὁ Αἰλιανός, περὶ ζώων VIII 5 (= I [1864] 204, 19 - 21 Hesch.) καὶ τὸν Μεισιτίαν.

3. Εἰ καὶ ἡ ἐντελής καὶ ὀλοσχερῆς φθορὰ καὶ καταστροφή τῶν Ἑλλήνων τῶν Θερμοπυλῶν ἐπῆλθεν οὐχὶ κυρίως «*ἅμα ἡοῖ*», τὴν πρωίαν δηλαδὴ τῆς ἐπερχομένης ἡμέρας, ἀλλ', ὡς ὀψόμεθα, ἐν πολὺ ὑστέρω χρονικῷ σημείῳ ταύτης, ῥητέον παρὰ ταῦτα, ὅτι ἡ δυστυχία καὶ ἡ συμφορὰ, ἡ φθορὰ καὶ ὁ ὄλεθρος αὐτῶν ἦρξατο τὴν πρωίαν· κατὰ τὸ χρονικὸν τοῦτο σημεῖον ἀκριβῶς τῆς ἡμέρας ἀφίκοντο, ὡς εἶδομεν, οἱ Πέρσαι εἰς τὸ

ἐξήγγειλαν τὴν «περίοδον», τὴν περιέλευσιν δηλαδή, τὴν κυκλωτικὴν πορείαν, τῶν Περσῶν ⁴. Οὗτοι μὲν, ὁ Μεγιστίας δηλαδή καὶ οἱ αὐτόμολοι, ἐσήμηναν τὸ πρᾶγμα «ἔτι νυκτός», ὅτε εἰσέτι νυξ ἦτο, ὀλίγον τινὰ χρόνον δηλαδή πρὸ τοῦ λυκαυγοῦς, τρίτοι δὲ οἱ «ἡμεροσκοποὶ», οἱ ἐν καιρῷ ἡμέρας δηλαδή φρουροὶ, οἱ ἡμεροφύλακες, ἔπραξαν τοῦτο κατελθόντες ἀπὸ τῶν ὑψηλῶν τόπων «ἤδη διαφαινούσης ἡμέρας», ὅτε δηλαδή ὑπέφωσκε πλέον ἢ ἡμέρα, «ἐχάραζεν».

Οἱ αὐτόμολοι ἤλθον βεβαίως εἰς Θερμοπύλας ἐκ Τραχίνου. Ὁ Διόδωρος ποιεῖται μνεῖαν ἑνὸς μόνου αὐτομόλου ⁵, τοῦ Κυμαίου Τυρραστιάδου, ὅστις φιλόκαλος ἦτο καὶ ἀγαθὸς τοὺς τρόπους· οὗτος λοιπὸν λάθρα διαφυγὼν τὸ στρατόπεδον τῶν Περσῶν ἤλθε πρὸς τοὺς περὶ τὸν Λεωνίδα ἐν καιρῷ νυκτός καὶ τούτοις ἐδήλωσε τὰ περὶ τὸν Τραχίνιον συμβάντα, ἅτινα οὗτοι ἠγνόουν. Ὡς ἦδη καὶ ἀνωτέρω ἐλέχθη, οὐχὶ περὶ «Ἐφιάλτου», ἀλλὰ περὶ «Τραχίνου» τινὸς πάντοτε ἀορίστως τε καὶ ἀσαφῶς, ἀδήλως τε καὶ ἀβεβαίως ποιεῖται λόγον ὁ Διόδωρος.

Ἄν λάβωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν, ὅτι ὁ Ξέρξης ὅπωςδήποτε μυστικὴν ἐτήρει τὴν «προδοσίαν τοῦ Ἐφιάλτου» ἢ ἐπὶ τὸ ὀρθότερον τὸ στρατηγικὸν αὐτοῦ σχέδιον κυκλώσεως τῶν ἐν Θερμοπύλαις Ἑλλήνων, οὐτινος οὔτε ἢ ἐμπνευσις καὶ ἢ σύλληψις οὔτε ἢ ἐφαρμογὴ εἶχε χρεῖαν «προδοσίας» τινός, καὶ ὅτι «προδοσία» τε καὶ στρατηγικὸν σχέδιον γνωστὰ βεβαίως τοῖς πᾶσιν ἐγένοντο μετὰ τὴν ἔναρξιν τῆς πορείας τοῦ Ὑδάρνου μετὰ τῶν «Ἀθανάτων» αὐτοῦ, ἦν, ὡς εἶδομεν, τίθεται ὁ Ἡρόδοτος «περὶ λόχων ἀφάς», τὴν δυσχέρειαν περαιτέρω τῆς ἀφανοῦς καὶ ἀπορρήτου ἐκ τοῦ στρατοπέδου τῶν Περσῶν ἀπομακρύνσεως καὶ τὴν ἀπόστασιν τέλος μεταξὺ Τραχίνου καὶ Θερμοπυλῶν, ἥτις μάλιστα ὑπὸ σκότος θὰ διηνύετο, δυνάμεθα, ὅπως συμπεράνωμεν, ὅτι ὁ αὐτόμολος ἢ οἱ αὐτόμολοι ἀφίκοντο εἰς Θερμοπύλας μετὰ τῆς σπουδαίας καὶ δεινῆς ἅμα ἀγγελίας αὐτῶν περὶ τῆς κυκλωτικῆς περιελεύσεως τοῦ ὄρου ὑπὸ τῶν Περσῶν περὶ τὸ μεσονύκτιον· ἄλλως τε ὁ Διόδωρος πάλιν ἐν ἀμέσῳ ἐνταῦθα συνεχεῖα ⁶ λέγει, ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀκούσαντες τὰ συμβάντα «συνήδρευσαν περὶ μέσας νύκτας καὶ ἐβουλευοντο περὶ τῶν ἐπιφερομένων κινδύνων».

Οἱ «ἡμεροσκοποὶ», οἱ ἡμεροφύλακες δηλαδή, ἐσήμηναν, ὡς ἐλέχθη, τὴν κυκλωτικὴν πορείαν τῶν Περσῶν, ὅτε ὑπέφωσκε πλέον ἢ ἡμέρα. Τότε

«ἀκρωτήριον» τοῦ ὄρου, ὅτε οἱ φυλάσσοντες τὴν ἀτραπὸν Φωκεῖς ὑπὸ πολλῶν καὶ πυκνῶν τοξευμάτων βαλλόμενοι ἔφυγον δρομαίως εἰς τὴν ἀκροτάτην κορυφὴν τοῦ ὄρου· πολλοὶ τῶν Φωκέων ἐφρονεῦθσαν πιθανώτατα ἐκεῖ, ὡς ἦδη ἀνωτέρω ἐλέχθη, καὶ οὗτω παρ' αὐτοῖς τὸ πρῶτον ἐπληροῦτο ἡ θλιβερά προφητεία τοῦ Μεγιστίου.

4. Πρβλ. Σουῖδ. s.v.: «περίοδος», (= IV [1935] 102, 31-33 ὑπ' ἀριθ. 1213 Adler).

5. Διόδ. XI 8, 5 (= II [1890/1964³] 236, 1-6 Vogel).

6. Διόδ. XI 8, 5 (= II [1890/1964³] 236, 7-9 Vogel).

ἀκριβῶς ἐβουλεύοντο οἱ Ἕλληνες⁷ περὶ τοῦ πρακτέου καὶ «σφρων ἐσχίζοντο αἱ γνώμαι», διεφώνουν δηλαδὴ ἀλλήλοις· οἱ μὲν τούτων ἀπηγόρευον καὶ ἐκόλλουν τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς τάξεως, οἱ δὲ ἀντέτεινον. Μετὰ δὲ ταῦτα διακριθέντες οἱ μὲν ἀπεμακρύνοντο καὶ διασκεδασθέντες ἐτρέποντο ἕκαστοι κατὰ τὰς πόλεις αὐτῶν, οἱ δὲ αὐτῶν παρεσκευάσαντο, ὅπως ἐκεῖ μένωσι μετὰ τοῦ Λεωνίδου.

* *

Ἦδη ἀπὸ τοῦ μεσονυκτίου μετὰ τὴν ἀφίξιν τῶν αυτομόλων μετὰ τῆς πικρᾶς αὐτῶν εἰδήσεως ἤρξαντο βεβαίως οἱ ἐν Θερμοπύλαις Ἕλληνες βουλευόμενοι περὶ τοῦ πρακτέου πρὸ τοῦ ἐπερχομένου μεγάλου κινδύνου, περὶ ἀποχωρήσεως δηλαδὴ καὶ ἐγκαταλείψεως τοῦ ἀγῶνος ἢ περὶ παραμονῆς καὶ διεξαγωγῆς τοῦ ἀγῶνος τούτου ἐκεῖ μέχρις ἐσχάτων. Τὴν ἀπασχόλησιν περὶ τὸ ζήτημα τοῦτο καὶ τὴν ἐνεργὸν καὶ ἐπίμονον αὐτοῦ μελέτην καθίστα παρὰ τοῖς Ἕλλησι τῶν Θερμοπυλῶν ἔτι μᾶλλον ἐπιτακτικωτέραν ἢ ὅσον τοῦτο τὸ πρῶτον, ὡς εἶδομεν, συνέβη, ὅτε ἐγγὺς αὐτῶν ἦλθον οἱ Πέρσαι, ὁ λογισμὸς κυρίως τοῦ ἀμέσως νῦν, ἀφύκτως καὶ ἀναποδράστως ἐπικρεμαμένου δεινοῦ καὶ ὀλεθρίου κινδύνου. Τὸν λογισμὸν τοῦτον καθίστα ἐντονώτερον καὶ ὀξύτερον ὁ εὐλογος φόβος τῆς ἐνδεχομένης πιθανώτατα ἀδυναμίας τῶν Φωκῶν ἐθελοντῶν πρὸς ἀνακοπὴν ἐπὶ τοῦ ὄρους τῆς περαιτέρω πορείας τῶν Περσῶν· παρὰ ταῦτα ὁμως εἰς οὐδεμίαν κρίσιμον ἀπόφασιν ἀποχωρήσεως ἢ παραμονῆς ἐχώρησαν οὗτοι κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς νυκτός· ἰσοσθενεῖς καὶ ἰσοδύναμοι ἦσαν οἱ λόγοι ἐκατέρας τῶν γνώμων ἢ ἀποφάσεων τούτων. Ἡ κατάστασις μετεβλήθη ἄρδην, ὅτε τρίτοι οἱ «ἡμεροσκόποι» κατελθόντες ἀπὸ τῶν ὑψηλῶν τόπων ἔφερον τὴν χαλεπὴν καὶ ὀδυνηρὰν ἀγγελίαν τῆς κυκλωτικῆς περιελεύσεως τοῦ ὄρους ὑπὸ τῶν Περσῶν. Ἐφ' ὅσον οἱ Πέρσαι ἀφίκοντο εἰς κορυφὴν τινα τοῦ ὄρους, «ὅτε ἠὼς διέφαινε», καὶ οἱ «ἡμεροσκόποι» πάλιν κατήλθον εἰς τοὺς ἐν Θερμοπύλαις Ἕλληνας ἀπὸ τῶν ὑψηλῶν τόπων «ἤδη διαφαινούσης ἡμέρας», ἔφερον οὗτοι πιθανώτατα τὴν ἀγγελίαν οὐ μόνον, ὅτι πολὺ ἐπὶ τὰ πρόσω ἐχώρησαν οἱ Πέρσαι καὶ ἐγγὺς που πλέον ἦσαν, ἀλλὰ καὶ ὅτι οὗτοι ἐξώθησαν μακρὰν τῆς ἀτραποῦ ἐπὶ τὴν ἀκροτάτην κορυφὴν τοῦ ὄρους τοὺς Φωκεῖς· κατὰ ταῦτα νῦν κρισίμως πλέον ἐβουλεύοντο οἱ Ἕλληνες καὶ ἀμέσως ὑπ' αὐτῶν ἐλαμβάνοντο καὶ ἐξετελοῦντο αἱ δέουσαι ἀποφάσεις· ὁ ἀπὸ τῆς νυκτός ἀρξάμενος λογισμὸς τῆς ἀποχωρήσεως καὶ φυγῆς μετεποιεῖτο νῦν εἰς κρίσιμον καὶ ταχεῖαν ἀπόφασιν, ἵνα μὴ καὶ ἡ ἐλαχίστη ἔτι ὑστέρησις καταστῆσθαι πᾶσαν ἐνέργειαν ματαίαν τε καὶ ἀνωφελῆ, χαλεπὴν τε καὶ ὀλεθρίαν.

7. Ἡρόδ. VII 219, 2.

Οἱ Ἕλληνες σύμμαχοι θὰ ἠδύνατο, ὅπως πάντες ἐγκαταλείψωσι τὰς Θερμοπύλας ὑπὸ τὴν σκέπην τοῦ σκότους τῆς νυκτός, ἐφ' ὅσον μακρὰν ἔκειτο τὸ περσικὸν στρατόπεδον, ὅμως οὐδαμῶς οὗτοι ἔπραξαν τοῦτο, εἴτε διότι ἠλπίζον, ὅτι οἱ Φωκεῖς θὰ ἀνέκοπτον τὴν πορείαν τῶν Περσῶν ἐν τῷ ὄρει εἴτε δι' ἄλλους λόγους, τὸν ὀφειλόμενον δηλαδὴ σεβασμὸν τῶν νόμων, τὸ καθῆκον παραμονῆς ἐν τῇ τάξει καὶ τὰ ὅμοια. Ἡ ἀποχώρησις ἐγένετο πλέον λόγφ ἀδηρίτου ἀνάγκης τὴν ἡμέραν, ὅτε ὅμως οὐχὶ πλέον περὶ ὀλικῆς ἀποχωρήσεως ἠδύνατο, ὅπως γένηται λόγος, διότι αὕτη ἀδύνατος ἦτο. Εἰ οἱ Ἕλληνες ἀπεχώρουν τῶν Θερμοπυλῶν κατὰ τὴν ἔναρξιν πλέον τῆς ἡμέρας διὰ τῆς κανονικῆς καὶ συνήθους ὁδοῦ, θὰ κατέφθανε καὶ θὰ κατέκοπτεν αὐτοὺς ἐν πορείᾳ τὸ περσικὸν ἰπικὸν, εἰ δὲ ἐτρέποντο εἰς φυγὴν διὰ μέσου τῶν ὄρειων ἐκεῖ τόπων, θὰ ἐπετίθεντο κατ' αὐτῶν οἱ Πέρσαι τοῦ Ὑδάρνου.

* * *

Λέγεται ἔτι ἐπὶ τοῦ προκειμένου⁸, ὅτι αὐτὸς ὁ Λεωνίδας ἀπέπεμψε τοὺς ἀπομακρυνθέντας τῶν Θερμοπυλῶν καὶ τραπομένους ἐκάστους κατὰ τὰς πόλεις αὐτῶν μεριμνῶν, ὅπως μὴ ἀπόλωνται αὐτῷ καὶ τοῖς παροῦσι Σπαρτιάταις οὐχὶ εὐπρεπὲς ἦτο, ὅπως ἐκλίπωσι τὴν τάξιν, εἰς ἣν ἦλθον ἐξ ἀρχῆς, ἵνα φυλάξωσιν αὐτήν :

«αὐτῷ δὲ καὶ Σπαρτιητέων τοῖσι παροῦσι οὐκ ἔχειν εὐπρεπέως ἐκλιπεῖν τὴν τάξιν, ἐς τὴν ἦλθον φυλάζοντες ἀρχήν».

Οὐ μόνον ὀρθὴν καὶ ἀληθῆ θεωρεῖ ὁ ἱστορικός τὴν παράδοσιν ταύτην καὶ συνομολογεῖ ταύτην, ἀλλὰ καὶ διευρύνει πὼς ταύτην· ὁ Λεωνίδας, λέγει, εὐθύς, ὡς ἔλαβεν αἴσθησιν τοῦδε τοῦ πράγματος, ὅτι δηλαδὴ οἱ σύμμαχοι ἀπρόθυμοι ἦσαν καὶ οὐδαμῶς ἠθελον, ὅπως συνδιακινδυνεύωσιν, ἔδοκεν ἐντολήν, ὅπως ἀπέλθωσιν οὗτοι, ἐνῶ παρ' αὐτῷ οὐχὶ εὐπρεπὲς θὰ ἦτο τοιαύτη τις ἀπομάκρυνσις καὶ φυγή· αὐτῷ ἐκεῖ μένοντι κλέος μέγα ἐλείπετο, λαμπρότης καὶ ἀθάνατος δόξα ἀπαύστως τε καὶ ἀδιαλείπτως διεσφῆετο καὶ οὕτως ἡ εὐδαιμονία τῆς Σπάρτης οὐδαμῶς ἐξηλείφετο :

«...ἐπεῖτε ἦσθετο τοὺς συμμάχους ἔοντας ἀπροθύμους καὶ οὐκ ἐθέλοντας συνδιακινδυνεύειν, κελῦσαί σφας ἀπαλλάσσεσθαι, αὐτῷ δὲ ἀπιέναι οὐ καλῶς ἔχει· μένοντι δὲ αὐτοῦ κλέος μέγα ἐλείπετο καὶ ἡ Σπάρτης εὐδαιμονίη οὐκ ἐξηλείφετο».

Τοῖς Σπαρτιάταις, οἵτινες οἰκίητορες ἦσαν τῆς «*ἐυρυχώρου*», τῆς εὐρείς χώρους δηλαδὴ ἐχούσης, Σπάρτης, ἐδόθη ὑπὸ τῆς Πυθίας χρησμὸς περὶ τοῦ πολέμου τούτου εὐθύς κατὰ τὴν ἔναρξιν αὐτοῦ, καθ' ὃν ἡ οἱ Πέρσαι

8. Ἡρόδ. VII 220, 1-4.

θὰ ἐξεπόρθουν τὸ μέγα καὶ ἔνδοξον ἄστρῳ αὐτῶν καὶ ἀνάστατος θὰ ἐγίνετο ἡ Λακεδαίμων ὑπὸ τῶν βαρβάρων ἢ, εἰ μὴ τοῦτο συνέβαινε, εἰς ὄλεθρον θὰ περιέπιπτε καὶ θὰ κατεστρέφετο ὁ βασιλεὺς αὐτῶν, θὰ ἐπένθουν οὗτοι κατὰ τὸν πόλεμον πρὸς αὐτοὺς τὸν θάνατον τοῦ ἐκ τῶν Ἡρακλειδῶν καταγομένου βασιλέως αὐτῶν, τοῦ ἀμύντορος τῆς Λακεδαίμονος⁹. Οὔτε ταύρων οὔτε λεόντων τὸ μένος θὰ συνεκράτει καὶ θὰ ἀνεχαιτίζεε τὴν βίαν καὶ τὴν ὄρμην τοῦ κατὰ πρόσωπον ἐπερχομένου πολεμίου· τοῦ Διὸς εἶχεν οὗτος τὸ μένος καὶ τὴν δύναμιν· οὐδὲ θὰ συνεκράτει καὶ θὰ ἀνεχαιτίζεν ἑαυτὸν ὁ κραταῖος καὶ ἀπηνῆς πολέμιος, πρὶν οὗτος ἐν πολέμῳ παντελῶς διεμέλιζεν ἢ τὴν πόλιν τῆς Σπάρτης ἢ τὸν βασιλεῖα αὐτῆς. Ταῦτα σταθμώμενος καὶ ἀναμετρῶν ὁ Λεωνίδας καὶ θέλων, ὅπως μόνους τοῖς Σπαρτιάταις δημιουργήσῃ αἰτίαν καὶ βάσιν κλέους, «*κλέος καταθέσθαι μόνον Σπαρτιέων*», ἀπέπεμψε τοὺς συμμάχους· οὐχὶ ἀληθὲς καθ' Ἡρόδοτον εἶναι, ὅτι οἱ σύμμαχοι «*γνώμη διενειχθέντες*», εἰς ἔριδας δηλαδὴ ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐμπλεκέντες, λιαν ἀκόσμως καὶ ἀτάκτως ἀπῆλθον ἐκεῖθεν, ὅσοι ἐκεῖθεν ἀπῆλθον.

Μαρτύριον οὐχὶ ἐλάχιστον τῆς ἀληθείας τούτων, ἦτο παρ' Ἡροδότῳ¹⁰ καὶ τόδε ἔτι, ὅτι δηλαδὴ τὸν μάντιν ἐκείνον, ὅστις ἠκολούθει τῇ στρατιᾷ ταύτῃ, κατήγετο δὲ ἀπὸ τοῦ Μελάμποδος καὶ κατόπιν ἐλέγχου καὶ μελέτης τῶν ἱερῶν εἶπε τὰ μέλλοντα, ὅπως συμβῶσιν αὐτοῖς, Μεγί-

9. Ἐν τῇ Ἡροδοτείῳ κειμένῳ ἀναγινώσκομεν: «*ἐκέχηστο... ἡ Λακεδαίμων ἀνάστατον γενέσθαι ὑπὸ τῶν βαρβάρων ἢ τὸν βασιλεῖα σφῶν ἀπολέσθαι*», ἐνθα τίθενται εἰδικὰ ἀπαρέμφατα οὐχὶ μέλλοντος χρόνου (συνοπτικοῦ τοῦ μέλλοντος), ἵνα οὕτω δηλωθῶσι δι' αὐτῶν γεγονότα τοῦ μέλλοντος ἐν τινι σχέσει χρονικῆς ὑστερογενείας ἀναφορικῶς πρὸς τὴν χρονικὴν βαθμίδα τοῦ προφητικοῦ ῥήματος: «*ἐκέχηστο*», οὐδὲ ἀορίστου (ἀπλοῦ συνοπτικοῦ) μετὰ τοῦ δυνητικοῦ «*ἄν*», ἵνα οὕτω δηλωθῶσι πάλιν δι' αὐτῶν πιθανὰ καὶ ἐνδεχόμενα γεγονότα τοῦ μέλλοντος ἐν τινι σχέσει ὁμοίως χρονικῆς ὑστερογενείας ἀναφορικῶς πρὸς τὴν χρονικὴν βαθμίδα τοῦ ἐν λόγῳ προφητικοῦ ῥήματος, ἀλλ' ἀορίστου (ἀπλοῦ συνοπτικοῦ) ἀνευ τοῦ δυνητικοῦ «*ἄν*»: «*γενέσθαι*», «*ἀπολέσθαι*» διὰ τῶν ἀπαρεμφάτων τούτων δηλοῦνται πλέον γεγονότα τοῦ παρελθόντος ὑπὸ τινι προτερόχρονον σχέσιν ἀναφορικῶς πρὸς τὴν χρονικὴν βαθμίδα τοῦ «*ἐκέχηστο*»· τὰ γεγονότα ταῦτα χωροῦσιν οὕτως ἐκ τῆς περιοχῆς τῆς προφητείας καὶ τῆς ἀβεβαιότητος τοῦ μέλλοντος εἰς τὴν σφαῖραν τῆς βεβαιότητος τοῦ παρελθόντος ὑπὸ τινι προτερόχρονον σχέσιν ἀναφορικῶς πρὸς τὴν χρονικὴν βαθμίδα τοῦ «*ἐκέχηστο*»· τὰ γεγονότα ταῦτα χωροῦσιν οὕτως ἐκ τῆς περιοχῆς τῆς προφητείας καὶ τῆς ἀβεβαιότητος τοῦ μέλλοντος εἰς τὴν σφαῖραν τῆς βεβαιότητος τοῦ παρελθόντος, τῆς σταθερᾶς καὶ ἀμετατρέπτου βουλήσεως τῆς μοίρας καὶ τῆς θεότητος. Παρὰ ταῦτα παρέφρασα ἀνωτέρω τὸ Ἡροδοτεῖον κείμενον, ὡσεὶ εἶχον πρὸ ὀφθαλμῶν ἀπαρέμφατον μέλλοντος ἢ δυνητικοῦ ἀορίστου, ἵνα οὕτως ἀποδοθῇ συγχρόνως καὶ ἡ ἔννοια τῶν ἐν αὐτῷ τούτῳ τῷ χρησμῷ ὑπαρχόντων ῥηματικῶν τύπων: «*πέφθεται*», «*πενθήσει*», ὅτινες ἀρκτηκοὶ χρόνοι ὄντες τῆς ὀριστικῆς ἀναφέρονται εἰς τὸ μέλλον.

10. Ἡρόδ. VII 221, 1.

στίαν δηλαδή τὸν Ἀκαρναῖνα, φανερώς ἀπέπεμπεν ὁ Λεωνίδας, ἵνα μὴ οὗτος συναπόληται αὐτοῖς. Οὗτος ἀποπεμπόμενος αὐτὸς μὲν οὐδαμῶς ἀπέλιπε τὸν Λεωνίδα, τὸν παῖδα δ' αὐτοῦ, ὅστις συνεστρατεύετο καὶ μονογενῆς ἦτο αὐτῷ, ἀπέπεμψεν¹¹.

Οἱ μὲν σύμμαχοι λοιπὸν οἱ ἀποπεμπόμενοι ἀπῆλθον πειθόμενοι τῷ Λεωνίδᾳ¹², οἱ Θεσπιεῖς δὲ καὶ οἱ Θηβαῖοι μόνοι κατέμειναν παρὰ τοῖς Λακεδαιμονίοις. Τούτων οἱ Θηβαῖοι μὲν ἄκοντες ἔμενον καὶ οὐχὶ θέλοντες, ἐπειδὴ κατεῖχεν αὐτοὺς ὁ Λεωνίδας ὡς ὁμήρου, οἱ Θεσπιεῖς δὲ λίαν ἀσμένως· οὗτοι ἔλεγον, ὅτι οὐδαμῶς θὰ ἀπεμακρύνοντο ἐκεῖθεν ἀπολιπόντες τὸν Λεωνίδα καὶ τοὺς μετ' αὐτοῦ καταμείναντες οἱ Θεσπιεῖς ἐκεῖ συναπέθανον· ἐστρατήγει δ' αὐτῶν Δημόφιλος ὁ Διαδρόμου :

«...Θεσπιεῖς δὲ καὶ Θηβαῖοι κατέμειναν μόντοι παρὰ Λακεδαιμονίοισι, τούτων δὲ Θηβαῖοι μὲν ἀέκοντες ἔμενον καὶ οὐ βουλόμενοι (κατεῖχε γὰρ σφεας Λεωνίδης ἐν ὁμήρων λόγῳ ποιούμενος), Θεσπιεῖς δὲ ἐκόντες μάλιστα, οἳ οὐκ ἔφασαν ἀπολιπόντες Λεωνίδα καὶ τοὺς μετ' αὐτοῦ ἀπαλλάξεσθαι, ἀλλὰ καταμείναντες συναπέθανον. ἐστρατήγηε δὲ αὐτῶν Δημόφιλος Διαδρόμεω»¹³.

* * *

Παρ' Αἰσχύλῳ¹⁴ τῇ μητρὶ τοῦ Ξέρξου Ἀτόσση ἐρωτώσῃ, τίς ὁ «ποιμάνωρ» τῶν Ἑλλήνων, τίς ὁ βασιλεὺς καὶ δεσπότης τοῦ στρατοῦ αὐτῶν, ὁ ἡγεμὼν λαοῦ τε καὶ στρατεύματος, ἀποκρίνεται ὁ κορυφαῖος τοῦ ἐκ Περσῶν γερόντων συγκροτουμένου χοροῦ, ὅτι οὐχὶ ἀνδρὸς τινος ὀνομάζονται οὗτοι δοῦλοι ἢ ὑπήκοοι:

«οὔτινος δοῦλοι κέκληνται φωτὸς οὐδ' ὑπήκοοι».

11. Οὐχὶ ἐναργῆς εἶναι ἡμῖν ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἢ ἀποδεικτικῆ ἰσχὺς τοῦ τεκμηρίου τούτου.

12. Ἡρόδ. VII 222, 1.

13. Ἡ παρενθετικὴ φράσις τοῦ Ἡροδότου:

«(κατεῖχε γὰρ σφεας [sc. τοὺς Θηβαίους] Λεωνίδης ἐν ὁμήρων λόγῳ ποιούμενος)», ἣτις ἐπεξηγεῖ τὴν προηγουμένην φράσιν: «Θηβαῖοι ἀέκοντες ἔμενον καὶ οὐ βουλόμενοι», ἀναφέρεται προφανῶς οὐχὶ εἰς τὸν κατὰ τὴν ὑστάτην ἐκείνην στιγμήν ἐνεργούμενον ὑπὸ τοῦ Λεωνίδου ἐμποδισμὸν τῆς ἀποχωρήσεως αὐτῶν, ἀλλ' εἰς ἅπαν τὸ ἀπὸ τῆς στρατολογίας αὐτῶν μέχρι τῆς στιγμῆς ταύτης ἐκτεινόμενον χρονικὸν διάστημα.

Περὶ τῆς συμπράξεως τῶν Θηβαίων ἐν τῷ ἀγῶνι τῶν Θερμοπυλῶν καὶ τῆς «αὐτομολίας» αὐτῶν ἐκεῖ εἰς τοὺς Πέρσας κατὰ τὴν ἐσφαλμένην καὶ ἄδικον ἐκθεσιν τοῦ Ἡροδότου ἐκτενῆς γίνεται λόγος ἐν τῇ ὅσον οὕτω ἐκδοθησομένη ἐργασίᾳ μου:

«Ὁ ἡμιδισμός» τῶν Θηβαίων ἐν τῇ κλασικῇ γραμματείᾳ».

Διὰ τὸν λόγον τούτον οὐχὶ ἀναγκαῖον θεωρῶ, ὅπως πλείονα εἶπω ἐν ταῦθα ἀναφορικῶς πρὸς τὴν ὑπόθεσιν ταύτην.

14. Αἰσχύλ. Πέρσ. 241 - 244.

Ἀκούσασα ἡ Ἄτοσσα τοῦτο ἐρωτᾷ περαιτέρω τὸν χορόν, πῶς οὗτοι θὰ ἠδύναντο ἄνευ ἠγεμόνος, ὅπως ὑπομένωσιν ἄνδρας πολεμίους καὶ ξένους, καὶ ὁ κορυφαῖος τοῦ χοροῦ ἀποκρινόμενος ἀνακαλεῖ εἰς τὴν μνήμην αὐτῆς, ὅτι οἱ Ἕλληνες οὗτοι ὑπέμεινάν ποτε ἐν Μαραθῶνι τὸν πολὺν καὶ καλὸν στρατὸν τοῦ Δαρείου καὶ ἔφθειραν καὶ κατέστρεψαν αὐτόν.

Ὁ Αἰσχύλος ἔγραφε τὰ ἀνωτέρω ἔχων πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν ὑπέροχον κυρίως ἔξαρσιν τοῦ καθαρωτάτου καὶ ἀηττήτου ἐθνικοῦ φρονήματος πάντων τῶν Ἑλλήνων ἐν Μαραθῶνι καὶ Σαλαμίνι. Διὰ τοῦ ἐλευθέρου αὐτῶν φρονήματος καὶ τῆς ἐλευθέρως δράσεως κυρίως ἐπετέλουν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες τὰ μεγάλα αὐτῶν καὶ ἔμπλεα κλέους καὶ ἀρετῆς κατορθώματα, οὐχὶ δὲ ἀναγκασζόμενοι καὶ βιαζόμενοι. Τοιοῦτόν τι ζητητέον ὁπωσδήποτε καὶ ἐν Θερμοπύλαις πρὸς ἑρμηνείαν τῆς ὑπὸ τῶν ἐν αὐταῖς κατὰ τῶν Περσῶν ἀγωνιζομένων Ἑλλήνων θαρρούντως τε καὶ γενναίως ληφθείσης ἀποφάσεως, ὅπως ἐν τῇ ἐσχάτῃ ὥρᾳ τοῦ ὑψίστου κινδύνου σταθεροὶ καὶ ἀκλόνητοι παραμείνωσιν ἐν τῇ θέσει αὐτῶν πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ ἔναντι τῆς πατρίδος ὑψηλοῦ καὶ ἀπαραβιάστου, ἱεροῦ καὶ σεπτοῦ καθήκοντος αὐτῶν· ἐχώρησαν ὁμως πάντες οἱ Ἕλληνες τῶν Θερμοπυλῶν τὴν μεγαλειώδη ταύτην καὶ εὐκλεᾶ ὁδὸν τῆς ὑπερτάτης θυσίας μετὰ τοῦ αὐτοῦ φιλοπατρίδος καὶ γενναιοφρονος ζήλου ἢ κατὰ τὴν ὑστάτην ὥραν τοῦ ὑπὲρ πάντων ἀγῶνος φόβῳ ἢ φιλαύτοις λογισμοῖς συσχεθέντες τινὲς τούτων ἀνησύχως ἀνεξήτουν εὐκαιρίαν καὶ τρόπον διαφυγῆς καὶ σωτηρίας, ἀσφαλείας καὶ βεβαιότητος; Ἐχοντες πρὸ ὀφθαλμῶν ὅσα αὐτὸς οὗτος ὁ Ἡρόδοτος λέγει ἡμῖν ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ὀφείλομεν, ὅπως ἀναφορικῶς πρὸς τοὺς Πελοποννησίους συμμάχους καταφατικὴν ἀτυχῶς ἀπόκρισιν δώσωμεν τῷ ἐρωτήματι τούτῳ.

Ὁ Ἡρόδοτος ὑπὸ τὰ δεσμὰ τελῶν τῆς σπαρτιατικῆς ἢ πελοποννησιακῆς ἐν γένει παραδόσεως οὐχὶ μετὰ τῆς ὀφειλομένης ἀκριβείας ἀναγράφει τοὺς ἀπομακρυνθέντας τῶν Θερμοπυλῶν Ἕλληνας καὶ τοὺς ἐν αὐταῖς, παραμείναντας, μετὰ πολλῆς ἀσφαλείας δὲ ἐπάγεται τοὺς λόγους καὶ τὰ αἷτια τῶν οικειῶν ἀποφάσεων αὐτῶν· ἐναργῆς ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ εἶναι ἡ μέριμνα καὶ ἡ σπουδὴ τοῦ ἱστορικοῦ, ὅπως ἐκάστοτε τοῦτο μὲν ἐξαιρῆ τὴν δρᾶσιν τῶν Πελοποννησίων ἢ καλύπτῃ καὶ ἀποσιωπᾷ τὴν ἀδράνειαν αὐτῶν, τοῦτο δὲ ἀδιαφόρως παρέρχηται καὶ καλύπτῃ τὰ γεγονότα ἐκεῖνα, ἅτινα καθαρῶς καὶ λαμπρῶς μαρτυροῦσι τὴν εἰλικρινῆ καὶ γενναίαν ἐν τῷ ἀγῶνι τῶν Θερμοπυλῶν σύμπραξιν τῶν Ἑλλήνων τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος¹⁵.

15. Καὶ ἡ ὑπόθεσις αὕτη ἐκτενῶς ἐρευνᾶται καὶ διασαφίζεται ἐν τῇ μνημονευθείσῃ ἤδη ἀνωτέρω καὶ ὅσον οὕτω ἐκδοθησομένη ἐργασίᾳ μου : «*Ἡ θυσία τῶν Θερμοπυλῶν ἐν τῇ κλασικῇ γραμματείᾳ*» διὰ τὸν λόγον τοῦτον λέγονται ἐνταῦθα ἀναφορικῶς πρὸς

Ἐν Θερμοπύλαις ὑπέμενον τοὺς βαρβάρους Πελοποννησίων μὲν τρεῖς χιλιάδες ὀκτακόσιοι προσλογιζομένων βεβαίως τῶν ἑπτακοσίων περιόικων¹⁶, τῶν ἄλλων Ἑλλήνων δὲ τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος τρεῖς χιλιάδες ἑκατόν, ἤτοι ἑπτακόσιοι Θεσπιεῖς, τετρακόσιοι Θηβαῖοι, οἱ Λοκροὶ «*πανστρατιῇ*», ὡς ὁ Ἡρόδοτος λέγει, καὶ χίλιοι Φωκεῖς· τοὺς Λοκροὺς ἀναβιβάζουσιν ὁ Διόδωρος μὲν εἰς χιλίους, ὁ Πausanίας δὲ εἰς ἕξ χιλιάδας, ὅτε βεβαίως θὰ μετέσχον τοῦ ἀγῶνος τῶν Θερμοπυλῶν ἐκ τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος ὀκτὼ χιλιάδες ἑκατόν ἄνδρες· τούτοις προσθετέον μάλιστα τοὺς Φωκεῖς ἐκείνους, οἵτινες κατὰ τὴν θεμελιωθεῖσαν ἀνωτέρω εἰκασίαν προσέτρεξαν εἰς Θερμοπύλας «*ἐθελονταί*» πέρα τῶν ὑπὸ πάντων κανονικῶς μνημονευομένων ἐν τῷ στρατῷ τοῦ Λεωνίδου χιλίων Φωκέων ἀνδρῶν. Στρατηγὸς ἦτο τῶν Θεσπιέων μὲν Δημόφιλος ὁ Διαδρόμου, τῶν Θηβαίων δὲ Λεοντιάδης ὁ Εὐρυμάχου· τῶν Λοκρῶν καὶ τῶν Φωκέων οὐδεὶς μνημονεύεται στρατηγός. Τῶν ἐν Θερμοπύλαις στρατευμάτων ἦσαν οὕτω καὶ ἄλλοι στρατηγοὶ κατὰ πόλεις ἐκάστων, ὁ τὰ μάλιστα ὁμοῦς θαυμαζόμενος καὶ παντὸς τοῦ στρατεύματος ἡγούμενος ἦτο ὁ Λακεδαιμόνιος Λεωνίδας ὁ Ἀναξανδρίδου, ὁ βασιλεὺς τῆς Σπάρτης, ὅστις μέχρι τοῦ Ἡρακλέους ἀνήγε τὸ γένος αὐτοῦ¹⁷.

* *

Ὁ Ἡρόδοτος λέγει ἡμῖν, ὡς εἶδομεν, ὅτι, ὅτε ἐγγὺς τῆς εἰσβολῆς ἦλθον οἱ Πέρσαι, οἱ ἐν Θερμοπύλαις Ἕλληνες «*καταρρωδέοντες*», πολλῶ δέει δηλαδὴ συνεχόμενοι, ἐβουλεύοντο καὶ ἔκρινον περὶ φυγῆς καὶ ἀποχωρήσεως ἐκεῖθεν. Οἱ μὲν ἄλλοι Πελοποννήσιοι ἔκρινον ὀρθόν, ὅπως ἐλθόντες εἰς Πελοπόννησον φυλάττωσιν ἐκεῖ τὸν Ἴσθμόν, ὁ Λεωνίδας ὁμοῦς τῶν Φωκέων καὶ τῶν Λοκρῶν «*περισπερχθέντων τῇ γνώμῃ ταύτῃ*», συνταραχθέντων δηλαδὴ καὶ παροργισθέντων, θυμωθέντων καὶ ἀγανακτούντων διὰ τὴν γνώμην ταύτην καὶ ταύτη ζωηρῶς ἀντιτιθεμένων, ἐψηφίζετο, ὅπως αὐτοῦ μένωσιν. Βραδύτερον, μετὰ τὴν ἑναρξιν δηλαδὴ τῆς τρίτης ἡμέρας τοῦ ἀγῶνος, γνωστῆς γενομένης τῆς κυκλωτικῆς κινήσεως τῶν Περσῶν διὰ τῶν «*ἡμεροσκοπίων*» κυρίως, οἵτινες κατῆλθον ἀπὸ τῶν ὑψηλῶν τόπων, ὅτε ὑπέφωσκε πλέον ἢ ἡμέρα, ἐβουλεύοντο πάλιν οἱ Ἕλληνες περὶ τοῦ πρακτέου καὶ διεφώνουν ἀλλήλοις· οἱ μὲν τούτων ἀπηγόρευον καὶ ἐκόλυον τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς τάξεως, οἱ δὲ ἀντέτεινον. Μετὰ ταῦτα διακριθέντες οἱ μὲν ἀπεμακρύνοντο καὶ διασκεδασθέντες ἐτρέποντο ἕκαστοι κατὰ τὰς

τὴν ὑπόθεσιν ταύτην τόσα μόνον, ὅσα ἄρκοισι πρὸς διασάφησιν τοῦ κυρίου εἰδικώτερον θέματος ἡμῶν, τοῦ μύθου δηλαδὴ τῆς «*προδοσίας τοῦ Ἐφιάλτου*».

16. Πρβλ. Ἡρόδ. VII 202, 1 - 206, 2· 222, 1· 233, 1 - 2· Διοδ. XI 4, 1 - 7 (= II [1890/1964³] 229, 1 - 230, 24 Vogel)· Πaus. X 20, 1 - 2 (= III [1903/1964] 154, 14 - 155, 8 Spiro).

17. Ἡρόδ. VII 204, 1.

πόλεις αὐτῶν, οἱ δὲ αὐτῶν παρεσκευάσαντο, ὅπως ἐκεῖ μένωσι μετὰ τοῦ Λεωνίδα. Ἰσως αὐτὸς ὁ Λεωνίδας λαβὼν αἰσθησιν τῆς ἀπροθύμου ἔναντι τοῦ ἀγῶνος διαθέσεως τῶν συμμάχων καὶ τῆς δυσφορίας αὐτῶν ἀπέπεμψεν αὐτοὺς ἐκεῖθεν, ἐκείνους δηλαδὴ τούτων, οἵτινες ἀπεμακρύνθησαν ἐκεῖθεν καὶ ἐτράποντο ἕκαστοι κατὰ τὰς πόλεις αὐτῶν, μεριμνῶν, ὅπως μὴ ἀπόλωνται, μόνοι δ' οὕτω οἱ Σπαρτιᾶται κτήσονται κλέος.

Ἐναργῆς καὶ ἀπροκάλυπτος εἶναι ἐνταῦθα φίλαυτός τις ἔφεςσι καὶ σπουδὴ τῶν Πελοποννησίων, ὅπως εἰς τὴν ὀδυνηρὰν αὐτῆς μοῖραν καταλείποντες τὴν κεντρικὴν Ἑλλάδα ἀπέλθωσιν εἰς τὴν ἰδίαν αὐτῶν πατρίδα, τὴν Πελοπόννησον, πρὸς ἄμυναν καὶ σωτηρίαν αὐτῆς, ὅπερ εἶχεν ἔν τι μέρει χροιάν λιποταξίας ἢ προδοσίας. Τὴν ὀρθότητα τῆς ἐρμηνείας ταύτης ἐκτενῶς μαρτυρεῖ ἡ εὐλογος ὑπόθεσις, ὅτι ὁ Λεωνίδας ἔχων πρὸ ὀφθαλμῶν τὰς ἔριδας τῶν Πελοποννησίων καὶ θέλων ἀκριβῶς, ὅπως ἀπαλλάξῃ αὐτοὺς τῆς ἐνδεχομένης ποτὲ μομφῆς ἐπὶ ἀνάνδρῳ λιποταξία καὶ ἐπονειδίσει φυγῆ, αὐτὸς μόνος ἀπέπεμψεν αὐτοὺς, ἵνα δῆθεν μὴ ἀπόλωνται, ἀλλὰ χρήσιμοι γένωνται κατὰ τὴν ἄμυναν τοῦ Ἰσθμοῦ· παρὰ τῷ βασιλεῖ τῶν Λακεδαιμονίων πάντα ταῦτα εἶχον τὴν ἔννοιαν εὐπρεπῶν μόνον προσχημάτων, ὅπερ μαρτυρεῖται ἀναμφιλέκτως διὰ τοῦδε τοῦ πράγματος, ὅτι δηλαδὴ οὔτε οἱ Σπαρτιᾶται οὔτε οἱ λοιποὶ Λακεδαιμόνιοι συναπῆλθον πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ σκοποῦ τούτου. Ἡ ἀποπομπὴ ὑπὸ τοῦ Λεωνίδα τῶν ὑπὸ φόβου καταληφθέντων Πελοποννησίων καὶ οὐδαμῶς οὕτως ἐπιθυμοῦντων, ὅπως διεξαγάγῃσι τὸν ὀφειλόμενον ἀγῶνα κατὰ τῶν πολεμίων μέχρι τῆς ὑστάτης πνοῆς, τότε μόνον οὐχὶ ἀδιαφορίαν ἢ ὕβριν ἔναντι τῶν λοιπῶν Ἑλλήνων τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος θὰ ἀπετέλει, εἰ αὕτη συνεδυζέτο μετὰ τοῦ σκοποῦ ὀφελίμου βραδύτερον χρήσεως τῶν ἀποπεπομένων πρὸς ἄμυναν τοῦ Ἰσθμοῦ.

Ἀπῆλθον λοιπὸν τῶν Θερμοπυλῶν ἀδόξως πάντες οἱ Πελοποννήσιοι καὶ τὴν ἄδοξον ταύτην πρᾶξιν αὐτῶν οὐδαμῶς μειοῦσι, πολλῶ δ' ἔλαττον αἰρουσι τὰ μεγαλόπνοα καὶ μεστὰ ῥητορικοῦ στόμφου ἐπιγράμματα τοῦ Σιμωνίδα, οὔτινος ἡ γραφὴ ἐτίθετο, ὡς γνωστόν, εἰς εὐτονον καὶ ἐνθουσιώδη κίνησιν ἐπὶ τὰ ὑψηλὰ καὶ οὐράνια, ὡς αἰεὶ πρότερον ἢ ἔχουσα καὶ ῥυθμίζουσα αὐτὴν χεὶρ ἐπληροῦτο γενναίας καὶ χρυσῆς ἀμοιβῆς. Οἱ Ἄμφικτύονες πάλιν ἦσαν ἀτυχεῖς ἐν πολλοῖς οἱ εὐπειθεῖς καὶ εὐτακτοὶ ἐκτελεσται τῶν ἐντολῶν τῶν ἀντιπροσώπων τῶν ἰσχυρῶν κυρίως λαῶν, μάλιστα δὲ τῶν Λακεδαιμονίων καὶ τῶν Ἀθηναίων.

* * *

Οἱ ἐν Θερμοπύλαις παραμείναντες Ἕλληνες σύμμαχοι ἦσαν χίλιοι Λακεδαιμόνιοι, ὧν οἱ τριακόσιοι Σπαρτιᾶται, οἱς ὁμῶς πᾶσι προσθετοὶ οἱ εἰλωτες ἀδιορίστου ἀριθμοῦ, ἑπτακόσιοι περαιτέρω Θεσπιεῖς, τετρα-

κόσιοι Θηβαῖοι, πολλοὶ Λοκροί, οἵτινες κατὰ Διόδωρον μὲν ἦσαν χίλιοι, κατὰ Πausανίαν δὲ ἕξ χιλιάδες, καὶ τέλος χίλιοι Φωκεῖς παραθεωρουμένων ἐπ' αὐτῶν πρὸς στιγμήν τῶν ἀβεβαίων ἐκείνων καὶ ἀλλήλας ἐξισουσῶν ὑποθέσεων καὶ πιθανοτήτων, καθ' ἃς ἐκ τούτων ἐπέμφθησαν ὑπὸ τοῦ Λεωνίδου «ἐθελονταὶ» πρὸς φύλαξιν τῆς ἀτραποῦ ἢ τούτοις τῆς πατρίδος ἐν ὑψίστῳ κινδύνῳ καὶ ἐν ἀγωνιώδει συναγερωμῷ διατελούσης καὶ ἄλλοι πολλοὶ «ἐθελονταὶ» προσῆλθον πρὸς ἐπικούρησιν καὶ ἐνίσχυσιν. Ἐν τῷ συνόλῳ καὶ ὑπὸ τὸν περιορισμὸν βεβαίως τῶν ἀδιορίστων καὶ οὕτως ἐκτὸς ὑπολογισμοῦ παραμενουσῶν ἀπωλειῶν τῶν δύο πρώτων ἡμερῶν τοῦ ἀγῶνος, αἵτινες, ὡς ἤδη ἀνωτέρω ἐλέχθη, οὐχὶ μεγάλαι πιθανώτατα ἦσαν, παρέμειναν ἐν Θερμοπύλαις κατὰ τὴν τρίτην καὶ τελευταίαν ἡμέραν τοῦ ἀγῶνος χίλιοι μὲν Λακεδαιμόνιοι, Πελοποννήσιοι δηλαδὴ, μετὰ τῶν εἰλώτων αὐτῶν, τρεῖς δὲ χιλιάδες ἑκατὸν Ἑλληνες τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος, εἰ κατὰ Διόδωρον χίλιοι ἦσαν οἱ Λοκροί, ἢ ὀκτὼ χιλιάδες ἑκατόν, εἰ κατὰ Πausανίαν ἕξ χιλιάδες ἦσαν οἱ Λοκροί.

Τὸ κλέος τῶν Λακεδαιμονίων τῶν Θερμοπυλῶν κατὰ τε τὴν ἀρχαιότητα καὶ ὕστερον διὰ μέσου τῶν αἰῶνων μέχρι σήμερον δικαίως ὑψώθη μέχρι τῶν φωτεινοτάτων καὶ ἀνεφίκτων περιοχῶν τοῦ ἀχανοῦς οὐρανοῦ, ὅμως οἱ Ἑλληνες τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος, οἵτινες γενναίως ὁμοίως ἐπάλλαισαν ἐκεῖ κατὰ τῶν πολεμίων μέχρι τῆς ὑστάτης πνοῆς εὐγενεστάτης θυσίας παρέμειναν ἐν μέρει ἢ παντελῶς ὑπὸ τὸ πυκνὸν καὶ βαρὺ σκότος νεκρᾶς καὶ ὀδυνηρᾶς σιωπῆς. Ἡ ὀφειλομένη δόξα τῶν Ἑλλήνων τούτων ἐτάφη οὐχὶ ἀπλῶς ὑπὸ τὰ ἀναρίθμητα βέλη ἀπειροπληθῶν πολεμίων καὶ τὰ ἱερὰ χρώματα τῆς προσφιλοῦς αὐτῶν γενετήρας, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τὸ ἀσάλευτον καὶ ἀκίνητον βάρος τοῦ ἀκαταμαχῆτου κλέους τῶν Λακεδαιμονίων, μάλιστα δὲ τῶν Σπαρτιατῶν, τοῦ κραταιοτέρου τούτου λαοῦ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους· ἐτάφησαν οἱ ἐκ τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος προερχόμενοι σεμνοὶ καὶ μετριοφρονες ἥρωες τῶν Θερμοπυλῶν ὑπὸ τὸν πυκνὸν πέπλον τῆς λήθης· διύφανε τὸν πέπλον τούτον ἄδικος καὶ ἀγνώμων, πλαστῆ καὶ ψευδῆς ἱστορία, ἐν ἣ ὁ οἱ Ἑλληνες τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος οὐχὶ ἴσης καὶ ὁμοίας τιμῆς καὶ ἠθικῆς ἀμοιβῆς ἔτυχον οὐδὲ τῶν αὐτῶν ἐπαίνων καὶ ὕμνων ἐκεῖ ἀκριβῶς, ἔνθα, καθὰ τοῦλάχιστον ἐλέγετο ἐν περιοχαῖς ὑψηλῆς δῆθεν καὶ ἰδεώδους ποιητικῆς ἀνατάσεως, οὔτε εὐρῶς οὔτε ὁ πανδαμάτωρ χρόνος θὰ ἡμαῦρου τὸ ἄυλον καὶ ἄφθαρτον ἐντάφιον ὑπερόχου καὶ οὐρανιας θυσίας¹⁸.

Αἱ εἰδήσεις τοῦ Ἡροδότου περὶ τῶν ἐν Θερμοπύλαις κατὰ τὴν τελευταίαν ἡμέραν τοῦ κρισίμου κατὰ τῶν βαρβάρων ἐπιδρομῶν ἀγῶνος παρα-

18. Πρβλ. Διοδ. XI 11, 1 - 6 (= II [1890¹/1964] 238, 25 - 241, 2 Vogel): PLG (Bergk), III (1882¹/1914) 383 - 384: Poet. mel. - Simon. fr. 4 [9], 1 - 9.

μεινάντων Ἑλλήνων συμμάχων καὶ τῆς θυσίας αὐτῶν εἶναι ἀτελεῖς καὶ ἀνακριβεῖς, μαρτυροῦσι δὲ ὅπωςδῆποτε δρᾷσιν ἐπὶ τὸν ἱστορικὸν τοῦτον καὶ ῥοπήν τῆς φιλαύτου καὶ μόνον τὸ ἴδιον αὐτῆς συμφέρον σκοπούσης σπαρτιατικῆς παραδόσεως. Κατὰ τὴν παράδοσιν ταύτην, ἦν ἀκρίτως τε καὶ τυφλῶς ἢ καὶ ἀνευδοιάστως ἔτι καὶ ἀσμένως ἀνέλαβεν ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ ὁ πατὴρ τῆς ἱστορίας, παρέμειναν ἐν Θερμοπύλαις οἱ Λακεδαιμόνιοι πειθόμενοι τοῖς νόμοις καὶ τοῖς παραγγέλμασι τῆς πατρίδος καὶ κλέος διὰ τοῦτο μέγα καὶ αἰώνιον ἐκτήσαντο, ὅμως ἐν ταύτῃ οὐδεὶς μὲν λόγος ἐγίνετο περὶ τῶν Λοκρῶν καὶ τῶν Φωκέων, σύντομος δὲ καὶ ἄτονος μνεῖα ἐγίνετο τῆς ἑκουσίας μὲν, ὅμως χάριν τοῦ Λεωνίδου κυρίως καὶ τῶν Λακεδαιμονίων, συντελουμένης παραμονῆς τῶν Θεσπιέων, τῆς ἀκουσίας δὲ τέλος παραμονῆς τῶν «μηδιζόντων» Θηβαίων, οὓς δὴ ὡς ὀμήρους κατεῖχε παρ' ἑαυτῷ ὁ βασιλεὺς τῆς Σπάρτης. Ὡς ἀλλαχοῦ, οὕτω καὶ ἐνταῦθα λοιπὸν ἐμφανῆς εἶναι ἢ ἐπιμελῆς καὶ σύντονος ἐπέμβασις τῶν Σπαρτιατῶν πρὸς ὑψοσιν μὲν καὶ ἐναργῆ ἔξαρσιν τῶν ἰδίων αὐτῶν κατορθωμάτων καὶ τῆς ἰδίας αὐτῶν δόξης ἢ τῆς δόξης περαιτέρω τῶν Λακεδαιμονίων ἐν γένει καὶ τῶν Πελοποννησίων, πρὸς μείωσιν δὲ καὶ ἀμαύρωσιν τῆς σημασίας τῶν κατορθωμάτων καὶ τῆς εἰς τὸν ἄγωνα γενναίας καὶ ὑψηλόφρονος συμβολῆς τῶν Ἑλλήνων τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος. Τὸ μεστὸν ἐναντι τῶν Ἑλλήνων τούτων ἀφιλοῦ πικρίας καὶ ἐχθρότητος, ἀνελευθέρου πλεονεξίας καὶ ἰδιωφελούς φιλαυτίας ἤθος τῶν Σπαρτιατῶν περιέβαλλε διὰ τῆς χροιάς ἔργου ὀφειλομένου δῆθεν καὶ ἀπαραβιάστου καθήκοντος, ἔργου αὐστηρᾶς δῆθεν καὶ καθαρωτάτης δικαιοσύνης τὸ ἄθλιον ἐκεῖνο καὶ ἀκατονόμαστον ἐφεύρημα, ἢ ἀνανδρος ἐκεῖνη καὶ αἰσchrά ἐπιπόνησις «προδοσίας» τινὸς ἀνδρὸς Μηλιέως, τοῦ «Ἐφιάλτου», προσώπου κατὰ πάντα μυθώδους, προσώπου ἀβεβαίου καὶ σκοτεινοῦ, ἀμφιβόλου καὶ ἀσαφοῦς, ἀδιορίστου καὶ ἀσυλλήπτου. Πῶς λοιπὸν οὕτω θὰ ἦτο δίκαιον, ὅπως ἀπονεμηθῆ ἑπαινὸς τις καὶ ἐκείνοις ἔτι, ὧν ἐν μέσῳ ἐγεννήθη καὶ μέγας ηὐξήθη μέχρι τῆς στιγμῆς ἀπάτριδος τινος καὶ ὀλεθρίας «προδοσίας» ὁ ἐπιβόητος δὴ «Ἐφιάλτης»;

Ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ γραμματεία ὑπέκυψεν ἀτυχῶς ἐν πολλοῖς τῇ φιλαύτῳ ταύτῃ καὶ κατὰ πάντα ἀδίκῳ παραδόσει τῶν Σπαρτιατῶν· περὶ τῆς μεγαλειώδους ἐν Θερμοπύλαις θυσίας τῶν Σπαρτιατῶν μόνον, περὶ τῆς θυσίας τούτων κυρίως τε καὶ κατ' ἐξοχὴν γίνεται λόγος ἐν τῇ γραμματεῖα ταύτῃ, μόνον δ' ὡς ἐν παρόδῳ καὶ κατὰ πάντα ἀμελῶς μνημονεύονται ἐν αὐτῇ καὶ οἱ γενναίως ἐκεῖ μέχρι τῶν στιγμῶν ἡρωικωτάτου θανάτου συναγωνισάμενοι Ἕλληνες τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος. Ὀλίγων ὄντων τῶν Λακεδαιμονίων ἐν Θερμοπύλαις, λέγει ὁ Διόδωρος¹⁹, διότι τοὺς Θεσπιεῖς μόνον

19. Διόδ. ΧΙ 9, 2 (= Π [1890³ - 1964] 236, 23 - 237, 1 Vogel)· πρβλ. Διοδ. ΧΙ 11, 2 - 3 (= αὐτ., p. 239, 4 - 26).

προκατέσχευεν ἐκεῖ ὁ Λεωνίδας, καὶ τοὺς σύμπαντας ἔχων οὗτος οὐχὶ πλείονας τῶν πεντακοσίων (!) ἔτοιμος ἦτο πρὸς ὑποδοχὴν τοῦ ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος θανάτου. Ἄνευ περαιτέρω τινὸς ἐρεύνης καὶ διαδικασίας καὶ ἄνευ οὐδὲ καὶ τῆς ἐλαχίστης ἐπιγνώσεως τῆς σοβαρᾶς καὶ βαρείας εὐθύνης αὐτοῦ ἔναντι τῆς ἱστορίας τοῦ ἔθνους γράφει καὶ ὁ Στράβων ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἀκρίτως τε καὶ ἀβούλως ἀναλαμβάνων τὰς πληροφορίας φιλαύτου καὶ ἀδίκου παραδόσεως καὶ μετ' ἰδιαιτέρου οὕτω καὶ μονομεροῦς ζήλου ἐξαίρων τῶν Λακεδαιμονίων κυρίως τὴν γενναιοῦτητα καὶ ἀρετὴν²⁰, ὅτι περὶ τὰ στενά τῶν Θερμοπυλῶν οἱ περὶ τὸν Λεωνίδα «μετὰ δλίγων τῶν δμῶρων τοῖς τόποις» — φεῦ! ὅποιος ἀκριβῆς καὶ ἄμεμπτος λογισμὸς τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων τοῦ Λεωνίδου! — ἀντέσχευεν πρὸς τὰς τοσαύτας τῶν Περσῶν δυνάμεις, μέχρις ὅτου κατέκοψαν αὐτοὺς οἱ βάρβαροι περιελθόντες τὰ ὄρη δι' ἄτραπῶν. Τὸ θλιβερὸν ἐκεῖνο ἐμβατήριον, ὅπερ ἑναρμονίως ποτὲ ἐρρῦθμιζε τὸ βῆμα τῶν ἐκ τῶν Θερμοπυλῶν τὴν ὑστάτην στιγμὴν περιδεῶς τε καὶ φιλαύτως ἀποχωρούντων Πελοποννησίων, ἵνα οὗτοι τὴν ἰδίαν αὐτῶν μόνον πατρίδα διασώσωσιν ἀστόργως καταλείποντες τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα τῇ ὀδυνηρᾷ μοίρᾳ ἀνηλεοῦς φθορᾶς καὶ καταστροφῆς ὑπὸ βαρβάρων καὶ ἀμειλίκτων ἐπιδρομέων, μετεποίησεν ὁ ἐπιφανὴς γεωγράφος ἀναξίως ἑαυτοῦ εἰς μνημόσυνον οὐχὶ τῶν πράγματι θανόντων ἐν τῷ πεδίῳ τῶν ἄθλων καὶ τῆς τιμῆς, ἀλλὰ τῶν μακρὰν τούτου ἀκριβῶς διαφυγόντων τὸν θάνατον ἐν πάσῃ εὐτυχίᾳ καὶ δόξῃ. Καὶ ὁ Φροντίνος τέλος λέγει²¹, ὅτι ὁ Ξέρξης ὑπὸ τριακοσίων Λακεδαιμονίων μόνον διετινάχθη καὶ ἐκακώθη ἐν Θερμοπύλαις : Xerxes a trecentis Lacedaemoniorum ad Thermopylas vexatus...

VI.

Η ΤΡΙΤΗ ΚΑΙ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΗΜΕΡΑ ΤΟΥ ΕΝ ΘΕΡΜΟΠΥΛΑΙΣ ΑΓΩΝΟΣ

Α. Ἡρωϊκὸς θάνατος τοῦ Λεωνίδου καὶ πάντων τῶν ἐν Θερμοπύλαις παραμεινάντων συμμάχων Ἑλλήνων.

Ὁ Ξέρξης, λέγει ὁ Ἡρόδοτος περαιτέρω¹, ἀφοῦ ἀνατείλαντος τοῦ ἡλίου ἐποίησατο σπονδὰς², ἐπισχὼν χρόνον τινὰ μέχρι τῆς στιγμῆς, καθ'

20. Στράβ. IX 4, 16 (= p. 656 A. = p. 429 C. = II [1874] 292, 3-6 Kramer).

21. Front. Strateg. IV 2, 9 (= p. 125, 16-17 Gundermann [1888] = p. 176, 15-17 Bendz [1963 = Schriften und Quellen der alten Welt. 10]).

1. Ἡρόδ. VII 223, 1-3.

2. Ὡς παρὰ πᾶσι τοῖς λαοῖς τῆς Ἀνατολῆς, οὕτω καὶ παρὰ τοῖς Πέρσας καὶ δὴ καὶ παρὰ τούτοις κατ' ἐξοχὴν ἦτο ἡ ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου ἱερά, ἐπειδὴ κατὰ τὸν θρησκευτικὸν νόμον τοῦ Ζωροάστρου ὁ θεὸς τοῦ ἡλίου καὶ τοῦ πολέμου Μίθρας ὁ ὑψίστος τῶν

ἦν μάλιστα πλήρης ἦτο ἡ ἀγορά³, ἐποιεῖτο τὴν προσβολήν· οὕτω παρήγγειλεν αὐτῷ ὁ Ἐφιάλτης. Ἡ ἀπὸ τοῦ ὄρους κατὰβασίς ἦτο συντομωτέρα καὶ πολὺ βραχύτερος ὁ χώρος ἢ ἡ περίοδος βεβαίως καὶ ἡ ἀνάβασίς⁴. Καὶ οἱ βάρβαροι λοιπὸν οἱ περὶ τὸν Ξέρξην προσήρχοντο εἰς μάχην καὶ οἱ περὶ τὸν Λεωνίδα Ἕλληνες ἤδη πολλῶ μᾶλλον ἢ κατ' ἀρχὰς ἐπεξήρχοντο εἰς τὸ εὐρύτερον τοῦ ἀνχένος, ἐφ' ὅσον, ὡς ἐπίστευον, ἐποιοῦντο τὴν ἐπὶ θανάτῳ ἔξοδον⁵. Κατὰ τὰς προτέρας ἡμέρας, ἐν ᾧ χρόνῳ τινὲς τῶν Ἑλλήνων ἐφύλασσαν τὸ ἔρυμα τοῦ τείχους, ἐμάχοντο οἱ ἄλλοι ὑπεξερχόμενοι εἰς τὰ στενοπόρους δυσχωρίας τοῦ τοπίου, τότε ὅμως, μετὰ τὴν κύκλωσιν δηλαδή, συνεπλέκοντο οἱ Ἕλληνες ἔξω τῶν στενῶν καὶ πολλοὶ τῶν βαρβάρων ἐπιπτον τότε ἐκεῖ :

«τὸ μὲν γὰρ ἔρυμα τοῦ τείχεος ἐφυλάσσετο, οἱ δὲ ἀνὰ τὰς προτέρας ἡμέρας ὑπεξιόντες ἐς τὰ στενωπόρα ἐμάχοντο, τότε δὲ συμμίσγοντες ἔξω τῶν στενῶν ἐπιπτον πλήθει πολλοὶ τῶν βαρβάρων».

Πρόκειται ἐνταῦθα περὶ τοῦ γνωστοῦ ἤδη ἡμῖν τείχους ἐκείνου, ὅπερ ἐγγὺς τοῦ ἀνατολικοῦ στενοῦ κατεσκευάσάν ποτε οἱ Φωκεῖς πρὸς ἄμυναν καὶ προστασίαν αὐτῶν κατὰ τῶν Θεσσαλῶν. Κατὰ τὰς προηγουμένας ἡμέρας ἐμάχοντο, ὡς εἶδομεν, οἱ Ἕλληνες μόνον ἐγγὺς τοῦ τείχους τοῦτου ἐν τῷ στενοπόρῳ χώρῳ, πρὸς ὃν ἐδελέαζον τοὺς πολεμίους διὰ πλαστῆς καὶ ψευδοῦς φυγῆς.

Διὰ τῆς πρώτης περιόδου τῆς ἀνωτέρω περικοπῆς τῆς ἱστορίας τοῦ

θεῶν ἦτο διὰ τοῦτο ἀκριβῶς ἅμα τῇ ἀνατολῇ τοῦ ἡλίου τὸ πρῶτον ἀνελήφθη ὑπὸ τῶν Περσῶν τὸ μέγα ἐγχείρημα τῆς ἐπιθέσεως, ἀφοῦ πρότερον ἐποιήσατο ὁ βασιλεὺς αὐτῶν Ξέρξης σπονδὴν τῷ θεῷ Μίθρᾳ· πρβλ. Ἡρόδ. I 131, 2· VII 54, 2.

3. «... ἐπισχὼν χρόνον ἔξ ἀγορῆς κον μάλιστα πληθῶνην πρόσοδον ἐποιεῖτο».

Πρόκειται ἐνταῦθα περὶ τῶν πρὸ μεσημβρίας πραινῶν ὥρων, καθ' ἃς τῆς ἀτμοσφαιρας καθαρωτάτης οὐσης εὐχερεστέρα καὶ ἐναργεστέρα γίνεται ἢ δι' εὐλαβῶν ἰκεσιῶν ἐπικοινωνία μετὰ τοῦ θεοῦ· πρβλ. Ἡρόδ. II 173, 1 : «τὸ μὲν ὄρθριον μέχρι ὅτεν πληθῶρης ἀγορῆς...» IV 181, 3 : «τυγχάνει δὲ καὶ ἄλλο σφι ὕδαρ κρηναῖον ἐόν, τὸ τὸν μὲν ὄρθρον γίνεται χλιαρόν, ἀγορῆς δὲ πληθουούσης ψυχρότερον».

4. «ἀπὸ γὰρ τοῦ ὄρεος ἡ κατὰβασίς συντομωτέρη τέ ἐστι καὶ βραχύτερος ὁ χώρος πολλὰν ἢ περ περιόδός τε καὶ ἀνάβασίς».

Ἡ «κατὰβασίς» διήρκεσε μόνον πέντε ἑως ἕξ ὥρας, ἐνθ' ἡ «περίοδος» καὶ «ἀνάβασίς» μέχρι τῆς κορυφῆς τοῦ ὄρους διήρκεσεν, ὡς εἶδομεν, ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τοῦ λυκόφωτος καθ' ὅλην τὴν νύκτα μέχρι τοῦ λυκαυγούς.

Οὐχὶ δυνατός εἶναι σήμερον ὁ κατὰ πάντα ἀκριβῆς προσδιορισμὸς τῆς ἀτραποῦ λόγῳ τῶν κατὰ τὴν ῥοήν τοῦ χρόνου ἐπελθουσῶν ἐκεῖ ἐκτενῶν καὶ βαθειῶν ἑδαφικῶν μεταβολῶν καὶ ἀλλοιώσεων καὶ τῆς ἐκλείψεως πλέον τῶν ἀναγκῶν ἐκείνων, αἵτινες ἤγαγον εἰς τὴν δημιουργίαν καὶ χρῆσιν αὐτῆς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα.

5. «... καὶ οἱ ἀμφὶ Λεωνίδην Ἕλληνες ὡς τὴν ἐπὶ θανάτῳ ἔξοδον ποιούμενοι ἦδη πολλῶ μᾶλλον ἢ κατ' ἀρχὰς ἐπεξήσαν ἐς τὸ εὐρύτερον τοῦ ἀνχένος».

Διὰ τοῦ «ἀνχένος» νοεῖ ὁ Ἡρόδοτος πᾶσαν τὴν ἐπὶ μακρὸν μῆκος χωροῦσαν στενὴν δίοδον τῶν Θερμοπυλῶν ὑπὸ τὴν εὐρύτεραν αὐτῶν ἔννοϊαν θεωρουμένων ὁ

Ἡροδότου ἤθελε πιθανὸν ὁ ἱστορικός, ὅπως τότε τὸ πρᾶγμα κυρίως δηλώσῃ, ὅτι δηλαδή κατὰ τὰς προτέρας δύο ἡμέρας τοῦ ἀγῶνος ἐμάχοντο οἱ Ἕλληνες ὑπεξερχόμενοι εἰς τὰς στενοπόρους δυσχωρίας τοῦ τοπίου, ἐν ᾧ χρόνῳ τινὲς τῶν Ἑλλήνων ἐφύλασσαν τὸ ἔρυμα. Κατὰ ταῦτα ὤφειλεν ὁ ἱστορικός, ὅπως γράψῃ ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὧδε περίπου:

«τοῦ μὲν γὰρ ἐρύματος τοῦ τείχεος φυλασσομένον ἀνὰ τὰς προτέρας ἡμέρας ἐμάχοντο (sc. οἱ ἀμφὶ Λεωνίδην Ἕλληνες) ὑπεξιόντες εἰς τὰ στενόπορα...», ἵνα οὕτως ἢ ὑπόθεσις τῆς φυλακῆς τοῦ τείχεος δευτερευούσης σημασίας οὔσης ὑποταχθῇ διὰ τῆς μετοχικῆς προτάσεως τῇ κυρίῳ ἔργῳ τῆς πρὸς συνάντησιν τοῦ ἐχθροῦ γινομένης ἐξόδου εἰς τοὺς στενοὺς πόρους τῆς περιοχῆς. Ἡ ἐν τῷ κειμένῳ φράσις: «τὸ ἔρυμα τοῦ τείχεος ἐφυλάσσετο» ὑπὸ τὴν κυρίαν καὶ αὐτοτελῆ αὐτῆς ἐν τῷ λόγῳ θέσιν παρέχει ἡμῖν τὴν οὐχὶ ὀρθὴν ἔννοιαν, ὅτι δῆθεν τὸ ἔρυμα τοῦ τείχεος ἐφυλάσσετο οὐχὶ κατὰ τὰς προηγουμένας ἡμέρας, ἀλλὰ κατὰ τὴν τελευταίαν κυρίως ἡμέραν τοῦ ἀγῶνος, κατὰ τὴν τελευταίαν «ἐπὶ θανάτῳ» ἐξόρμησιν, ὅτε ἀκριβῶς οὐδεμία χρεία τῆς φυλακῆς ταύτης ὑπῆρχεν ἅτε τῶν πάντων νῦν ἄρδην ἀπολλυμένων καὶ εἰς ὄλεθρον χωροῦντων ἄφυκτον καὶ παντελεῖ.

Διὰ τῆς φράσεως: «οἱ δὲ ἀνὰ τὰς προτέρας ἡμέρας ὑπεξιόντες εἰς τὰ στενόπορα ἐμάχοντο, τότε δὲ συμμίσγοντες ἔξω τῶν στενῶν...» παρέχεται ἡμῖν ἐναργῶς εὐλογὸς τις κατὰ παράλληλον τρόπον ἀντίθεσις μεταξὺ τοῦτο μὲν τοῦ διὰ τῆς μετοχῆς: «ὑπεξιόντες» δηλουμένου σῶφρονος καὶ

«αὐχὴν», ἢ «ἐσβολή», ἢ «ἔσθοδος» καὶ ἢ «δίοδος» εἶναι, ὡς εἶδομεν, ἔννοιαι ταυτόσημοι.

Ἐνταῦθα λέγει ὁ Ἡρόδοτος, ὅτι ὁ ἀγὼν ἤρξατο κατὰ τὸ «εὐρύτερον τοῦ αὐχένος». Ἐχώρουν νῦν οἱ Ἕλληνες ἄνευ φόβου καὶ ἐνδοιασμῶν πέρα τῶν δυτικῶν στενῶν ἐπὶ τὴν πρὸς τὴν Τραχίνα εὐρύτεραν καθισταμένην περιοχὴν, ἄνευ ὑπολογισμοῦ τῆς διὰ τῆς σχηματιζομένης ἐκεῖ στενοπόρου δυσχωρίας ὀφειλομένης προστασίας καὶ φυλακῆς αὐτῶν.

Ἡ φράσις: «ὡς τὴν ἐπὶ θανάτῳ ἐξοδὸν ποιούμενοι» ἰσοδυναμεῖ τῇ φράσει: «ὡς θανατῶντες» ὑπὸ τὴν ἔννοιαν, ὅτι ἐχώρουν πλέον, ὡς ἐπίστευον, πρὸς τὸν θάνατον καὶ ἐπεδίοκον ἅμα τοῦτον λόγῳ τῆς ἀπέλπιδος καταστάσεως, εἰς ἣν περιήλθον μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν πολεμίων συντελεσθεῖσαν κύκλωσιν αὐτῶν· πρβλ. Πλάτ. Φαίδ., p. 64 b: «οἶμαι γὰρ ἂν τοὺς πολλοὺς... ξυμφάναι ἂν... ὅτι τῷ ὄντι οἱ φιλοσοφούντες θανατῶσι καὶ σφᾶς γε οὐ λελήθασιν, ὅτι ἀξιοὶ εἶσι τοῦτο πάσχειν». Ἐνταῦθα ὁμοσ ποιεῖται ὁ ἱστορικός χρῆσιν τῆς οὐσιαστικῆς ἐκφράσεως: «τὴν ἐπὶ θανάτῳ ἐξοδὸν» λόγῳ προαιρέσεως καὶ σπουδῆς, ὅπως διαπτύξῃ πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν τοῦ Ἑλλήνος ἀναγνώστου τοῦ πέμπτου αἰῶνος τὴν εἰκόνα τοῦ Θανάτου ἐν τινὶ ἐναργεῖ καὶ φρικτῇ ὄντως προσωποποιῶ τῆς ἀφύκτου μοίρας τῶν Ἑλλήνων ἡρώων τῶν Θερμοπυλῶν· κατ' Αἰσχύλον παρὰ Στοβαίῳ, ἔκλογ. IV 51, 1 (= V [III], 1958², p. 1066, στ. 4 Wachsmuth - Hense [Hense]) = TGF (Nauk - Snell [1964]), p. 53: Aesch. Niob. fr. 161, 1 μόνος θεῶν ὁ Θάνατος «οὐ δῶρον ἐρᾷ». Παρὰ τοῖς ὑπὲρ πατριδος γενναίως ἀγωνιζομένοις Ἕλλησι τῶν Θερμοπυλῶν ἀναλαμβάνει οἰονεῖ ὁ ἀμείλικτος οὗτος θεὸς τὸ κράτος καὶ τὴν ἀρχήν, τὴν δεσποτείαν καὶ τὴν ἡγεμονίαν· ἡγεῖται ὁ Θάνατος ἐνταῦθα πενήμιου καὶ θλιβερᾶς ἐκατόμβης ἐν τῇ ὁδῷ ὀδυνηρᾶς μὲν καὶ φρικτῆς, ὁμοσ μεγαλειώδους ἅμα καὶ ἐνδόξου, φθορᾶς καὶ καταστροφῆς.

εὐέλπιδος στρατηγικοῦ σχεδίου τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὰς προηγουμένας ἡμέρας τοῦ ἀγῶνος, καθ' ὃ διὰ τῆς πλαστῆς ἐκάστοτε καὶ ψευδοῦς ὑποχωρήσεως καὶ φυγῆς ἐδελέαζον οὗτοι τὸν ἐχθρὸν καὶ ὑπῆγον αὐτὸν εἰς φθοροποιὸν καὶ ὀλεθρίαν ἐνέδραν, τοῦτο δὲ τοῦ ἀπεγνωσμένου αὐτῶν τρόπου πάλης κατὰ τὴν τελευταίαν ἡμέραν τοῦ ἀγῶνος, ὅτε οὗτοι, ἐφ' ὅσον τὸ πᾶν ἀπώλλυτο, ἀνενδοιάστως πλέον ἐμάχοντο καὶ ἄνευ ὑπολογισμοῦ τοῦ θανάτου, χωροῦντες δηλαδὴ εἰς τὸν εὐρύτερον μετὰ τὸ δυτικὸν στενὸν τόπον καὶ ἐκεῖ εὐτόλμως προκαλοῦντες τὸν ἐχθρὸν εἰς πάλην ζωῆς ἢ θανάτου. Ὑποκείμενον ἀμφοτέρων τῶν μετοχῶν τούτων εἶναι τὸ ὑποκείμενον τοῦ «ἐμάχοντο»: «οἱ ἀμφὶ Λεωνίδην Ἕλληνας», οὗ ἔνεκα ἔδει, ὅπως τῇ μετοχῇ: «συμμίσγοντες» ἀκολουθεῖ παρεμφατικὸν ῥῆμα ἔχον τὸ αὐτὸ ὑποκείμενον παρὰ ταῦτα τὸ ἀκολουθοῦν ῥῆμα: «ἔπιπτον» ἔχει ἀνακολούθως διάφορον ὑποκείμενον, τόδε: «πολλοὶ τῶν βαρβάρων». Οὕτω γεννᾶται ἐνταῦθα σοβαρὰ συντακτικὴ ἀνωμαλία, ἣτις ἔτι μᾶλλον σοβαρωτέρα καὶ ἐντονωτέρα καθίσταται, διότι οἱ βάρβαροι «ἔπιπτον» κυρίως οὐχὶ κατὰ τὸν τὴν τελευταίαν ἡμέραν ἐν ἀναπεπταμένῳ πεδίῳ διεξαγόμενον ἀγῶνα, ἀλλὰ κατὰ τοὺς κατὰ τὰς δύο προηγουμένας ἡμέρας ἐν ταῖς στενοπορίαις τῆς περιοχῆς διεξαγομένους ἀγῶνας. Ἡ ἀνωμαλία αὕτη θὰ ἤρητο διὰ τῆς ἐκδοχῆς, ὅτι κενόν τι ὑπάρχει μετὰ τὴν λέξιν: «στεινῶν», ὅπερ συμπληρωτέον ἴσως διὰ τῆς φράσεως: «ἀπόρως τε καὶ ἀνεπιτίστως ἐμάχοντο», ἢ διὰ τῆς φράσεως: «ἀπορῆσι ἐνεχόμενοι προθύμως τε καὶ ἀξίως λόγῳ ἐμάχοντο», αἷς ὁμαλῶς θὰ συνήπτετο ἢ ἀκολουθοῦσα πρότασις: «καὶ ἔπιπτον — ἔπιπτον δὲ — πλήθει πολλοὶ τῶν βαρβάρων».

Ὅπισθεν τῶν διαφορῶν τμημάτων τοῦ στρατοῦ⁶ οἱ ἡγεμόνες αὐτῶν, οἱ «ἡγεμόνες τῶν τελέων»⁷, ἔχοντες μάλιστα ἐρράπιζον πάντα ἄνδρα πάντοτε εἰς τὰ πρόσω παροτρύνοντες⁸. Πολλοὶ αὐτῶν εἰσέπιπτον εἰς τὴν θάλασσαν καὶ διεφθείροντο, πολλῶ πλείονες δὲ κατεπατοῦντο ζῶντες ὑπ' ἀλλήλων· οὐδὲν διαφέρον ἐδείκνυτο ὑπὲρ τῶν ἀπολλυμένων⁹. Οἱ Ἕλληνες γινώσκοντες πλέον τὸν ἐπικείμενον αὐτοῖς θάνατον ἐκ τῶν περιερχομένων τὸ ὄρος ἀπεδεικνυντο πρὸς τοὺς βαρβάρους πᾶσαν τὴν δύναμιν καὶ τὴν ῥώμην αὐτῶν καὶ ἐμάχοντο πλέον ἀσυγκράτητοι καὶ ἀπεγνωσμένως, μετὰ τυφλῆς καὶ ἐξάλλου λύσσης καὶ ἄνευ ὑπολογισμοῦ τοῦ κινδύνου καὶ

6. Ἡρόδ. VII 223, 3-4.

7. Πρβλ. Ἡρόδ. VII 81, 1.

8. Περὶ τοῦ ἔθους τούτου τῶν Περσῶν πρβλ. Ἡρόδ. VII 22, 1· 56, 1· 103, 4.

9. «πολλοὶ μὲν δὴ εἰσέπιπτον αὐτῶν εἰς τὴν θάλασσαν καὶ διεφθείροντο, πολλῶ δ' ἔτι πλεῖνες κατεπατοῦντο ζῶσι ὑπ' ἀλλήλων· ἦν δὲ λόγος οὐδεὶς τοῦ ἀπολλυμένου».

Διὰ τοῦ «ἀπολλυμένου» νοοῦνται περιληπτικῶς οἱ «ἀπολλύμενοι», οἱ Πέρσαι, οἵτινες διεφθείροντο εἴτε εἰσέπιπτοντες εἰς τὴν θάλασσαν εἴτε καταπατούμενοι ζῶντες ὑπ' ἀλλήλων· πρβλ. Ἡρόδ. VII 157, 1· VIII 102, 3.

τῆς ἰδίας αὐτῶν σωτηρίας· οὐδεμίαν φροντίδα τῶν σωμάτων καὶ τῶν ψυχῶν αὐτῶν εἶχον, ἀλλὰ πρὸς σωτηρίαν τῆς πατρίδος προθύμως ἐθυσίαζον καὶ καθωσίουν ἑαυτοὺς:

«ἄτε γὰρ ἐπιστάμενοι τὸν μέλλοντα σφίσι ἔσσεσθαι θάνατον ἐκ τῶν περιόντων τὸ ὄρος ἀπεδείκνυτο ὀρώμης, ὅσον εἶχον, μέγιστον ἐς τοὺς βαρβάρους παραχρῆόμενοι τε καὶ ἀτέοντες».

Ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ τοῦ Ἡροδότου διὰ μὲν τῆς αἰτιολογικῆς μετοχῆς: «ἐπιστάμενοι» ἐξηγεῖται ἡ «ἀπόδειξις μεγίστης ὀρώμης» ὑπὸ τὴν ἔννοιαν βεβαίως, ὅτι ἡ γνώσις παρὰ τοῖς Ἑλλήσι τοῦ ἐπικειμένου θανάτου ἀνεπίτυσε παρ' αὐτοῖς τὸν λυσσώδη ζῆλον πάλης πάσῃ δυνάμει τε καὶ θυσίᾳ, διὰ δὲ τοῦ αἰτιολογικοῦ συνδέσμου: «γὰρ» ἐξηγεῖται πάλιν ἡ μεγάλη φθορὰ καὶ καταστροφή ὑπὸ τὴν ἔννοιαν νῦν, ὅτι ὁ λυσσώδης αὐτὸς ζῆλος πάλης ἀκριβῶς τῶν μελλοθανάτων Ἑλλήνων προκάλει τὰς δεινὰς ἀπωλείας τῶν πολεμίων.

Εὐθὺς μετὰ τὴν φράσιν: «ἦν δὲ λόγος οὐδεὶς τοῦ ἀπολλυμένου (sc. βαρβάρου, τῶν ἀπολλυμένων βαρβάρων)» ἀκολουθεῖ ἡ φράσις: «ἄτε γὰρ ἐπιστάμενοι... ἀπεδείκνυτο...», ἐν ἣ τῆς τε μετοχῆς καὶ τοῦ παρεμφατικοῦ ῥήματος νοητέον ὡς ὑποκείμενον οὐχί: «οἱ βάρβαροι», ὅπερ ἀπαιτεῖ ἡ συντακτικὴ ὕψῃ καὶ σύνθεσις τοῦ λόγου καὶ ὁ ῥυθμὸς περαιτέρω τῶν ἀπὸ τοῦ «ἐπιπτον πλῆθει πολλοὶ τῶν βαρβάρων» μέχρι τοῦ «ἀπολλυμένου» συμπραζομένων, ἔνθα περὶ βαρβάρων μόνον γίνεται λόγος, ἀλλὰ ἡ φράσις: «οἱ ἀπὸ Λεωνίδην Ἑλληνας», ὅπερ ἀπαιτεῖ ἡ ἔννοια τῶν λεγομένων. Οὕτως ἔχομεν ἐνταῦθα νέαν καὶ δὴ καὶ τραχυτέραν συντακτικὴν ἀνωμαλίαν ἀναφορικῶς πρὸς ἐκείνην, ἣν ὀλίγον ἀνωτέρω εἶδομεν καὶ ἧς ἀνεζητήσαμεν τὴν θεραπείαν διὰ προσθήκης φράσεώς τινος πρὸς πλήρωσιν ὑποτιθεμένου τινὸς κενοῦ. Ἐν τινι ἀποτόμῳ τοῦ κειμένου συντακτικῇ ἄρρυθμίᾳ καὶ μεταλλαγῇ περιεπέσομεν ἐκεῖ ἐκ τῶν «Ἑλλήνων» εἰς τοὺς «βαρβάρους», νῦν δὲ τοῦναντίον περιπίπτομεν ἐκ τῶν «βαρβάρων» εἰς τοὺς «Ἑλληνας». Ἡ ἀνωμαλία αὕτη θὰ ἦρητο, εἰ τῇ ἀνωτέρω μετὰ τὴν προταθεῖσαν συμπλήρωσιν τοῦ κενοῦ κτηθείση φράσις: «τότε δὲ συμμίσγοντες ἔξω τῶν στενῶν, ἀπορήσει ἐνεχόμενοι προθύμως τε καὶ ἀξίως λόγον ἐμάχοντο», συνήπτετο ἀμέσως καὶ κατ' εὐθὺς ἡ περίοδος: «ἄτε γὰρ ἐπιστάμενοι... ἀτέοντες»: οὕτω βεβαίως θὰ ἐξωβελίζετο τὸ ἐνδιάμεσον τμήμα τοῦ κειμένου: «ἐπιπτον πλῆθει πολλοὶ... ἀπολλυμένοι» θεωρούμενον μετὰ πιθανότητος ὡς τις ὑστέρησις προσθήκη καὶ παρεμβολὴ τοῦ ἱστορικοῦ θελήσαντος ἴσως, ὅπως δι' αὐτῆς πλείονας ἐν τινι στιγμῇ πληροφορίας παράσχη ἡμῖν περὶ τοῦ ἀνελευθέρου τρόπου ἀγῶνος τῶν Περσῶν ἢ ἰδιαιτέρως ἐξάρη τὰς πολλὰς αὐτῶν ἀπωλείας διὰ τὴν ἔλλειψιν παρ' αὐτοῖς δοκίμου καὶ ἀρτίας στρατιωτικῆς ἀγωγῆς· μετὰ τὴν προσθήκην ταύτην ἡμέλησε, φαίνεται, ὁ ἱστορικὸς τῆς καταλήλου λεκτικῆς μεταποιήσεως καὶ ἀναμορφώσεως τῶν οἰκείων τμημάτων τοῦ κειμένου πρὸς εὐρυθμον αὐτῶν πρὸς ἄλληλα συντακτικὸν συνδυασμόν.

Παρατηρητέον μόνον, ὅτι ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ τοῦ ὀβελισμοῦ καὶ τῆς ἀθετήσεως τῆς ἐν λόγῳ προσθήκης ὁ αἰτιολογικός σύνδεσμος: «*γὰρ*» θὰ ἐξήγει πλεόν οὐχί τὴν μεγάλην φθοράν καὶ καταστροφὴν τῶν Περσῶν: «*ἔπιπτον πλῆθει πολλοὶ τῶν βαρβάρων*», ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω ὑπὸ τὸν ἄρτιον αὐτοῦ τύπον θεωρουμένου τοῦ κειμένου, ἀλλὰ τὴν πρόθυμον πάλην τῶν Ἑλλήνων: «*προθύμως τε καὶ ἀξίως λόγου ἐμάχοντο*». Συμπλήρωσις ἐπὶ τοῦ προκειμένου τοῦ ὑπάρχοντος κενοῦ καὶ ἐξοβελισμὸς τῆς ἐνδεχομένης παρεμβολῆς ἐπανάγει τὸ κείμενον εἰς τὸν τύπον ἐκεῖνον, ὃν ἤθελεν ἴσως ὁ δημιουργοῦς αὐτοῦ, ὅπως ἀρχῆθην προσδῶση αὐτῷ.

Πάντα, ὅσα ἀνωτέρω λέγονται περὶ τοῦ ἀπεγνωσμένου καὶ ἥρωικωτάτου ἀγῶνος τῶν Ἑλλήνων ἐν ἐλευθέρᾳ τινὶ ἀποδόσει τοῦ ἠεροδοτείου κειμένου, συνάγονται ἐκ τῆς ἐννοίας κυρίως τῶν μετοχῶν: «*παραχρεόμενοι*» καὶ «*ἀτέοντες*».

Τῆς μετοχῆς: «*παραχρεόμενοι*» («*παραχρεῶσθαι*»), ἧς ὑποκείμενον μὲν εἶναι: «*οἱ ἀμφὶ Λεωνίδην Ἑλληνες*», ἀντικείμενον δὲ νοητέον: «*σώματα*», «*ψυχῶν*», γίνεται χρῆσις ἐνταῦθα πρὸς δήλωσιν τῆς ἀπέλπιδος καὶ τυφλῆς πάλης ὀρμητικῶν, ἐξηγηριωμένων καὶ ἐξάλλων μαχητῶν, οἵτινες οὐδαμῶς ἐν τῷ ἀγῶνι φεῖδονται τῆς ζωῆς αὐτῶν, ἀλλὰ τοῦναντίον καταφρονοῦσιν αὐτῆς· οὐδένα λόγον ποιοῦνται οἱ παράφοροι οὗτοι μαχηταὶ περὶ τῆς ζωῆς αὐτῶν, ἀλλὰ κατολιγωροῦσι ταύτης, φαυλίζουσι καὶ ἀτιμάζουσι ταύτην. Εἰς τοσαύτην ψυχικὴν ταραχὴν καὶ ζάλην περιῆλθον οἱ Ἑλληνες μαχηταὶ τῶν Θερμοπυλῶν κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ ὑστάτου, κρισίμου καὶ θανασίμου ἀγῶνος, ὥστε, καθὰ βραδύτερον καὶ οἱ Ἴμεραῖοι τῆς Σικελίας πολιορκούμενοι ὑπὸ τοῦ Ἰαννίβα καὶ τὸν ἔσχατον ἀγῶνα ἀγωνιζόμενοι ὑπὲρ τέκνων καὶ γονέων καὶ τῆς περιμαχῆτου πατρίδος, «*ἀφειδῶς ἐχρῶντο τοῖς ἰδίαις σώμασιν εἰς τὴν κοινὴν σωτηρίαν*»¹⁰.

Διὰ τῆς μετοχῆς: «*ἀτέοντες*», ἧς ἀμεταβάτου οὔσης εἶναι πάλιν ὑποκείμενον: «*οἱ ἀμφὶ Λεωνίδην Ἑλληνες*», δηλοῦται, ὅτι οἱ Ἑλληνες μαχηταὶ τῶν Θερμοπυλῶν κατεῖχοντο ὑπὸ «*ἄτης*», ὑπὸ θείας μανίας· ἐμαίνοντο οἱ Ἑλληνες ἐν Θερμοπύλαις κατὰ τὴν τελευταίαν ἡμέραν τοῦ ἀπέλπιδος πλεόν καταστάντος ἀγῶνος καὶ ὡσεὶ ἔκφρονες καὶ παράφοροι, παράτολμοι καὶ τυφλοὶ ἐχώρουν εἰς αὐτὸν ἀδιάφοροι πλεόν ὄντες πρὸ τοῦ ἀφύκτου καὶ βεβαίου κινδύνου¹¹.

10. Διόδ. XIII 60, 4 (= III [1893³/1964] 93, 10-24 Vogel).

11. Παρ' Ὁμήρῳ, Ἰλ. Y (20), 332-334 ἐλέγχει ὁ Ποσειδῶν τὸν Αἰνεΐαν, διότι οὗτος ἀφρόνως ἀνέλαβεν ἀγῶνα πρὸς τὸν Πηλεΐδην κρείσσονα ὄντα αὐτοῦ καὶ φίλτερον τοῖς θεοῖς, διὰ τῶνδε τῶν λόγων:

«*Αἰνεΐα, τίς σ' ὦδε θεῶν ἀτέοντα κελνεῖ
ἀντία Πηλεΐωνος ὑπερθύμοιο μάχεσθαι,
ὃς σεῦ ἅμα κρείσσων καὶ φίλτερος ἀθανάτοισιν;*».

*
*
*

Ἐπειδὴ τότε τὰ δόματα τῶν πλειόνων Ἑλλήνων ἐθραύσθησαν¹², διειργάζοντο οὗτοι τοὺς Πέρσας διὰ τῶν ξιφῶν. Ἐν τούτῳ τῷ πόνῳ ἔπεσε καὶ ὁ Λεωνίδας ἀνὴρ γενόμενος ἄριστος καὶ ἕτεροι μετ' αὐτοῦ ὀνομαστοὶ τῶν Σπαρτιατῶν, ὧν ὁ Ἡρόδοτος ὡς ἀνδρῶν ἀξίων γενομένων ἔμαθε τὰ δνόματα· ἔμαθεν οὗτος τὰ δνόματα καὶ ἀπάντων τῶν τριακοσίων:

«καὶ Λεωνίδης τε ἐν τούτῳ τῷ πόνῳ πίπτει ἀνὴρ γενόμενος ἄριστος καὶ ἕτεροι μετ' αὐτοῦ ὀνομαστοὶ Σπαρτητέων, τῶν ἐγὼ ὡς ἀνδρῶν ἀξίων γενομένων ἐπιθόμην τὰ ὀνόματα, ἐπιθόμην δὲ καὶ ἀπάντων τῶν τριακοσίων».

Διὰ τῶν ὀλίγων, ἀπλῶν καὶ ἀπερίττων λόγων τῆς ἀρχῆς τῆς περικοπῆς ταύτης τοῦ Ἡροδότου εὐγλώττως καὶ μεγαληγῶρως ὑψοῦται πρὸ τῶν εὐλαβῶν καὶ ἐκθάμβων ὀφθαλμῶν ἡμῶν ὁ μεγαλόφρων καὶ γενναῖος, ὁ ἄξιος καὶ σεμνός, ὁ θεῖος καὶ ἀθάνατος βασιλεὺς τῆς Σπάρτης. Διὰ τῆς λακωνικῆς ταύτης βραχυλογίας, ἣτις ἀνακαλεῖ εἰς τὴν μνήμην ἡμῶν τὸ συντομώτατον ἐκεῖνο καὶ τοῖς πᾶσι γνωστὸν ἐπίγραμμα τοῦ Σιμωνίδου:

«ὦ ξεῖν', ἀγγέλειν Λακεδαιμονίους...»,

ὑψοῦται ἡ μορφή τοῦ ἐνδόξου ἥρωος εἰς τὰς περιοχὰς τῆς αἰωνίας αἴγλης καὶ τῆς ἀθανασίας πολὺ εὐστοχώτερον ἢ διὰ τινος οἰασθήποτε ἄλλης χαλεπῆς καὶ ἐπαχθοῦς, φορτικῆς καὶ ὀχληρᾶς μακρηγορίας ἢ βαρείας καὶ δυσχεροῦς εὐφημίας.

Πρὸς δὴλωσιν τῆς γενναιότητος τῶν Σπαρτιατῶν θὰ ἤρκει ἐνταῦθα ἡ λέξις μόνον: «ἀνδρῶν» ἄνευ τοῦ ἐπιθετικοῦ κατηγορουμένου: «ἀξίων»¹³. Περαιτέρω θὰ ἠδύνατο, ὅπως λεχθῆ ἐνταῦθα οὐχὶ ἀπλῶς: «ἀξίων», ἀλλὰ: «ἀξίων λόγου»¹⁴. Πάντως ἔχομεν ἐνταῦθα τὴν ἔννοιαν, ὅτι ὁ Ἡρόδοτος ἐπεζήτησεν, ὅπως μάθῃ τὰ δνόματα πεσότων ὀνομαστῶν Σπαρτιατῶν, διότι οὗτοι «ἄνδρες» ἐγένοντο, ἄνδρες «ἄξιοι» λόγου καὶ πάσης τιμῆς. Ὁ Abicht λέγει παραδόξως¹⁵, ὅτι τὸ ἐπίθετον: «ἀξίων» δέον, ὅπως συμπληρωθῆ διὰ τῆς φράσεως: «πυθέσθαι τὰ ὀνόματα αὐτῶν», ἦν οὗτος ἐξάγει βεβαίως ἐκ τῆς φράσεως τοῦ κειμένου: «τῶν ἐγὼ... ἐπιθόμην τὰ ὀνόματα». οὕτω κατὰ τὸν Γερμανὸν τοῦτον φιλόλογον ὁ Ἡρόδοτος ἐπεζήτησεν, ὅπως μάθῃ τὰ δνόματα πεσότων ὀνομαστῶν Σπαρτιατῶν, οὐχὶ διότι οὗτοι «ἄνδρες» ἐγένοντο, ἄνδρες «ἄξιοι» λόγου καὶ τιμῆς, ἀλλὰ διότι

12. Ἡρόδ. VII 224, 1.

13. Πρβλ. Ἡρόδ. II 120, 4· III 120, 3· 134, 2· VII 210, 2.

14. Πρβλ. Ἡρόδ. I 133, 2· VII 211, 3· VIII 35, 2· 91, 1.

15. Ἐν τῇ ὑπ' αὐτοῦ μετὰ σχολίων γενομένη σχολικῇ ἐκδόσει τῆς ἱστορίας τοῦ Ἡροδότου, V (1893) 193, ἐν τῷ σχολίῳ εἰς VII 224 (στ. 14).

ἦσαν ἀπλῶς ἄξιοι, ὅπως ἐπιζητήση τις καὶ μάθη τὰ ὀνόματα αὐτῶν, ὅπερ παράλογον καὶ ἀνόητον θεωρῶ· ἐρωτᾷ τις, ὅπως μάθη τὸ ὄνομά τινος, οὐχὶ διότι ἀπλῶς ἄξιος οὗτος εἶναι, ὅπως μάθη τις τὸ ὄνομα αὐτοῦ, ἀλλὰ διότι ἀξιόλογος καὶ ἐπιφανῆς ἐγένετο διὰ τινος οἰασδῆποτε μεγάλης καὶ σπουδαίας πράξεως· τὸ γεγονός, ὅτι οἱ Σπαρτιᾶται οὗτοι ἦσαν ἤδη «*ὀνομαστοί*», οὐδεμίαν παρ' Ἡροδότῳ ἀπετέλει αἰτίαν ἐκζητήσεως τῶν ὀνομάτων αὐτῶν, ἐφ' ὅσον ἄλλως τε οὗτοι ὡς τοιοῦτοι ἦσαν πλέον γνωστοί, αὐτὸς δ' ὁ συγγραφεὺς εὐθὺς μετὰ τὸ ἐπίθετον τοῦτο προστίθεται τὴν φράσιν: «*ὡς ἀνδρῶν ἀξίων γενομένων*», ἵνα ἀκριβῶς θεμελιώσῃ τὸν κύριον λόγον καὶ τὴν εἰδικὴν αἰτίαν ἀναζητήσεως πληροφοριῶν περὶ τῶν ὀνομάτων αὐτῶν· τὰ ἐν Θερμοπύλαις μεγάλα καὶ θαυμαστά ἔργα αὐτῶν ἦσαν ἐπὶ τέλους ἐκεῖνα, ἅτινα ὄθουν τὸν ἱστορικὸν πρὸς ἀναζητήσιν πληροφοριῶν περὶ τῶν ὀνομάτων αὐτῶν καὶ ἄλλων προσωπικῶν αὐτῶν στοιχείων. Πρὸς βεβαίωσιν τῆς ὀρθότητος τῆς γνώμης αὐτοῦ ἐπάγεται ὁ Abicht τὸ χωρίον τοῦ Ἡροδότου¹⁶:

«... τῶν ἐγὼ (sc. ἐπιχωρίων ἡγεμόνων)... οὐ παραμέμνημαι. οὔτε γὰρ ἔθνεος ἐκάστου ἐλάξιοι ἦσαν οἱ ἡγεμόνες ἐν τε ἔθνεϊ ἐκάστῳ, ὅσαι περ πόλιες, τοσοῦτοι καὶ ἡγεμόνες ἦσαν», ἐν ᾧ συναπτεόν βεβαίως τὸ «ἐλάξιοι» μετὰ τοῦ «*παραμεμνησθαι*», ὅμως ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ ἡ τάξις τῶν τε λόγων καὶ τῶν ἔννοιῶν παντελῶς διάφορος εἶναι τῆς ὕφης καὶ τοῦ χαρακτήρος τοῦ ἀπασχολοῦντος ἡμᾶς ἐνταῦθα χωρίου.

Παρὰ Πausανία ἀναγινώσκομεν¹⁷, ὅτι ἐν Σπάρτῃ καταντικρὺ τοῦ θεάτρου ἦτο μνημα τοῦ ἐν Πλαταιαῖς τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῶν Περσῶν ἡγησαμένου Πausανίου, τὸ δὲ ἕτερον τοῦ Λεωνίδου· καθ' ἕκαστον ἔτος ἔλεγον ἐπ' αὐτοῖς λόγους ἐπιταφίους, ἐγκώμια καὶ ἐπαίνους καὶ ὠρίζον ἀγῶνα, ἐν ᾧ πλὴν τῶν Σπαρτιατῶν οὐδενὶ ἄλλῳ ἐπετρέπετο, ὅπως ἀγωνίζηται· τὰ ὁστᾶ τοῦ Λεωνίδου, λέγει ἐν συνεχείᾳ ὁ Πausανίας ἐνταῦθα, μετήνεγκεν ἐκεῖσε ἐκ Θερμοπυλῶν τεσσαράκοντα ἔτη μετὰ τὴν μάχην ὁ Πausανίας. Ἐκεῖτο ἐκεῖ καὶ στήλη, ἣτις εἶχε τὰ ὀνόματα ἐκείνων, οἵτινες ὑπέμειναν τὸν ἐν Θερμοπύλαις πρὸς τοὺς Μήδους ἀγῶνα, καὶ τὰ ὀνόματα ἔτι τῶν πατέρων αὐτῶν. Νῦν δεόντως ἐξηγεῖται ἡ δῆλωσις τοῦ ἱστορικοῦ, ὅτι ἔμαθε τὰ ὀνόματα τῶν ἐν τῇ μάχῃ τῶν Θερμοπυλῶν πεσόντων Σπαρτιατῶν· ἤλθεν οὗτος ὁπωσδῆποτε εἰς Σπάρτην καὶ ἐνήργησε καὶ ἐκεῖ ἐπιτοπίους ἐρεῦνας, οὕτω δὲ ἐκτενῶς ὑπέστη τὴν δρᾶσιν καὶ ῥοπὴν τῆς σπαρτιατικῆς παραδόσεως, τῶν Δωριέων κατοίκων τῆς περιοχῆς, Δωριεῶν καὶ αὐτός. Πάντως τὰ ὁστᾶ τοῦ Λεωνίδου μετηνέχθησαν εἰς Σπάρτην ἐκ Θερμοπυλῶν οὐχί, ὡς ὁ Πausανίας λέγει, τεσσαράκοντα ἔτη μετὰ τὴν

16. Ἡρόδ. VII 96, 1-2.

17. Πaus. III 14, 1 (= I [1903/1959] 272, 19-25 Spiro).

μάχην ὑπὸ τοῦ νικητοῦ τῶν Πλαταιῶν Πausανίου, ὅστις ἀπέθανε τῷ 468, ἀλλ' ἐν πολλῷ ὑστέροις χρόνοις ὑπὸ τοῦ μεταγενεστέρου Πausανίου, τοῦ υἱοῦ τοῦ Πλειστοάνακτος καὶ ἐγγόνου τοῦ Πausανίου τῶν Πλαταιῶν, ὅστις ἐγένετο βασιλεὺς τῆς Σπάρτης τῷ 408 - 394.

Κατὰ τὴν τρίτην ἡμέραν τοῦ ἀγῶνος, ὅστις ἐπικειμένης τῆς κυκλώσεως λυσσῶδῶς πλέον καὶ ἀπεγνωσμένως διεξήγετο ἐν τῷ εὐρυτέρῳ μέρει τοῦ αὐγέως, ἔπεσον καὶ τῶν Περσῶν ἄλλοι τε πολλοὶ καὶ ὀνομαστοὶ¹⁸, ἐν τούτοις δὲ καὶ δύο παῖδες τοῦ Δαρείου, ὁ Ἄβροκόμας καὶ ὁ Ὑπεράνθης, οὓς οὗτος ἐκτίησεν ἐκ τῆς θυγατρὸς τοῦ Ἀρτάνου Φραταγούνης¹⁹. Ὁ Ἀρτάνης ἦτο ἀδελφὸς μὲν τοῦ βασιλέως Δαρείου, παῖς δὲ Ὑστάσπου τοῦ Ἀρσάμου²⁰: οὗτος σὺν τῇ θυγατρὶ, ἣτις μόνον τέκνον αὐτοῦ ἦτο, ἐπέδωκε τῷ Δαρείῳ πᾶσαν τὴν περιουσίαν αὐτοῦ²¹.

Τοῦ Ξέρξου μὲν λοιπὸν ἔπεσον ἐνταῦθα μαχόμενοι δύο ἀδελφοὶ²², ὑπὲρ δὲ τοῦ νεκροῦ τοῦ Λεωνίδου πολλὸς ὄθισμός ἐγένετο Περσῶν τε καὶ Λακεδαιμονίων, μέχρις οὗ τοῦτόν τε οἱ Ἕλληνες ἀνδρείως πρὸς ἑαυτοὺς ἔσσαν καὶ τοὺς ἐναντίους τετράκις ἐτρέψαντο εἰς φυγὴν.

Ὁ Ἡρόδοτος λέγει ἐνταῦθα αὐτοῖς ῥήμασι τάδε :

«καὶ δὴ Περσέων πίπτουσι ἐνταῦθα ἄλλοι τε πολλοὶ καὶ ὀνομαστοὶ, ἐν δὲ δὴ καὶ Δαρείου δύο παῖδες, Ἀβροκόμης τε καὶ Ὑπεράνθης, ἐκ τῆς Ἀρτάνου θυγατρὸς Φραταγούνης γεγονότες Δαρείῳ. ὁ δὲ Ἀρτάνης Δαρείου μὲν βασιλέως ἦν ἀδελφός, Ὑστάσπεος δὲ τοῦ Ἀρσάμου παῖς: ὅς καὶ ἐκδιδούς τὴν θυγατέρα Δαρείῳ τὸν οἶκον πάντα τὸν ἑωυτοῦ ἐπέδωκε ὡς μόνου οἱ εὐούσης ταύτης τέκνον. . . . Ξέρξεός τε δὴ δύο ἀδελφοὶ ἐνθαῦτα πίπτουσι μαχόμενοι (καὶ) ὑπὲρ τοῦ νεκροῦ τοῦ Λεωνίδεω Περσέων τε καὶ Λακεδαιμονίων

18. Ἡρόδ. VII 224, 2.

19. «Φραταγούνη» εἶναι περσικὸν ὄνομα: Frātagaunā. Περὶ τῶν γυναικῶν τοῦ Δαρείου πρβλ. Ἡρόδ. II 88, 2 - 3, ἐνθα λέγεται, ὅτι οὗτος βασιλεὺς γενόμενος ἐγῆμε πρῶτον μὲν τὰς δύο θυγατέρας τοῦ Κύρου, τὴν Ἄτοσσαν καὶ τὴν Ἀρτυστάνην, τὴν Ἄτοσσαν μὲν γενομένην πρότερον σύζυγον τοῦ ἀδελφοῦ αὐτῆς Καμβύσου καὶ ἔπειτα τοῦ μάγου, τὴν Ἀρτυστάνην δὲ παρθένον οὔσαν, ὕστερον δὲ τὴν Πάρμυν, τὴν θυγατέρα τοῦ υἱοῦ τοῦ Κύρου Σμέρδιος καὶ τὴν θυγατέρα περαιτέρω τοῦ Ὄτάνου, ἣτις ἀπεκάλυψε τὸν μάγον: τῆς Φραταγούνης οὐδεμίαν μνείαν γίνεται ἐνταῦθα: ὡς ὁψόμεθα κατωτέρω, ἐγῆμεν ὁ Δαρεῖος, πρὶν βασιλεύσειν, τὴν θυγατέρα τοῦ Γωβρῦου.

20. Πρβλ. Ἡρόδ. VII 11, 2, ἐνθα ἀκριβέστερον παρέχεται τὸ γενεαλογικὸν δένδρον τοῦ βασιλικῆς οἴκου τοῦ Δαρείου.

21. Ὁ Ἡρόδοτος ποιεῖται λόγον ἐνταῦθα περὶ «οἴκου», ὅφ' ἦν λέξιν νοητέον πᾶσαν τὴν περιουσίαν, πάντα τὰ κτήματα καὶ τὰ χρήματα, πάντα τὰ ὑπάρχοντα ἀγαθὰ. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην πολλάκις ἡ λέξις αὕτη ἀπαντᾷ ἡμῖν παρ' Ὀμήρω: πρβλ. Ὀδ. β (2), 64, ἐνθα λέγει ὁ Τηλέμαχος: «οἶκος ἐμὸς διόλωλε»: δ (4), 318, ἐνθα λέγει πάλιν ὁ Τηλέμαχος: «ἔσθιεται μοι οἶκος».

22. Ἡρόδ. VII 225, 1.

ὠθισμός ἐγίνετο πολλός, ἐς ὃ τοῦτόν τε ἀρετῇ οἱ Ἕλληνες ὑπεξείρυσαν καὶ ἐτρέψαντο τοὺς ἐναντίους τετράκις».

Ὑπὸ τὸν τύπον τοῦτον κειμένου δηλοῦται διὰ τοῦ συνδέσμου: «τε» («Ξέρξέω τε»), ὅτι πλὴν τῶν δύο υἱῶν τοῦ Δαρείου, οὓς οὗτος ἐκτίησато ἐκ τῆς Φραταγούνης καὶ οἵτινες οὕτως ἑτεροθαλεῖς ἀδελφοὶ τοῦ Ξέρξου, υἱοῦ τοῦ Δαρείου καὶ τῆς Ἀτόσσης, ἦσαν, ἔπεσον ἐν τῇ μάχῃ καὶ δύο ἄλλοι ἀδελφοὶ τοῦ Ξέρξου. Οἱ πεσόντες ὅμως ἦσαν δύο, ὁ Ἀβροκόμας καὶ ὁ Ὑπεράνθης. Πρὸς ἐξήγησιν τῆς διττῆς ὑπὸ τοῦ Ἡροδότου δηλώσεως τῆς συγγενείας τῶν πεσόντων θεωρητέον ἴσως τὸ τμήμα²³: «ἐν δὲ δὴ... τέκνον», μετὰ τὸ «ὄνομαστοί» δηλαδὴ ἄπασαν τὴν δευτέραν παράγραφον τοῦ κεφαλαίου 224 τοῦ ἐβδόμου βιβλίου, ὡς παρενθήκη, ἣτις παρενεβλήθη ὑπὸ τοῦ ἱστορικοῦ βραδύτερον πρὸς δημιουργίαν ἰσοβαροῦς τινος οἰονεὶ ἀντισηκώματος ἐκείνων, ἅτινα εἶπεν οὗτος περὶ τῶν πεσόντων Σπαρτιατῶν, τοῦ Λεωνίδου δηλαδὴ «ἀνδρὸς γενομένου ἀρίστου» καὶ «ἐτέρων μετ' αὐτοῦ ὀνομαστῶν Σπαρτιητέων», ὧν οὗτος ὡς «ἀνδρῶν ἀξίων γενομένων» ἔμαθε τὰ ὀνόματα. Ἄν μὴ οὕτως ἐρμηνεύσωμεν ἐνταῦθα τὴν ἐν λόγῳ διττὴν δήλωσιν τῆς συγγενείας τοῦ Ξέρξου, τότε μεταγραφτέον τὸ δεύτερον μέρος τῆς οἰκείας περικοπῆς ὧδε: «Ξέρξεω (μὲν) δὴ δύο ἀδελφοὶ ἐνθαῦτα πίπτονσι μαχόμενοι, ὑπὲρ (δὲ) τοῦ νεκροῦ τοῦ Λεωνίδεω Περσέων τε καὶ Λακεδαιμονίων ὠθισμός ἐγίνετο πολλός, . . .», ὅτε βεβαίως θὰ ἐπερίττειεν ἢ ὑπὸ τοῦ Schaefer γενομένη ἐν τῷ ἡροδοτεῖῳ κειμένῳ προσθήκη τοῦ συμπλεκτικοῦ συνδέσμου: «καὶ» («μαχόμενοι καὶ ὑπὲρ. . .»).

Οὐχὶ τολμηρὰ θὰ ἦτο ἡ ὑπόθεσις, ὅτι ὁ Ἡρόδοτος νοεῖ ἐν τῇ δευτέρᾳ περιπτώσει δύο «ἀμφιθαλεῖς» ἀδελφοὺς τοῦ Ξέρξου, οἵτινες ἔπεσον μαχόμενοι μετὰ τῶν δύο «ἐτεροθαλῶν» αὐτοῦ ἀδελφῶν, εἰ καὶ βεβαίως τότε θὰ ἀνεμένε τις παρὰ τοῦ ἱστορικοῦ τὴν ἐπαγωγὴν τῶν ὀνομάτων οὐχὶ τῶν «ἐτεροθαλῶν», ἀλλὰ τῶν «ἀμφιθαλῶν» κυρίως, ἀδελφῶν· πόσους ὅμως ἀδελφοὺς εἶχεν ὁ Ξέρξης; Ὁ Ἡρόδοτος λέγει²⁴, ὅτι, ὅτε ὁ Δαρεῖος ἤτοιμάζετο, ὅπως στρατεύσῃ ἐναντίον τῆς Αἰγύπτου καὶ τῶν Ἀθηνῶν, μεγάλη στάσις ἐγένετο τῶν παίδων αὐτοῦ περὶ τῆς ἡγεμονίας, ἐπειδὴ ἔδει, ὅπως οὗτος κατὰ τὸν νόμον τῶν Περσῶν τότε μόνον στρατεύηται, ἀφοῦ πρότερον ἀπεδείκνυε βασιλέα. Εἶχεν ὁ Δαρεῖος καὶ πρότερον, πρὶν βασιλεύσῃ, τρεῖς παῖδας ἐκ τῆς προτέρας γυναικός, θυγατρὸς τοῦ Γωβρύου, ὅτε δ' ἐβασίλευσεν ἑτέρους τέσσαρας ἐκ τῆς θυγατρὸς τοῦ Κύρου Ἀτόσσης. Τῶν μὲν προτέρων παίδων τοῦ Δαρείου πρεσβύτερος ἦτο ὁ Ἄρτοβαζάνης,

23. Πρβλ. Γ. Ἀ. Παπαντωνίου νημ. Ε., σ. 32, ὁπόθεν κυρίως μεταφέρω ἐνταῦθα τὰς οἰκείας τοῦ συγγραφῆως ἀξιεπαίνους κατὰ πάντα εἰκασίας καὶ εὐστόχους διορθώσεις.

24. Ἡρόδ. VII 2, 1-3, 4.

τῶν δὲ ἐπιγενομένων ὁ Ξέρξης. Ἐπειδὴ οὗτοι οὐχὶ τῆς αὐτῆς μητρὸς τέκνα ἦσαν, ἐστασίαζον περὶ τῆς ἡγεμονίας λέγοντες ὁ μὲν Ἄρτοβαζάνης, ὅτι πρεσβύτατος ἦτο πάντων τῶν παίδων τοῦ Δαρείου, ὑπὸ πάντων δὲ τῶν ἀνθρώπων ἐνομιζέτο, ὅτι ὁ πρεσβύτατος εἶχε τὴν ἀρχήν, ὁ δὲ Ξέρξης, ὅτι υἱὸς ἦτο τῆς Ἀτόσσης, τῆς θυγατρὸς τοῦ Κύρου, καὶ ὅτι ὁ Κύρος ἦτο ἐκείνος, ὅστις ἐκτίησε τοῖς Πέρσαις τὴν ἐλευθερίαν. Κατὰ συμβουλήν τοῦ ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Δαρείου διαβιῶντος ἐξορίστου βασιλέως τῆς Σπάρτης Δημαράτου ἔλεγεν ὁ Ξέρξης, ὅτι αὐτὸς μὲν ἐγεννήθη, ὅτε ὁ Δαρείος ἐβασίλευε καὶ εἶχε τὸ κράτος τῶν Περσῶν, ὁ Ἄρτοβαζάνης δέ, ὅτε οὗτος ἰδιώτης ἔτι ἦτο· δίκαια ταῦτα κρίνας ὁ Δαρείος ἀπέδειξε αὐτὸν βασιλέα. Εἶναι πιθανόν, ὅτι καὶ ἄνευ τῆς ὑποθήκης τοῦ Δημαράτου θὰ ἐβασίλευεν ὁ Ξέρξης, διότι ἡ μήτηρ αὐτοῦ Ἀτοσσα εἶχε παρὰ τῷ Δαρείῳ τὸ πᾶν κράτος.

Ἄλλαχού λέγει ὁ Ἡρόδοτος²⁵, ὅτι τοῦ ναυτικοῦ καὶ δὴ καὶ εἰδικώτερον τῆς ἰωνικῆς καὶ καρικῆς στρατιᾶς ἐστρατήγει ὁ Ἄριαβίγνης, ὁ Δαρείου τε παῖς καὶ τῆς θυγατρὸς τοῦ Γωβρύου, ὅστις υἱὸς ὦν τοῦ Δαρείου καὶ ἀδελφὸς τοῦ Ξέρξου ἀπέθανεν ἐν τῇ μάχῃ τῆς Σαλαμίνας²⁶. Οὐδεὶς ἄλλος εἶναι οὗτος ἢ ὁ μνημονευθεὶς ἤδη πρωτότοκος υἱὸς τῆς θυγατρὸς τοῦ Γωβρύου Ἄρτοβαζάνης. Ὁ Πλούταρχος λέγει²⁷, ὅτι ἐν Σαλαμῖνι ὁ ναύαρχος τοῦ Ξέρξου Ἄριαμένης ναῦν ἔχων μεγάλην ὥσπερ ἀπὸ τείχους ἐτόξευε καὶ ἠκόντιζε κατὰ τὴν τριήρη τοῦ Θεμιστοκλέους ἀνὴρ ἀγαθὸς ὦν καὶ τῶν ἀδελφῶν τοῦ βασιλέως πολὺν κράτιστος καὶ δικαιοτάτος. Τοῦτον Ἄμεινίας ὁ Δεκελεὺς καὶ Σωκλῆς ὁ Πελλεὺς ὁμοῦ πλέοντες, ὡς αἱ νῆες ἀντίπρωροι προσπεσοῦσαι καὶ συγκρουσθεῖσαι ἀκίνητοι διὰ τῶν χαλκωμάτων συνεκρατήθησαν, ὑποστάντες αὐτὸν ἐπιβαίνοντα τῆς τριήρους αὐτῶν καὶ τύπτοντες διὰ τῶν δοράτων ἐξέβαλον εἰς τὴν θάλασσαν· τὸ σῶμα αὐτοῦ μετὰ τῶν ἄλλων ναυαγίων διαφερόμενον ἐν τῇ θαλάσῃ γνωρίσασα ἢ Ἄρτεμισία ἐκόμισε πρὸς τὸν Ξέρξην. Περὶ τοῦ Ἄριαμένου τούτου, ὅστις οὐδεὶς ἄλλος πάλιν εἶναι ἢ ὁ Ἄρτοβαζάνης, λέγει ὁμοίως ὁ Πλούταρχος²⁸ πρὸς τοῖς ἄλλοις, ὅτι, ὅτε κατὰ τὴν περὶ ἐκλογῆς τοῦ βασιλέως τῶν Περσῶν διαδικασίαν ἀπεφάνητο ὁ δικαστὴς ἐκλεγείας Ἄρτάβανος, ἀδελφὸς τοῦ Δαρείου, ὅτι ἡ βασιλεία προσήκει τῷ Ξέρξῃ, ἀναπηδήσας ὁ Ἄριαμένης προσεκίνησε τὸν ἀδελφὸν καὶ λαβόμενος τῆς δεξιᾶς εἰς τὸν θρόνον ἐκάθισε τὸν βασιλεῖον. Ἐκ τούτου μέγιστος ἦτο ὁ Ἄριαμένης παρὰ τῷ Ξέρξῃ καὶ εὐνοῦν παρεῖχεν ἑαυτὸν τοσοῦτον, ὥστε νὰ πέσῃ ἀρι-

25. Ἡρόδ. VII 97, 1.

26. Ἡρόδ. VIII 89, 1.

27. Πλούτ. Θεμιστ. 14, 3 (= βίοι, p. 119 d = I 1 [1960³] 175, 3-6 Zie).

28. Πλούτ. περὶ φιλαδελφ. 18 (= ἦθ., p. 488 d-f = III [1891] 267, 15-268, 22 Bern. = III [1939] 245, 19-246, 23 Pat. - Po - Si.).

στεύων ἐν τῇ περὶ τὴν Σαλαμίνα ναυμαχία ὑπὲρ τῆς δόξης ἐκείνου²⁹. Ὁ Ἡρόδοτος ποιεῖται ὁμοίως μνειάν³⁰ Ἀρσαμένου τινός ὡς ἀρχηγοῦ τῶν Οὐτίων καὶ τῶν Μύκων, υἱοῦ τοῦ Δαρείου· εἶναι οὗτος ὁ αὐτὸς τῷ Ἀρτοβαζάνῃ ἢ ἄλλος τις υἱὸς τοῦ Δαρείου ἐκ τῆς θυγατρὸς τοῦ Γωβρύου; Τῶν Ἀραβίων καὶ Αἰθιοπῶν, λέγει τέλος ὁ Ἡρόδοτος³¹, τῶν ὑπὲρ Αἰγύπτου ὤκημένων ἤρχεν Ἀρσάμης ὁ Δαρείου τε καὶ Ἀρτυστῶνης, τῆς θυγατρὸς τοῦ Κύρου, ἦν μάλιστα τῶν γυναικῶν αὐτοῦ ἡγάπησεν ὁ Δαρείος· χρυσιῆν εἰκόνα αὐτῆς σφυρήλατον ἐποιήσατο ὁ Δαρείος. Ὡστε καὶ ὁ Ἀρσάμης ἦτο, ὡς καὶ ὁ Ξέρξης, υἱὸς κόρης τοῦ Κύρου, ὅμως οὐχὶ πρεσβύτερος ἐκείνου, ἵνα οὕτως ἀξιῶση τὴν βασιλείαν.

Κατὰ ταῦτα ἔξ ἑτεροθαλεῖς ἀδελφοὺς εἶχεν ὁ Ξέρξης, ἦτοι τοὺς τρεῖς παῖδας τοῦ Δαρείου ἐκ τῆς θυγατρὸς τοῦ Γωβρύου, ὧν ἑνὸς μόνον γινώσκουμεν τὸ ὄνομα, τοῦ Ἀρτοβαζάνου ἢ καὶ τοῦ Ἀρσαμένου ἴσως, τοὺς δύο πάλιν παῖδας τοῦ Δαρείου ἐκ τῆς θυγατρὸς τοῦ Ἀρτάνου Φραταγούνης, τὸν Ἀβροκόμαν καὶ τὸν Ὑπεράνθη, καὶ τὸν Ἀρσάμην τέλος, παῖδα Δαρείου τε καὶ Ἀρτυστῶνης.

Ἀμφιθαλεῖς ἀδελφοὶ τοῦ Ξέρξου, παῖδες δηλαδὴ τοῦ Δαρείου καὶ τῆς Ἀτόσσης, ἦσαν ὁ Ἀχαιμένης, ὃν ἐπιτροπεύοντα Αἰγύπτου ἐφόρευσεν Ἰνάρος ὁ Ψαμμητίχου, ἀνὴρ Λίβυς³²· ὁ Μασίστης, ὃν στρατηγὸν ὄντα τοῦ περσικοῦ στρατοῦ ἀπέκτεινεν ὁ Ξέρξης μετὰ τὴν ἐξ Ἑλλάδος ἐπάνοδον αὐτοῦ³³, καὶ τέλος ὁ Ὑστάσπης, ὁ ἄρχων Βακτρῶν τε καὶ Σακῶν³⁴.

Κατὰ ταῦτα τρεῖς ἀμφιθαλεῖς ἀδελφοὺς εἶχεν ὁ Ξέρξης, ὧν οἱ δύο τοὐλάχιστον ὀπωσδήποτε οὐχὶ ἐν Θερμοπύλαις, ἀλλ' ἀλλαχοῦ, ἀπέθανον. Μὴ ὁ Ὑστάσπης ὅμως, ὁ Βακτρῶν τε καὶ Σακῶν ἄρχων, ἐφονεύθη ἐν Θερμοπύλαις μετ' ἄλλου τινός ἀμφιθαλοῦς, οὐχὶ δὲ ῥητῶς κατονομαζομένου, ἀδελφοῦ τοῦ Ξέρξου ἢ καὶ ἑτεροθαλοῦς ἔτι, οἷον τοῦ Ἀρσάμου, ἀμφοτέρων ἐτέρων ὄντων τοῦ Ἀβροκόμου καὶ τοῦ Ὑπεράνθου καὶ οὐχὶ ὀνομαστὶ ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ μνημονευόμενος;

Ὑπὲρ τοῦ νεκροῦ τοῦ Λεωνίδου πολὺς ὠθισμὸς καθ' Ἡρόδοτον ἐγίνετο Περσῶν τε καὶ Λακεδαιμονίων, μέχρις οὗ τοῦτον τε οἱ Ἕλληνες ἀνδρείως πρὸς ἑαυτοὺς ἔσυραν καὶ τοὺς ἐναντίους τετράκις ἐτρέψαντο εἰς φυγὴν. Εἰ καὶ ἐγίνωσκον οἱ ἀθάνατοι Ἕλληνες μαχηταὶ τῶν Θερμοπυλῶν κατὰ

29. Ὁ Διόδωρος, XI 18, 5 (= II [1890³/1964] 250, 10 - 12 Vogel) λέγει: «ὁ δὲ ναύαρχος (sc. τῶν Περσῶν) προηγούμενος τῆς τάξεως καὶ πρῶτος συνάψας μάχην διεφθάρη λαμπρῶς ἀγωνισάμενος».

30. Ἡρόδ. VII 68, 1.

31. Ἡρόδ. VII 69, 2.

32. Πρβλ. Ἡρόδ. III 12, 4· VII 7, 1· 97, 1· 236, 1 - 3.

33. Πρβλ. Ἡρόδ. VII 82, 1· IX 107, 1 - 113, 2.

34. Ἡρόδ. VII 64, 2.

τάς τραγικάς ἐκεῖνας στιγμὰς τοῦ ὑστάτου ἀγῶνος, ὅτι ἦσαν πλέον ὑπὸ τῆς δεινῆς καὶ ἀμειλίκτου μοίρας τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων καθωσιωμένοι τῷ Θανάτῳ καὶ ὅτι οὕτως ἐν τέλει τὸ σῶμα τοῦ μεγάλου βασιλέως τῆς Σπάρτης θά περιήρχετο ὡποσδήποτε εἰς χεῖρας τῶν πολεμίων, μετὰ ζέσεως θαυμαστῆς ὄσης καὶ μετὰ σκληρᾶς ἐπιμονῆς ἐμάχοντο μέχρι τελευταίας πνοῆς πρὸς ἀναίρεσιν καὶ διάσωσιν ἐπὶ τοῦ παρόντος αὐτοῦ κατὰ τὴν ἑαυτῶν παράταξιν· οἰαδήποτε ἀμέλεια καὶ παράλειψις αὐτῶν ἐνταῦθα ἐκτελούντων τὰς χρηστὰς αὐτῶν ἔναντι τῶν νόμων ὑποσχέσεις, τὸ καθῆκον καὶ τὸ χρέος αὐτῶν ἔναντι τῆς πατρίδος εἶχε τὴν ἔννοιαν ἀδίκου καὶ ἐπιμέμπτου, ἀνοσίου καὶ ἀσεβοῦς προδοσίας. Ἄλλ' ὅμως ἐν συναφείᾳ πρὸς ταῦτα, διατὶ οὐδὲν περαιτέρω λέγει ὁ Ἡρόδοτος περὶ τῶν Θεσπιέων καὶ τοῦ ἡγεμόνος αὐτῶν Δημοφίλου τοῦ Διαδρόμου, περὶ τῶν Θηβαίων καὶ τοῦ ἡγεμόνος αὐτῶν Λεοντιάδου τοῦ Εὐρυμάχου, περὶ τῶν Λοκρῶν καὶ τῶν Φακέων, οἵτινες πάντες εἰς ὅκτῳ καὶ πλέον χιλιάδας ἀνήρχοντο; Ἄπλοῖ θεαταὶ μόνον ἦσαν πάντες οὗτοι τῶν δεινῶν ἐκεῖνων γεγονότων τοῦ ἀσυλληπτοῦ πόνου, τῆς ἀπεριγράπτου πικρίας καὶ τῆς σκληρᾶς ἀπογνώσεως; Ἄδικος ὄντως, κακὴ καὶ ἐπίφογος εἶναι ἢ συντελουμένη ἐνταῦθα ὑπὸ τοῦ ἱστορικοῦ διάκρισις τῶν Ἑλλήνων συμμάχων ἀπ' ἀλλήλων κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν ὑψηλοῦ καὶ ἀσυλληπτοῦ ἔργου τιμῆς ἐν τῇ περιοχῇ μεγαλειώδους ἐξάρσεως πνεύματος καὶ ψυχῆς καὶ εὐγενεστάτης ὄντως θυσίας. Ἀναντιρρήτως τοῦ ὄθισμοῦ ἐκεῖνου καὶ τῆς ἰσχυρᾶς μάχης οὐδεὶς τῶν Ἑλλήνων συμμάχων ἔμεινε τότε ἀμέτοχος ἐν τῇ περιοχῇ ἐκείνῃ τοῦ ἐξάλλου πάθους ἀμετρήτου καὶ ἀκάμπτου φιλοπατρίας³⁵. Ἄλλ' ὁ Ἀλικαρνασσεὺς ἱστορικὸς διετέλει ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὑπὸ τὴν κραταιὰν ἐπίδρασιν καὶ ῥοπήν τῆς σπαρτιατικῆς παραδόσεως, ἣν ἐκτενῶς διέπνεε καὶ βαθέως συνείχε ἀμάχητος ζῆλος καὶ φίλαντος σπουδῆ τοῦτο μὲν πρὸς ἔξαρσιν ἐν Θερμοπύλαις τοῦ μεγαλείου τῶν Σπαρτιατῶν καὶ τῶν Πελοποννησίων ἐν γένει, τοῦτο δὲ πρὸς μείωσιν ἐκεῖ τῆς δράσεως καὶ τῆς θυσίας τῶν Ἑλλήνων τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος. Πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ τούτου, πρὸς κάθαρσιν καὶ δικαίωσιν τοῦ φιλαύτου τούτου σκοποῦ εὐστοχον ἐφεύρημα ἀπετέλει ὁ μῦθος τῆς προδοσίας τοῦ Ἐφιάλτου. Μακρόθεν ἦλθον οἱ Πελοποννησιοὶ — «*χιλιάδες τέτορες*»! — εἰς Θερμοπύλας, ἵνα ἐκεῖ διεξαγάγωσι κατὰ τῶν Περσῶν ἀγῶνα ὑπερτάτης θυσίας χάριν τῆς Ἑλλάδος ἐν γένει, εἰδικώτερον δὲ χάριν αὐτῶν τούτων τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς, οἵτινες ὅμως ἀντὶ τῆς ὀφειλομένης ἥρωικῆς συμπράξεως διέπραξαν διὰ τοῦ «*Ἐφιάλτου*» αὐτῶν ἔργον φρικτῆς «*προδοσίας*», ὅπερ ὄθησε τοῦ Πελοποννησίου τούτου κυρίως εἰς φθοράν καὶ καταστροφὴν. Πῶς λοιπὸν οὕτως οὐχὶ δίκαιον ἦτο, ὅπως οὗτοι ἀκέραιον καὶ ἀμείωτον ὑπὲρ ἑαυτῶν μόνον ἀξιώ-

35. Πρβλ. Ἡρόδ. IX 62, 1-3.

σῶσι τὸ ἄφθιτον κλέος τῆς ἐν Θερμοπύλαις ὑπερτάτης θυσίας; Καὶ εἶχον ἀπόλυτον χρεῖαν τοῦ κλέους τούτου οἱ Λακεδαιμόνιοι καὶ οἱ Πελοποννησιοὶ ἐν γένει κατὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, ὅτε ὁ Ἡρόδοτος συνέγραφε τὴν ἱστορίαν αὐτοῦ, ἵνα οὕτω μάθωσιν ἅπαξ ἔτι οἱ Πανέλληνες, ποῖα ἔργα ὑπὲρ αὐτῶν ἐπετέλεσαν οὗτοι ἐν περιοχαῖς ὑψηλῆς δράσεως καὶ ἀγνωστάτης ἀνδρείας καὶ ἀρετῆς, καὶ ἐπισπάσωνται οὕτω τὴν ἀμέριστον τούτων τιμὴν, συμπάθειαν καὶ εὐγνωμοσύνην ἐν τῷ ἀγῶνι αὐτῶν κατὰ τῶν Ἀθηναίων. Ἀνήρ τις Τραχίνιος ἢ Μηλιεὺς «Ἐφιάλτης» καλούμενος ἔδει, ὅπως καταστῆ θῦμα ἐξαγνισμού τοῦ ἐμφυλίου ἐκείνου σπαραγμοῦ, ὅστις εἰς παντὸς εἶδους φθορὰν, εἰς οἰκονομικὸν καὶ πολιτικόν, εἰς ἠθικὸν καὶ πνευματικὸν ὄλεθρον ὤθησε τὴν Ἑλλάδα τῶν χρόνων ἐκείνων.

Ὁ ἀγὼν μεταξύ Ἑλλήνων καὶ Περσῶν διεξήγετο, ὡς ἤδη ἀνωτέρω ἐλέχθη, ἐν τῇ εὐρύτερᾳ περιοχῇ τοῦ αὐχένος τῶν Θερμοπυλῶν, ὁμῶς τοῦτο ἐγίνετο, ὡς ὁ Ἡρόδοτος λέγει, μέχρις οὐ ἀφίκοντο οἱ μετὰ τοῦ Ἐφιάλτου Πέρσαι³⁶. Οὐχὶ οἱ μετὰ τοῦ Ὑδάρνου, ἀλλ' οἱ μετὰ τοῦ Ἐφιάλτου, Πέρσαι ἀφίκοντο! Φεῦ τοῦ θλιβεροῦ ψεύδους καὶ τῆς οἰκτρᾶς κακοηθείας! Ὁ πατὴρ τῆς ἱστορίας λέγει ἐπὶ τοῦ προκειμένου αὐτοῖς ῥήμασι τάδε :

«τοῦτο δὲ συνεστήκει μέχρι οὐ οἱ σὺν Ἐφιάλτῃ παρεγένοντο».

Οἱ Πέρσαι ἀφίκοντο εἰς τὴν δίοδον τῶν Θερμοπυλῶν ἐκ τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου αὐτῶν, ὅπερ παραδόξως ἀφύλακτον, ὡς ἤδη καὶ ἀνωτέρω ἐλέχθη, κατέλιπον οἱ Ἕλληνες· οὐχὶ ἀπίθανον εἶναι, ὅτι οἱ ἐξέχοντες ἐκεῖ βράχοι κατελήφθησαν ἤδη ὑπὸ τῶν Περσῶν τοῦ Ὑδάρνου, ὅτε οἰαδήποτε ἐκεῖ ἄμυνα ματαία καὶ ἀνελπὶς θά ἦτο. Τοιοῦτόν τι συνέβη, ὡς εἶδομεν, καὶ ἐν ὑστέροις χρόνοις κατὰ τὸν πόλεμον τῶν Ῥωμαίων καὶ τοῦ Ἀντιόχου.

Εὐθύς, ὡς οἱ Ἕλληνες ἔμαθον τὴν ἀφίξιν τῶν Περσῶν εἰς τὰ νῶτα αὐτῶν³⁷, μετέβαλον τρόπον μάχης καὶ ὁ ἀγὼν ἐλάμβανε πλέον νέαν τροπὴν· ἀνεχώρουν οἱ Ἕλληνες ὀπίσω εἰς τὸ στενὸν τῆς ὁδοῦ καὶ ὑπερβαλόντες τὸ τεῖχος ἦλθον ἐπὶ τὸν «κολωνόν», τὸν «λόφον» δηλαδὴ, καὶ κατέλαβον ἐκεῖ θέσιν πάντες οἱ ἄλλοι ἄθροοι πλὴν τῶν Θηβαίων :

«ὡς δὲ τούτους ἤκειν ἐπέθοντο οἱ Ἕλληνες, ἐνθεῦτεν ἤδη ἕτεροιοῦτο τὸ νεῖκος· ἔς τε γὰρ τὸ στενὸν τῆς ὁδοῦ ἀνεχώρουν ὀπίσω καὶ παραμειψάμενοι τὸ τεῖχος ἐλθόντες ἴζοντο ἐπὶ τὸν κολωνόν πάντες ἄλεες οἱ ἄλλοι πλὴν Θηβαίων».

Ὁ «κολωνός» ὑψοῦτο ἐν τῇ «ἐσόδῳ», ἐν Θερμοπύλαις δηλαδὴ, ἐνθα κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἡροδότου ἴστατο λίθινος λέων πρὸς τιμὴν τοῦ Λεωνίδου :

«ὁ δὲ κολωνός ἐστι ἐν τῇ ἐσόδῳ, ὅκον νῦν ὁ λίθινος λέων ἕστηκε ἐπὶ Λεωνίδῃ».

36. Ἡρόδ. VII 225, 1.

37. Ἡρόδ. VII 225, 2.

Κατὰ τὰς δεινὰς ἐκείνας στιγμὰς τῆς ὀλεθρίας κυκλώσεως ἀνεχώρουν οἱ Ἕλληνες εἰς τὸ κέντρον τῶν στενῶν τῶν Θερμοπυλῶν, εἰς τὸν τραγικὸν τόπον τῆς τελευταίας καὶ μεγαλειώδους ἅμα ἐπιθανατίου πάλης. Ὁ «κολωνός» ἔκειτο ἐν τῷ αὐχένι τῶν Θερμοπυλῶν καὶ κατὰ τὰ ἔσω τοῦ τείχους τῶν Φωκέων³⁸. Ἐπὶ τοῦ «κολωνοῦ» τοῦτου «ἴζοντο» οἱ Ἕλληνες σύμμαχοι διὰ τοῦ ῥήματος τοῦτου δηλοῦται ἢ ἐν μέσῳ ἀπάτου θλίψεως καὶ πένθους ληφθεῖσα ἀναγκαῖα ἀπόφασις πρὸς ὑποχώρησιν ἐκ τοῦ πεδίου τῆς ἀδιαλείπτου καὶ ἀκαμάτου κινήσεως, τῆς γενναίας ἐν τῷ πεδίῳ τῆς μάχης καὶ ἥρωικῆς δράσεως εἰς τὸν χῶρον πλέον τῆς ὀφειλομένης ἀκινήσιας καὶ τῆς ἐν ἀμετακινήτῳ καὶ σταθερᾷ θέσει ἀπεγνωσμένης πάλης μέχρι τοῦ μοιραίου καὶ ἀναποτρέπτου θανάτου: «ἴζοντο»! Ἐξ ὧσων γινώσκω, οὐδαμοῦ ἀλλαγῆς τῆς ἱστορίας τῶν λαῶν τῆς γῆς ὑψοῦται πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν τοιαύτη τις εἰκὼν ὑψηλόφρονος καὶ μεγαλειώδους ἀφοσιώσεως εἰς τὸ καθῆκον τῆς ἀμύνης τῆς πατρίου γῆς καὶ τῆς προθύμου θυσίας χάριν τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς σωτηρίας αὐτῆς: τοιαύτη εἰκὼν ἀνεπίκτου πάθους καὶ φιλοπατρίδος ζήλου, ἀκάμπτου ἐπιμονῆς καὶ σεμνῆς ἐγκαρτερίας, εὐπρεποῦς γενναϊότητος καὶ ὑπερηφάνου χάριν τῆς γενετείρας ἀπαρνήσεως τοῦ βίου καὶ πάντων τῶν συμπαρομαρτούντων αὐτῷ ἀγαθῶν.

Ὁ «λέων» ἦτο διακριτικὸν σύμβολον τῶν γενναίων καὶ ἀηττήτων βασιλέων τῆς Σπάρτης: διὰ τοῦ «λέοντος» γίνεται ἔτι αἰνιγμὸς τις τοῦ ὀνόματος τοῦ Λεωνίδου³⁹. Ὁ λίθινος λέων ἐστήθη ἐκεῖ πρὸς τιμὴν τοῦ Λεωνίδου⁴⁰.

Ἐν τῷ χώρῳ ἐκείνῳ τοῦ κολωνοῦ ἀμυνομένους τοὺς Ἕλληνας μαχαίραις, εἴ τισιν ἔτι ὑπελείποντο⁴¹, καὶ χερσὶ καὶ στόμασι κατέχωσαν οἱ βάρβαροι διὰ τῶν πάντοθεν ῥιπτομένων βελῶν αὐτῶν: πάντοθεν ἔβαλλον οὗτοι τοὺς Ἕλληνας, ἐκείνοι τε τούτων, οἵτινες ἐπὶ μετώπῳ ἐδίωκον αὐτοὺς

38. Λαμπρὰν περιγραφὴν τοῦ «κολωνοῦ» καὶ τῶν ἐν αὐτῷ σπουδαίων ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων παρέχει ἡμῖν ὁ κ. Σπυρ. Ν. Μαρινάτος: Forschungen in Thermopylai, σσ. 337-340· Θερμοπύλαι. Ἱστορ. καὶ Ἀρχαιολ. Ὁδηγός, σσ. 63-72· Θερμοπύλαι. Λόγος ἐκφωνηθεὶς ἐν Θερμοπύλαις τῇ 30ῇ Ἰουνίου 1955... Ἀθῆναι 1955, σ. 7.

39. Πρβλ. Ἡρόδ. VII 204, 1: «... Λεωνίδης ὁ Ἀναξανδρίδω τοῦ Λέοντος...».

40. Τὴν ἔννοιαν ταύτην ἔχει ἡ φράσις τοῦ πρωτοτύπου: «ἐπὶ Λεωνίδῃ» πρβλ. Ὁμ. Ἰλ. Ψ (23), 776, ἐνθα λέγεται, ὅτι ὁ ὠκύπους Ἀχιλλεὺς βοῦς ἐφόνευε πρὸς τιμὴν τοῦ Πατρόκλου: «ἐπὶ Πατρόκλῳ». Ὀδ. ω (24), 90-92, ἐνθα λέγει ἐν Ἄδου ὁ Ἀγαμέμνων τῷ Ἀχιλλεῖ, ὅτι πρὸς τιμὴν αὐτοῦ: «ἐπὶ σοῖ», περικαλλῆ ἄθλα κατέθηκεν ἢ ἀργυρόπεζα Θέτις. Ὁ κ. Παπαντωνίου, ἔ.ἀ., σ. 25, σημ. 3 σημειοῦται, ὅτι ἡ φράσις: «ἐπὶ Λεωνίδῃ» ἐρμηνευτέα «ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ Λεωνίδου», οὐχὶ δὲ «πρὸς τιμὴν τοῦ Λεωνίδου». Νομίζω, ὅτι ἐπὶ τοῦ προκειμένου οὐδὲν κωλύει τὸν συνδυασμὸν ἀμφοτέρων τῶν διδομένων ἐρμηνειῶν.

41. Ἡρόδ. VII 225, 3.

ὑποχωροῦντας καὶ τὸ ἔρυμα τοῦ τείχους συνέχωσαν, καὶ ἐκεῖνοι, οἵτινες ἐκύκλωσαν αὐτοὺς μετὰ τοῦ Ὑδάρνου ἐκ τῶν νότων:

«ἐν τούτῳ σφείας τῷ χώρῳ ἀλεξομένους μαχαιρῆσι, τοῖσι αὐτῶν ἐτύγγανον ἔτι περιεοῦσαι, καὶ χερσὶ καὶ στόμασι κατέχωσαν οἱ βάρβαροι βάλλοντες, οἱ μὲν ἐξ ἐναντίας ἐπισπόμενοι καὶ τὸ ἔρυμα τοῦ τείχεος συγχώσαντες, οἱ δὲ περιελθόντες πάντοθεν περιστάδόν».

Μετ' ἐπιγραμματικῆς συντομίας καὶ ἀπαραμίλλου ἀπλότητος παρέχει ἡμῖν ὁ Ἡρόδοτος ἐνταῦθα ὑπὸ τὸ κράτος ἐναργοῦς συναισθηματικῆς συγκινήσεως καὶ ταραχῆς, ὀδυνηροῦ πόνου καὶ βαθυτάτου πένθους τραγικωτάτην εἰκόνα τοῦ τέλους τοῦ δράματος ἐκεῖνου τῶν Θερμοπυλῶν, τῆς ὑψηλόφρονος καὶ ὑπερόχου θυσίας ἐν τῇ περιοχῇ τῶν θείων ἐκεῖνων καὶ ἐνδόξων στενῶν τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος.

Ἄξιος παρατηρήσεως καὶ ἐξάρσεως εἶναι ὁ τρόπος πάλης τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὰς τελευταίας ἐκεῖνας στιγμὰς τοῦ ἀπεγνωσμένου ἀγῶνος, καθ' ἃς οὔτοι ἐμάχοντο διὰ μαχαιρῶν, διὰ τῶν χειρῶν καὶ τῶν στομάτων. Ὁ Κικέρων λέγει περὶ τῶν νεανιῶν τῆς Λακεδαιμόνος⁴², ὅτι οὔτοι ἠγωνίζοντο μετ' ἀπιστεύτου ἀμίλλης διὰ τῶν πυγμῶν, τῶν ποδῶν, τῶν πτερνῶν, τῶν ὀνύχων, τῶν ὀδόντων· ἐξαλλοὶ οὔτοι ἐγίνοντο ἐν τῷ ἀγῶνι, ἀπέβαλλον τὴν ἀναπνοὴν καὶ συνεπνίγοντο, ἵνα ἀποφύγῃ τὴν ὀδυνηρὰν καὶ ἐπονείδιστον ὁμολογίαν τῆς ἡττης⁴³.

Οἱ βάρβαροι, οἵτινες ἐνταῦθα διὰ τῶν βελῶν αὐτῶν κατέχωσαν τοὺς ἐπὶ τοῦ κολωνοῦ ἀμυνομένους συμμάχους, διακρίνονται ἀλλήλων ὑπὸ δύο ὁμάδας. Ἡ πρώτη μὲν τῶν ὁμάδων τούτων δηλοῦται διὰ τῆς φράσεως: *«οἱ μὲν ἐξ ἐναντίας ἐπισπόμενοι καὶ τὸ ἔρυμα τοῦ τείχεος συγχώσαντες»*, ἡ δευτέρα δὲ διὰ τῆς φράσεως: *«οἱ δὲ περιελθόντες πάντοθεν περιστάδόν»*.

Ἐν τῇ πρώτῃ ὁμάδῃ περιλαμβάνονται προφανῶς οἱ ἐν τῷ δυτικῷ στενῷ πρότερον μαχόμενοι Πέρσαι, οἵτινες ἐπὶ μετώπου ἐδίωκον τοὺς εἰς τὸν «κολωνόν» ὑποχωροῦντας Ἑλληνας: *«ἐξ ἐναντίας ἐπισπόμενοι»*. Περὶ τούτων λέγεται, ὅτι καὶ συνέχωσαν ἔτι: *«συχώσαντες»*, τὸ ἔρυμα τοῦ τείχους· διὰ τοῦ ὀλίγον ἀνωτέρω κειμένου παρεμφατικοῦ ῥήματος: *«κατέχωσαν»* νοεῖται βεβαίως, ὅτι οἱ Πέρσαι ἐκάλυψαν τοὺς Ἑλληνας διὰ τῶν βελῶν αὐτῶν, ὅμως διὰ τῆς μετοχῆς: *«συχώσαντες»* οὐδεμία τοιαύτη ἔννοια παρέχεται ἡμῖν, καλύψεως δηλαδὴ τοῦ τείχους διὰ βελῶν, ἀλλ' οὐδὲ φθορᾶς ἔτι καὶ καταστροφῆς αὐτοῦ· καταστροφή τοῦ τείχους οὐδενὶ σκοπῷ ὑπηρετεῖ τότε οὐδὲ ἦτο αὕτη ἔργον τῆς στιγμῆς ἐκεῖνης. Διὰ τῆς μετοχῆς:

42. Cic. Tusc. V 27, 77.

43. *adulescentium greges Lacedaemone vidimus ipsi incredibili contentione certantis pugnīs, calcibus, unguibus, morsu denique, cum exanimarentur prius, quam victos se faterentur.*

«συγχώσαντες» δηλοῦνται πολλῶ μᾶλλον ἢ δυτικῶς τοῦ «κολωνοῦ» ἄθροισις πυκνοῦ πλήθους Περσῶν⁴⁴, ὅπερ «κατεκάλυψε» συνωθούμενον οὐ μόνον τὰς δυτικῶς τοῦ «κολωνοῦ» ἀναπτυσσομένης κλιτύς, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ ἔτι τὸ τὴν ῥάχιν τῶν κλιτύων διαθέον τεῖχος τῶν Φωκέων· «συνέχωσαν» οἱ Πέρσαι τὸ τεῖχος διὰ τοῦ πλήθους αὐτῶν, «κατέχωσαν» δὲ τοὺς ἐπὶ τοῦ «κολωνοῦ» Ἑλληνας διὰ τῶν βελῶν αὐτῶν.

Ἐν τῇ δευτέρᾳ ὁμάδι περιλαμβάνονται οἱ διὰ τῆς ἀτραποῦ «περιελθόντες» τὸ ὄρος καὶ καταλαβόντες εἶτα τὰ νῶτα τῶν Ἑλλήνων Πέρσαι τοῦ Ὑδάρνου⁴⁵. Ἡ φράσις: «πάντοθεν περισταδόν» προσδιορίζει τροπικῶς οὐχὶ τὴν μετοχὴν: «περιελθόντες», ἀλλὰ τὴν μετοχὴν: «βάλλοντες» κατὰ τινὰ ἀναδρομικὸν τρόπον. Ἀναμφίλογος καὶ ἀναμφισβήτητος εἶναι ἡ συμμετοχὴ ἐν τῷ ἀγῶνι τῶν ὑπὸ τὸν Ὑδάρνην περιελθόντων τὸ ὄρος Περσῶν, ἐφ' ὅσον οἱ Ἕλληνες ἀνεχώρουν, ὡς εἶδομεν, ὀπίσω εἰς τὸ στενὸν καὶ ὑπερβάντες τὸ τεῖχος ἤλθον ἐπὶ τὸν «κολωνόν» καὶ κατέλαβον ἐκεῖ θέσιν εὐθύς, ὡς ἔμαθον, ὅτι ἤλθον οὗτοι ἐκεῖσε:

«ὡς δὲ τούτους ἤκειν ἐπίθοντο οἱ Ἕλληνες...».

Οἱ Πέρσαι οὗτοι τοῦ Ὑδάρνου ἐβαλλόν τοὺς Ἑλληνας ἐκ τῶν νώτων, ἐφ' ὅσον ἐξ ἀνατολῶν βεβαίως ἤρχοντο. Κατὰ ταῦτα νοητέον τὸ χωρίον ὡδὲ πως:

«ἐν τούτῳ σφέας τῷ χώρῳ (sc. τῷ κολωνῷ) ἀλεξομένους (sc. τοὺς Ἕλληνας)... κατέχωσαν οἱ βάρβαροι βάλλοντες πάντοθεν περισταδόν, οἱ μὲν ἐξ ἐναντίας ἐπιστόμενοι καὶ τὸ ἔρμα τοῦ τεύχεος συγχώσαντες, οἱ δὲ περιελθόντες (sc. τὸ ὄρος)»⁴⁶.

44. Πρβλ. Γ. Παπαντωνίου μνημ.ἔ., σσ. 33 - 34, ὅθεν καὶ ἀντὶ τὰς εὐστοχωτάτας ταύτας παρατηρήσεις.

45. Πρβλ. Ἡροδ. VII 219, 1: «...οἱ ἐξαγγείλαντες τῶν Περσέων τὴν περίοδον» 229, 1: «...Εὗροντο μὲν πυθόμενον τῶν Περσέων τὴν περίοδον...» 223, 4: «ἄτε γὰρ ἐπιστάμενοι τὸν μέλλοντα σφίσι ἔσσεσθαι θάνατον ἐκ τῶν περιόντων τὸ ὄρος...».

46. Ἀναφορικῶς πρὸς τὴν ἠθικὴν σημασίαν τῆς θυσίας τῶν Θερμοπυλῶν ἄσμενος ἐνταῦθα ἐπάγομαι τὴν μεστὴν εὐγενοῦς παλμοῦ καθαρωτάτης φιλοπατρίας οἰκείαν κρίσιν τοῦ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν ὁμοτίμου καθηγητοῦ τῆς ἀρχαίας ἱστορίας κ. Ἰωάννου Στ. Παπασταύρου, ἦν οὗτος ἐναμίλλως τῷ Ἡροδότῳ παρέχει ἡμῖν ἐν τῷ ὠραίῳ αὐτοῦ ἔργῳ: Ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν παραμονῶν τῆς Ῥωμαϊκῆς κυριαρχίας. Ἐν Ἀθῆναις 1968, σ. 195:

«Παρὰ τὰς γνώμας τῆς νεωτέρας ἱστορικῆς κριτικῆς ἡ θυσία εἰς τὰς Θερμοπύλας εἶχε μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ ἠθικοῦ τῶν Ἑλλήνων καὶ ἀποτελέσει τὸ προοίμιον τοῦ θριάμβου τοῦ ὅλου κατὰ τῶν Περσῶν ἀγῶνος. Τὸ παράδειγμα τῶν γενναίων ὑπερασπιστῶν τοῦ στενοῦ τῶν Θερμοπυλῶν θὰ παραμείνῃ πάντοτε εἰς τὴν ἱστορίαν ὡς πρότυπον τῆς ὑπερτάτης θυσίας, τὴν ὁποίαν εἶναι δυνατόν ὁ ἄνθρωπος νὰ προσφέρει εἰς τὴν ζωὴν χάριν τῶν ἀνωτέρων ἠθικῶν ἀξιών».

Β. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐν Θερμοπύλαις θανόντων εὐκλεῶν ἡρώων.

Πρὸς ὀρθὴν καταξίωσιν τῆς θυσίας τῶν Θερμοπυλῶν καὶ δικαίαν ἀπόδοσιν ἐκάστῳ τῶν πεσόντων ἐκεῖ ἀθανάτων ἡρώων τῶν ὀφειλομένων ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἠθικῶν ἀμοιβῶν καὶ τιμῶν ἀπαιτεῖται ἀκριβῆς προσδιορισμὸς τοῦ πλήθους τῶν ἡρώων τούτων, τοῦ γένους καὶ τῆς προελεύσεως αὐτῶν.

* * *

Καθ' Ἡρόδοτον ἐξαιρουμένων τῶν Λακεδαιμονίων ἔπεσον ἐν Θερμοπύλαις τῶν ἄλλων Πελοποννησίων τινὲς μόνον ἐξ ἐκείνων βεβαίως, οἵτινες μετεῖχον τοῦ ἀγῶνος τῶν δύο πρώτων ἡμερῶν· κατὰ τὰς ἡμέρας ταύτας ἐν ταῖς στενοπορίαις κυρίως τῆς περιοχῆς διεξαγομένου τοῦ ἀγῶνος τούτου οὐχὶ πολλοὶ ἦσαν οἱ πίπτοντες, μάλιστα δὲ Λακεδαιμόνιοι κατ' ἐξοχὴν καὶ Σπαρτιαῖται εἰδικώτερον ἦσαν οὗτοι. Ὁ ὑπὸ τοῦ Ξέρξου εἰς τὸ στρατόπεδον τῶν Ἑλλήνων πεμφθεὶς κατάσκοπος ἴππεὺς μόνον τοὺς ἔξω τοῦ τείχους τῶν Φωκέων ἐμάνθανεν, ὧν τὰ ὄπλα ἔκειντο πρὸ τοῦ τείχους τούτου καὶ οἵτινες ἤσκουν ἐκεῖ τὸ σύνηθες ἔργον τῆς ἐκ περιτροπῆς καὶ κατὰ διαδοχὴν φυλακῆς καὶ φρουρήσεως. Κατὰ τοῦτον τὸν χρόνον ἀκριβῶς ἔτυχον τεταγμένοι ἔξω τοῦ τείχους πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ καθήκοντος τούτου οὐχὶ ἄλλοι τινὲς, ἀλλ' οἱ Λακεδαιμόνιοι.

Ἐν στενοπόρῳ χώρῳ ἐμάχοντο οἱ Πέρσαι κατὰ τὴν πρώτην ἡμέραν τοῦ ἀγῶνος καὶ βραχυτέρων ἢ οἱ Ἕλληνες δοράτων ἐποιοῦντο χρήσιν, οὐδεμίαν δὲ εὐχέρειαν εἶχον χρήσεως τοῦ πλήθους αὐτῶν. Οἱ Λακεδαιμόνιοι ἐμάχοντο ἀξίως λόγου καὶ μετὰ πολεμικῆς ἐμπειρίας καὶ τέχνης. Διὰ πάντα ταῦτα ἀναριθμήτους μὲν Πέρσας κατέβαλλον οἱ Ἕλληνες, ὀλίγοι δὲ τινες τῶν Σπαρτιατῶν ἐπιπτον. Κατὰ τὴν ὑστεραίαν, τὴν δευτέραν δηλαδὴ ἡμέραν τοῦ ἀγῶνος, ἦσαν οἱ Ἕλληνες συντεταγμένοι κατὰ τάξεις καὶ κατὰ ἔθνη, κατὰ διαδοχὴν δὲ καὶ ἐναλλαγὴν ἐμάχοντο ἕκαστοι πλὴν Φωκέων· οὗτοι ἐτάχθησαν εἰς τὸ ὄρος, ἵνα φυλάξωσιν ἐκεῖ τὴν ἀτραπὸν. Κατὰ ταῦτα μετεῖχον τῆς μάχης κατὰ τὴν δευτέραν ἡμέραν πάντες οἱ Ἕλληνες πλὴν τῶν Φωκέων, εἰ καὶ πιθανώτατον εἶναι, ὡς ἀνωτέρω διὰ πολλῶν τεκμηρίων ἀπεδείχθη, ὅτι καὶ τούτων πολλοὶ μετεῖχον τοῦ ἀγῶνος ἐν τοῖς στενοῖς τῶν Θερμοπυλῶν· ὅμως πάλιν ὀλίγοι ὅπωςδὴποτε καὶ κατὰ τὴν δευτέραν ἡμέραν τοῦ ἀγῶνος ἦσαν αἱ ἀπώλειαι τῶν Ἑλλήνων. Κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην οὐχὶ κάλλιον ἐμάχοντο οἱ βάρβαροι, καθὰ ὁ Ἡρόδοτος λέγει· οὐχὶ ἀμείνους ἐπιτυχίας εἶχον οὗτοι κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην ἢ κατὰ τὴν προτεραίαν· ἐπειδὴ λοιπὸν οἱ Πέρσαι οὕτως οὐδεμίαν κατὰ τὴν δευτέραν ἡμέραν τοῦ ἀγῶνος κατάστασιν πραγμάτων εὕρισκον διάφορον τῆς καταστάσεως τῆς

προτεραιάς, ἀπήρχοντο. Κατὰ τὴν τρίτην ἡμέραν τοῦ ἀγῶνος ἀπῆλθον τῶν Θερμοπυλῶν πάντες οἱ Πελοποννήσιοι πλὴν τῶν Λακεδαιμονίων· κατὰ ταῦτα πλὴν τῶν Λακεδαιμονίων οὐδεὶς ἄλλος τῶν Πελοποννησίων ἔπεσον ἐν Θερμοπύλαις κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται ἀβιάστως τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἐκ πάντων τῶν ἄλλων Πελοποννησίων ἐξαιρουμένων τῶν Λακεδαιμονίων ὀλίγοι τινὲς μόνον ἔπεσον ἐν Θερμοπύλαις γενναίως ὅπωςδῆποτε μαχόμενοι ἐκεῖ ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος καὶ δὴ καὶ κατὰ τὴν δευτέραν πιθανώτατα ἡμέραν τοῦ ἀγῶνος, ἐνῶ κατὰ τὴν τρίτην ἡμέραν οὐδεὶς αὐτῶν ἔπεσεν, διότι πάντες ἀπεχώρησαν ἐκεῖθεν πρὸ τοῦ μεγάλου κινδύνου τῶν ὑστάτων στιγμῶν εἴτε οἰκεία βουλήσει εἴτε κατ' ἐντολὴν τοῦ Λεωνίδου. Αὕτη καὶ μόνη εἶναι ἐνταῦθα ἡ καθαρωτάτη τῶν πραγμάτων ἀλήθεια περὶ τῆς πολεμικῆς δράσεως τῶν Πελοποννησίων ἐν Θερμοπύλαις καὶ ἀκολούθως ταύτῃ μόνον ἔδει, ὅπως τιμηθῶσιν οὗτοι ἐν τῇ ἱστορίᾳ, κατὰ μέτρον, ἀκρίβειαν καὶ αὐστηροτάτην δικαιοσύνην.

* * *

Πάντες οἱ χίλιοι Λακεδαιμόνιοι, ὧν τριακόσιοι μὲν Σπαρτιᾶται, ἑπτακόσιοι δὲ περίοικοι, μετὰ τοῦ ἀθανάτου καὶ εὐκλεοῦς αὐτῶν ἡγεμόνος Λεωνίδου ἔπεσον ἐν Θερμοπύλαις ἥρωικῶς μαχόμενοι ὑπὲρ βωμῶν τε καὶ ἐστιῶν· ὀλίγοι μὲν τούτων ἔπεσον κατὰ τὰς δύο πρώτας ἡμέρας τοῦ ἀγῶνος ἐν τοῖς στενοῖς τῆς περιοχῆς, οἱ πλείονες δὲ κατὰ τὴν τρίτην κυρίως ἡμέραν αὐτοῦ, ὅτε ὑπεχώρησαν οὗτοι εἰς τὸν «*κολωνόν*» καὶ ἐτάφησαν ἐκεῖ ὑπὸ τὰ βέλη τῶν βαρβάρων πολεμίων ἐν τινι γενναιοτάτῳ καὶ ἀσυγκρίτῳ ἀγῶνι ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τῆς Ἑλλάδος. Γόνυ εὐλαβοῦς θαυμασμοῦ καὶ βαθυτάτης εὐγνωμοσύνης καὶ χάριτος κλίνουσι πρὸ τῶν ἀθανάτων τούτων νεκρῶν οἱ ἀναρίθμητοι αἰῶνες τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος ἐν τῇ ἀενάφῳ αὐτῶν καὶ ἀτελευτήτῳ ῥοῇ ἀπὸ τῶν χρόνων ἐκεινῶν τῆς εὐγενεστάτης θυσίας μέχρι τοῦ ἀδιαλείπτου ἐκάστοτε, ἀχανοῦς καὶ ἀτέρμονος μέλλοντος.

Πρὸς δόξαν κυρίως τῶν ἐπιζώντων ἠθέλησαν οἱ Σπαρτιᾶται, οἱ Λακεδαιμόνιοι ἐν γένει καὶ οἱ Πελοποννήσιοι, ὅπως ὑπὲρ τὸ δέον καρπωθῶσι τὴν θυσίαν ταύτην διὰ τῆς ἐν τινι φιλαύτῳ καὶ ψευδεῖ παραδόσει ἐξάρσεως ταύτης ἐπὶ ζημίᾳ πάντοτε καὶ βλάβῃ τῆς ἐξ ἴσου τοῦλάχιστον εὐγενοῦς θυσίας τῶν ἄλλων Ἑλλήνων συμμάχων τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος ἐν τῷ περιωνύμῳ ἐκεινῷ τόπῳ τῆς φιλιότητος αὐτῶν πατρίδος. Τοῦτο ἀναντιρρήτως οὐδὲν μὲν προστίθεται τῇ ὑψηλῇ δόξῃ τῶν ἐν Θερμοπύλαις θανόντων Λακεδαιμονίων, ὑποβιβάζει ὁμως τὸν λαὸν τῶν Σπαρτιατῶν εἰς ἀναξίας αὐτῷ περιοχᾶς δοξομανῶν καὶ εὐτελῶν πράξεων καὶ λογισμῶν.

* * *

Πάντες οἱ ἑπτακόσιοι Θεσπιεῖς μετὰ τοῦ οὐχὶ ἔλαττον τοῦ Λεωνίδου ἀθανάτου καὶ εὐκλεοῦς αὐτῶν ἡγεμόνος Δημοφίλου τοῦ Διαδρόμου ἔπεσον ὁμοίως ἐν Θερμοπύλαις ἥρωικῶς μαχόμενοι ὑπὲρ βωμῶν τε καὶ ἐστιῶν· ὀλίγοι μὲν τούτων ἔπεσον κατὰ τὰς δύο πρώτας ἡμέρας τοῦ ἀγῶνος ἐν τοῖς στενοῖς τῆς περιοχῆς, οἱ πλείονες δὲ κατὰ τὴν τρίτην κυρίως ἡμέραν αὐτοῦ, ὅτε μετὰ τῶν Λακεδαιμονίων ὑπεχώρησαν καὶ οὗτοι εἰς τὸν «κολωνόν» καὶ ἐτάφησαν ἐκεῖ ὑπὸ τὰ βέλη τῶν βαρβάρων πολεμίων ἐν τινι γενναιοτάτῳ καὶ ἀσυγκρίτῳ ἀγῶνι ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τῆς Ἑλλάδος.

Τὸ γεγονός, ὅτι οἱ Θεσπιεῖς, ὡς ἀκριβῶς οἱ Λακεδαιμόνιοι καὶ οἱ Σπαρτιάται εἰδικώτερον, ὧν οὗτοι διπλάσιοι καὶ πλεον ἦσαν, ἀπέθανον ἐν Θερμοπύλαις πάντες γενναίως μαχόμενοι, ἦτο πασίγνωστον κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἡροδότου, ἀναντίρρητον καὶ ἀναμφισβήτητον, ὅμως μετὰ πόσης ἀχάρτιτος συντομίας, μετὰ πόσου ἀνίσου καὶ ἀγνώμονος τάχους, μετὰ πόσης ἀναξίου καὶ ταπεινῆς εὐτελείας γίνεται τούτου μνεῖα ὑπὸ τοῦ Ἀλικαρνασσεῶς ἱστορικοῦ! Οὐχὶ μετὰ τῆς δεούσης ἐναργείας καὶ ζωηρότητος, οὐχὶ μετὰ τῆς δεούσης ἐκτάσεως, πληρότητος καὶ ἀκριβείας ποιεῖται μνεῖαν ὁ Ἡρόδοτος τοῦ ζήλου τῶν Θεσπιέων πρὸς συμμετοχὴν ἐν τῷ ἀγῶνι τῶν Θερμοπυλῶν, περὶ τῆς αὐτοκινήτου καὶ ἐθελουσίας αὐτῶν παραμονῆς ἐκεῖ κατὰ τὰς ὑστάτας ὥρας τοῦ ὑψίστου κινδύνου, τῆς φθορᾶς καὶ τῆς καταστροφῆς καὶ περὶ τῆς ὀλικῆς τέλος καὶ γενναιοτάτης αὐτῶν θυσίας ἐκεῖ μετὰ τὴν κύκλωσιν τῆς περιοχῆς ὑπὸ τῶν Περσῶν τοῦ Ὑδάρνου. Οἱ μὲν σύμμαχοι οἱ ἀποπεμπόμενοι ἀπῆλθον, λέγει ἀπλῶς ὁ Ἡρόδοτος, πειθόμενοι τῷ Λεωνίδᾳ, οἱ Θεσπιεῖς δὲ καὶ οἱ Θηβαῖοι κατέμειναν παρὰ τοῖς Λακεδαιμονίοις οὐχὶ βεβαίως ὡς ἀφ' ἑαυτῶν γενναῖοι, ἀλλ' ὡς φίλοι δὴ τῶν γενναίων. Τούτων οἱ Θηβαῖοι μὲν ἄκοντες ἔμενον καὶ οὐχὶ θέλοντες, διότι δὴ κατεῖχεν αὐτοὺς ὁ Λεωνίδας ὡς ὁμήρου, οἱ Θεσπιεῖς δὲ λιαν ἀσμένως· οὗτοι ἔλεγον, ὅτι οὐδαμῶς θὰ ἀπεμακρύνοντο ἐκεῖθεν ἀπολιπόντες τὸν Λεωνίδα καὶ τοὺς μετ' αὐτοῦ, ὥσει ὁ Λεωνίδας πρόμαχος ἦλθεν ἐκεῖσε ἰδίας αὐτοῦ ὑποθέσεως, οὐχὶ δὲ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς σωτηρίας τῆς Ἑλλάδος, μάλιστα δὲ πρῶτον τῆς ἐν τοῖς ὀρίοις ἐκεῖ ἐκτεινομένης χώρας τῶν Θεσπιέων· καταμείναντες οἱ Θεσπιεῖς ἐκεῖ συναπέθανον· ἐστρατήγει δ' αὐτῶν Δημόφιλος ὁ Διαδρόμου.

Εὐθὺς ἐν ἀρχῇ τοῦ 226ου κεφαλαίου, ἐν ᾧ γίνεται λόγος περὶ τῶν ἀριστευσάντων ἐν Θερμοπύλαις Ἑλλήνων, εὐθὺς δηλαδὴ μετὰ τὴν ἀναντιρρήτως μεγαλειώδη ἐν τῇ ἀπλότῃ αὐτῆς περιγραφῇ ἐκείνην τῆς καταστροφῆς τοῦ «κολωνοῦ»¹, λέγει ὁ Ἡρόδοτος ἐν κεφαλαίῳ πρὸς ἔξαρσιν τῆς

1. Ἡρόδ. VII 226. 1.

ἀρετῆς τῶν πεσόντων ἐκεῖ ἡρώων, ὅτι οἱ Λακεδαιμόνιοι καὶ οἱ Θεσπιεῖς «*τοιούτοι*» ἐκεῖ ἐγένοντο: «*Λακεδαιμονίων δὲ καὶ Θεσπιέων τοιούτων γενομένων...*», ἵνα εὐθὺς μετὰ ταῦτα χωρήσῃ εἰς τὴν μνειάν καὶ ἀπαριθμησιν ὀλίγων τινῶν ἀριστευσάντων ἐκεῖ ἡρώων. Τὸ μέγα γεγονός τῆς ὑστάτης θυσίας ἐπὶ τοῦ «*κολωνοῦ*» παρέχει ἡμῖν ἐνταῦθα ὁ Ἡρόδοτος ἐν κεφαλαίῳ διὰ γενικῆς ἀπολύτου, δι' ἀπαρεμφατικῆς δευτερευούσης προτάσεως, ἐπειδὴ ἔσπευδε δὴ, ὅπως ποιήσῃται μνειάν τῶν μεγαλορρημόνων ἀνεκδότων τοῦ Διηνέκου², ὥσει ὁ Σπαρτιάτης οὗτος στρατιώτης ἀξιωματικώτερος ἢτο ἐνταῦθα καὶ δὴ καὶ ἐν περιόπτῳ θέσει ἢ οἱ χίλιοι ἑπτακόσιοι ἥρωες τοῦ «*κολωνοῦ*»: «*...ὁμῶς λέγεται ἄριστος ἀνὴρ γενέσθαι Σπαρτιήτης Διηνέκης*»· πάντως ἔχει τις τὴν ἐντύπωσιν καὶ τὴν αἴσθησιν, ὅτι ὁ Δωριεὺς ἱστορικός, εἰ περὶ τῶν Λακεδαιμονίων μόνον ἐποιεῖτο ἐνταῦθα τοὺς λόγους αὐτοῦ, θὰ ἔγραφεν ὅπωςδῆποτε ἐν ὑψηλῷ καὶ ἐναργεῖ παρεμφατικῷ λόγῳ: «*Λακεδαιμόνιοι δὲ τοιούτοι ἐγένοντο*».

Παρὰ ταῦτα ἡ προκατελημμένη καὶ ἄδικος κατὰ πάντα διάθεσις τοῦ Ἡροδότου ἔναντι τῶν Θεσπιέων δηλοῦται ἐναργῶς κατωτέρω ἐν τῷ ὀγδόῳ βιβλίῳ τῆς ἱστορίας αὐτοῦ ὑπὸ τινά ἀσαφῆ, σκοτεινά, ψευδῆ καὶ ἀνάξια παντὸς ἱστορικοῦ σημεῖα τῆς οἰκείας διηγήσεως καὶ περιγραφῆς τῶν γεγονότων. Ὁ Ἡρόδοτος λέγει πρῶτον³, ὅτι οἱ Πέρσαι ναῦται διαπεραιωθέντες κατόπιν ἀδείας καὶ προσκλήσεως τοῦ Ξέρξου ἐξ Ἰστιαίας εἰς Θερμοπύλας ἐθεῶντο ἐκεῖ τοὺς νεκροὺς διὰ μέσου αὐτῶν χωροῦντες· πάντες ἐνόμιζον, ὅτι οἱ κείμενοι ἐνταῦθα νεκροὶ τῶν Ἑλλήνων ἦσαν Λακεδαιμόνιοι καὶ Θεσπιεῖς, ἐπειδὴ μετὰ αὐτῶν καὶ εἰλωτες ἦσαν:

«*διαπεραιωθέντες δὲ ἐθηεῦντο διεξιόντες τοὺς νεκρούς· πάντες δὲ ἠπιστάτο τοὺς κειμένους εἶναι πάντας Λακεδαιμονίους καὶ Θεσπιέας ὄρωντες καὶ τοὺς εἰλωτας*».

Κατωτέρω λέγει πάλιν ὁ πατὴρ τῆς ἱστορίας⁴ περὶ τῶν Περσῶν τούτων ναυτῶν, ὅτι οὗτοι διέβησαν ἐκ Τραχινίας εἰς τὴν Ἰστιαίαν πάλιν, ἀφοῦ εἶδον τὴν καταστροφὴν τῶν Λακόνων κυρίως:

«*οἱ δὲ ἐς τὸν Ξέρξῳ ναυτικὸν στρατὸν ταχθέντες, ἐπειδὴ ἐκ Τρηχίνος θεησάμενοι τὸ τροῶμα τὸ λακωνικὸν διέβησαν ἐς τὴν Ἰστιαίην,...*».

Μόνον περὶ τῆς καταστροφῆς τῶν Λακόνων γίνεται νῦν λόγος ἐνταῦθα, οὐχὶ δὲ καὶ περὶ τῆς καταστροφῆς τῶν Θεσπιέων. Ἡ παράλειψις τοῦ καθήκοντος τούτου τῆς εὐρείας καὶ ἐναργοῦς μνειᾶς τῶν ἐξαιρέτων τούτων Ἑλλήνων, τῶν Θεσπιέων, καθίσταται παρ' Ἡροδότῳ ἐπὶ τοσοῦτον βαρυτέρα καὶ ἀξία μείζονος μομφῆς, καθ' ὅσον αὐτὸς οὗτος σαφῆ γνῶσιν εἶχε τῶν

2. Ἡρόδ. VII 226, 1 - 2.

3. Ἡρόδ. VIII 25, 1.

4. Ἡρόδ. VIII 66, 1.

θυσῶν, αἷς μετὰ τὴν καταστροφὴν τῶν Θερμοπυλῶν προθύμως τε καὶ γενναίως ὑπέβαλον οὗτοι ἑαυτοὺς χάριν τῆς σωτηρίας τῆς πατρίδος ὑπὸ τὴν εὐρυτάτην ἔννοιαν ταύτης θεωρουμένης, τῆς Ἑλλάδος. Ὁ ἄμα τῷ Ξέρξῃ διὰ Βοιωτῶν τραπόμενος στρατός, καθὰ αὐτὸς οὗτος ὁ πατὴρ τῆς ἱστορίας λέγει⁵, ἐμπρήσας τὴν πόλιν τῶν Θεσπιέων, οἵτινες ἐγκατέλιπον ταύτην καὶ κατέφυγον εἰς τὴν Πελοπόννησον, καὶ τὴν πόλιν ὡσαύτως τῶν Πλαταιέων, ἤλθεν εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ πάντα ἐκεῖνα ἐδήου. Ἐνέπρησεν ὁ Ξέρξης Θέσπειάν τε καὶ Πλάταιαν, διότι ἔμαθε παρὰ τῶν Θηβαίων, ὅτι αἱ πόλεις αὗται οὐδαμῶς ἐμῆδιζον. Παρευρίσκοντο, λέγει ἀλλαχοῦ ὁ Ἡρόδοτος⁶, ἐν τῷ ἐλληνικῷ στρατοπέδῳ τῶν Πλαταιῶν οἱ περιλειπόμενοι Θεσπιεῖς· χίλιοι ὀκτακόσιοι ἦσαν οὗτοι τὸν ἀριθμὸν ἄνευ ὄπλων.

Ἐν τῇ κλασσικῇ γραμματείᾳ ἡγουμένου ἐν αὐτῇ τοῦ ὑπὸ τὰ δεσμὰ τῆς σπαρτιατικῆς παραδόσεως διατελοῦντος Δωριέως ἱστορικοῦ Ἡροδότου οἱ Θεσπιεῖς οὐδαμῶς μετέλαβον τοῦ ὀφειλομένου αὐτοῖς κλέους, οὐπερ δείχθησαν οἱ Θεσπιεῖς, ἀλλ' ἴσον αὐτοῖς τίμοι καὶ γενναῖοι ἐγένοντο οὗτοι, ἔμπλεως πάντοτε ὄντες καθαρωτάτου ἐθνικοῦ φρονήματος καὶ ἀμόμου γενναιότητος καὶ ἀρετῆς. Οὐχὶ μόνον ὑπὸ τὰ χρώματα τῶν Θερμοπυλῶν, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τὴν ἄδικον καὶ σκοτεινὴν, ὑπὸ τὴν παγερὰν καὶ νεκρὰν σιωπὴν τῆς ἱστορίας ἐτάφησαν οἱ ἀφανεῖς, ὅμως κατὰ πάντα γενναῖοι καὶ σεμνοὶ, οὗτοι ἦρωες τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος. Ἐπὶ τῶν ἐν Θερμοπύλαις πεσόντων Σπαρτιατῶν ἐθεμελιούντο κυρίως ἐν μεγάλῳ βαθμῷ ἀρραγῶς τε καὶ ἀδιασειστώως τὸ κλέος καὶ τὸ μεγαλεῖον τῆς Σπάρτης καὶ εἰς ὑπερόχους καὶ ἐξαιρέτους ἐν τῇ ἱστορίᾳ σφαίρας μονήρους ἐθνικῆς δράσεως ἤρετο ἡ πόλις αὕτη, ἥτις, ὡς αἱ Ἀθηναὶ μετὰ τὴν ἤτταν καὶ φυγὴν τῶν Περσῶν, ἔσπευδεν ὁμοίως τὴν ἀνάληψιν τῆς ἡγεμονίας τῆς Ἑλλάδος ἀπάσης· πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ ὑψηλοῦ τούτου σκοποῦ εὐνοῦν καὶ ἀσφαλὲς βάθρον ἀπετέλει τὸ θαῦμα τῶν Θερμοπυλῶν, τὸ ἐνδοξον τοῦτο ἀκριβῶς κατόρθωμα τῶν Σπαρτιατῶν κυρίως. Ἡ ἔφεσις τοῦ Ἡροδότου, ὅπως ἰμνήσῃ τὴν τιμὴν καὶ τὸ μεγαλεῖον τοῦ δωρικοῦ κυρίως στοιχείου, τῶν Λακεδαιμονίων, εἰς δ' ἔργον εὐκόλως ὄθει αὐτὸν ἡ δωρικὴ αὐτοῦ καταγωγὴ, ἐξησθένησε παρ' αὐτῷ οὐχὶ ὀρθῶς οὐδὲ δικαίως τὸ καθῆκον τῆς ἐξάρσεως παραλλήλως τῆς ἴσης τε καὶ ὁμοίας γενναιότητος καὶ ἀρετῆς τῶν Θεσπιέων· οὕτως ἐγένετο ὁ ἱστορικός οὗτος αἴτιος, ὅπως οὗτοι λίαν ἀδίκως καταλάβωσιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν Περσικῶν πολέμων πολὺ ὑστέραν καὶ κατωτέραν θέσιν, ἥτις οὐδαμῶς εἶναι ἀντίστοιχος τῇ ἐν Θερμοπύλαις ἐν στιγμαῖς μεγίστου κινδύνου φθο-

5. Ἡρόδ. VIII 50, 2.

6. Ἡρόδ. IX 30, 1.

ρᾶς καὶ θανάτου ὑπερόχως τε καὶ λαμπρῶς ἐπιδειχθεῖση ὑπ' αὐτῶν γενναιότητα καὶ ἀρετῇ.

Οἱ ἀνωτέρω λόγοι ἔστωσαν ἐνταῦθα μετὰ τόσους αἰῶνας ἀπλῆ τις μόνον καὶ ἀπέριττος ἐπιτάφιος χοῆ καθαρωτάτων συναισθημάτων ἐγκαρδιότητος καὶ θαυμασμοῦ ἐπὶ τῶν ἀγνώστων ἐν Θερμοπύλαις τάφων τῶν Θεσπιέων, τῶν σεμνῶν τούτων καὶ ἐνδόξων ἠρώων τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος· ἐχθρόφρων μὲν καὶ δυσμενῆς ἱστορικὸς λογισμὸς ἀδικῶς ὤθησεν αὐτοὺς εἰς τὰς ὀπισθίας, τὰς σκοτεινὰς καὶ ἀφανεῖς περιοχὰς τοῦ εὐκλεοῦς δράματος τῶν Θερμοπυλῶν, τὰ ἠδύλαλα ὅμως πτηνὰ τῆς ἐνδόξου ἐκείνης περιοχῆς ἐν μέσῳ μυροβριθῶν ἀνθέων καὶ τῶν λεπτῶν πνοῶν τῆς αὔρας τοῦ ἕαρος ἀπαύστως θὰ ἀναμέλπωσιν αὐτοῖς εἰς αἰῶνας αἰῶνων ὕμνον εὐλαβῆ, σεμνὸν ἐγκώμιον καὶ ἐπάξιον:

«*Δημοφίλω τῷ Διαδόρῳ καὶ τοῖς ἐν Θερμοπύλαις ἑπτακοσίοις ἦρωσι τῶν Θεσπιῶν*»⁷.

7. Ἀσμένως ἐνταῦθα ἐπάγομαι, ὅσα ἐπὶ τοῦ προκειμένου μετὰ πολλῆς ἱστορικῆς ἐμβριθείας καὶ τῆς ὀφειλομένης ἀπαθείας τοῦ σεμνοῦ καὶ φιλοπάτριδος ἐπιστήμονος λέγει ὁ κ. Γ. Ἀ. Παπαντωνίου, ἔ.ἀ., σ. 62:

«Ἐπειδὴ δ' ἐνταῦθα ὁ λόγος περὶ Θεσπιέων φρονοῦμεν, ὅτι οἱ ἱστορίαν γράφοντες δὲν ἔκριναν πάντοτε δικαίως καὶ δὲν ἀπένειμαν τὴν προσήκονσαν ἀξίαν εἰς τὴν ἐθελουσίαν τῶν Θεσπιέων. Ἡ πρώτη αἰτία τοῦ πράγματος ὀφείλεται βεβαίως εἰς τὸν Ἡρόδοτον, ὅστις ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς σπαρτιατικῆς παραδόσεως ὀλίγα περὶ Θεσπιέων ἔγραψε, παρέλιπε δὲ καὶ τὸ εἰς Θεσπιεὺς ἐλίγραμμα. Τοῦτου δ' ἕνεκα νεώτεροι συγγραφεῖς διερωτῶνται, διατί οἱ Θεσπιεὺς δὲν συνεμερίσθησαν κατ' ἀναλογίαν τὴν δόξαν, ἂν πράγματι παρέμειναν οἰκειοθελῶς καὶ ἀπέθανον πάντες. Λαμβάνοντες δὲ τὸν μερισμὸν τῆς δόξης ὡς ὀρθῶς καὶ δικαίως γενόμενον ὑπὸ τῆς παραδόσεως, ἀφαιροῦσιν ἀπὸ τῶν Θεσπιέων τὸ οἰκειοθελὲς τῆς παραμονῆς καὶ ἐλαττοῦσι τὴν ἠθικὴν ἀξίαν τῆς πράξεως αὐτῶν. Τὸ ζήτημα ὅμως ὀρθῶς τιθέμενον ἔχει ὡς ἑξῆς. Αἱ περὶ Θεσπιέων πληροφορίες τοῦ Ἡροδότου δηλοῦσι σαφῶς τὸν ζῆλον πρὸς ἀγῶνα, τὴν οἰκειοθελῆ παραμονὴν καὶ τὴν ὀλίκην τῶν Θεσπιέων θυσίαν. Ἄν ὁ ἱστορικὸς ἐξέμνησε μεγάλως τοὺς Σπαρτιάτας, τοῦτο δὲν ἀνατρέπει καὶ τὸ νόημα, τὸ ὁποῖον προκύπτει ἐκ τῶν ὀλίγων περὶ Θεσπιέων πληροφοριῶν. Κατ' ἀκολουθίαν τὸ ἐρώτημα, ὅπερ δύναται νὰ τεθῆ, ἔχει μόνον οὕτω. Ἡ παράδοσις καὶ ὁ ἀκολουθῶν ταύτην Ἡρόδοτος ἐμέρισαν δικαίως τὸν εἰς τὰς πράξεις προσήκοντα ἔπαινον;

Ἡ δικαία ἀξιολόγησις τῶν ἀγαθῶν ἔργων ὀφείλει, ὅπως βαίνει οὐχὶ κατ' εὐθὴν, ἀλλὰ κατ' ἀντίτροπον λόγον τῆς ἰσχύος δύο κρατῶν, τὰ ὅποια συνέπραξαν εἰς τὸ αὐτὸ ἔργον. Διὰ τοῦτο δὲ μεγαλύτεραν ἀξίαν πρέπει νὰ ἔχωσι τὰ ὑπὸ τῶν ἀσθεστερόν ἐπιτελούμενα. Ἄτυχῶς ὅμως δὲν σπανίζουσιν αἱ περιπτώσεις, κατὰ τὰς ὁποίας οἱ γράφοντες ἱστορίαν ἄλλως κρίνουσιν, οὕτω δὲ μέρος τοῦ εἰς ἀσθεστερόν ἀνήκοντος ἐπαίνου ἀφαιρεῖται ὑπὸ τὴν πανηγυρικὴν βοήν τῶν ἰσχυροτέρων συναθλητῶν. Τοῦτο δὲ καὶ περὶ τῶν Θεσπιέων συνέβη· καίτοι ἡ ἱστορία ὀφείλει, ὅπως διορθῶ τὰς πλάνας καὶ ἀποκαθιστᾶ τὴν ἀλήθειαν».

Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐκτενῆς γίνεται λόγος ἐν τῇ ὅσῳ οὐπω ἐκδοθησομένη ἔργασίᾳ μου :

«Ἡ συμμετοχὴ τῶν Θεσπιέων ἐν τῷ ἀγῶνι τῶν Θερμοπυλῶν ὑπὸ τὸ φῶς τῆς κλασσικῆς γραμματείας».

* * *

Οἱ Θηβαῖοι, λέγει ὁ Ἡρόδοτος⁸, ὧν ἐστρατῆγει ὁ Λεοντιάδης, μέχρις ὀρισμένου μὲν χρονικοῦ σημείου μετὰ τῶν Ἑλλήνων ἐν Θερμοπύλαις ὄντες ἐμάχοντο πρὸς τὴν στρατιάν τοῦ βασιλέως ὑπ' ἀνάγκης καὶ βίας ἐχόμενοι, ὅτε ὁμως εἶδον καθυπέρτερα γινόμενα τὰ πράγματα τῶν Περσῶν, ὅτε δηλαδὴ ὑπερίσχυον ἐν τῇ μάχῃ οἱ Πέρσαι, ἐν ᾧ χρόνῳ οἱ μετὰ τοῦ Λεωνίδου Ἕλληνες ἠπειγόντο ἐπὶ τὸν «κολωνόν», τὸν λόφον δηλαδὴ, ἀποσχισθέντες τούτων προέτεινον τε τὰς χεῖρας καὶ ἐχώρουν ἐγγὺς τῶν βαρβάρων λέγοντες τὸν ἀληθέστατον τῶν λόγων, ὅτι δηλαδὴ καὶ ἐμῆδιζον καὶ γῆν τε καὶ ὕδωρ ἐν τοῖς πρώτοις ἔδοσαν τῷ βασιλεῖ, ὑπ' ἀνάγκης δὲ ἐχόμενοι ἦλθον εἰς Θερμοπύλας καὶ ἀναίτιοι ἦσαν τῆς τῷ βασιλεῖ κατὰ τὴν μάχην γενομένης φθορᾶς καὶ ζημίας: «... καὶ ἀναίτιοι εἶεν τοῦ τρώματος τοῦ γεγονότος βασιλεῖ». Ταῦτα λέγοντες οἱ Θηβαῖοι ἔσφζον τὴν ζωὴν αὐτῶν, διότι καὶ τοὺς Θεσσαλοὺς εἶχον μάρτυρας τούτων τῶν λόγων. Ὅμως οὐχὶ κατὰ πάντα ηὐτύχησαν οἱ Θηβαῖοι: μόλις δηλαδὴ ἔλαβον αὐτοὺς οἱ βάρβαροι ἐλθόντας, ἄλλους μὲν τινὰς ἀπέκτειναν προσερχομένους, τοὺς πλείονας ὁμως αὐτῶν κελεύσαντος Ξέρξου ἔστιζαν στίγματα βασιλικά ἀρξάμενοι ἀπὸ τοῦ στρατηγοῦ Λεοντιάδου, οὐτινος τὸν παῖδα Εὐρύμαχον ἐφόνευσαν βραδύτερον οἱ Πλαταιεῖς στρατηγήσαντα τετρακοσίων Θηβαίων ἀνδρῶν καὶ καταλαβόντα τὸ ἄστυ τῶν Πλαταιέων.

Ὅσα ὁ Ἡρόδοτος λέγει ἐνταῦθα περὶ τῆς κατὰ τὴν τελευταίαν μάχην τῶν Θερμοπυλῶν προσχωρήσεως τῶν Θηβαίων εἰς τοὺς Πέρσας καὶ τῆς ὑπὸ τούτων ἐπιβληθείσης αὐτοῖς ποινῆς τῆς στίξεως, ἀποτελοῦσι αὐθαίρετα ἐφευρήματα αὐτοῦ, θλιβερὰ προϊόντα κακότητος καὶ δυσμενείας, ὅπερ ἀνάξιον εἶναι τῇ ὀφειλομένῃ καθαρότητι ἴσου καὶ δικαίου, ἀμεροῦς καὶ ὀρθοῦ ἱστορικοῦ λογισμοῦ. Μετὰ δριμείας δέξυττος ἐλέγχει ὁ Πλούταρχος⁹ τὰς ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὑπὸ τοῦ Ἡροδότου παρεχομένας ἡμῖν ἀνακριβεῖς ταύτας καὶ κενὰς, ψευδεῖς καὶ κατὰ πάντα πεπλανημένας εἰδήσεις¹⁰.

Τῶν Θηβαίων οὐδεμίαν ρητὴν μνειάν ποιεῖται ὁ Ἡρόδοτος ὡς ἐνεργῶς μετεχόντων τῶν ἐν Θερμοπύλαις κατὰ τὰς δύο πρώτας ἡμέρας τοῦ ἀγῶνος

8. Ἡρόδ. VII 233, 1 - 2.

9. Πλούτ. περὶ τῆς Ἡροδ. κακοηθ. 33, 1 - 8 (= ἡθ., p. 866 d - 867 b = V [1893] 241, 15 - 243, 13 Bern.).

10. Ὡς ἤδη ἀνωτέρω ἐλέχθη, περὶ τῆς συμμετοχῆς τῶν Θηβαίων ἐν τῷ ἀγῶνι τῶν Θερμοπυλῶν καὶ τῆς «αὐτομολίας» αὐτῶν ἐκεῖ εἰς τοὺς Πέρσας κατὰ τὴν ἐσφαλμένην καὶ ἄδικον ἔκθεσιν τοῦ Ἡροδότου ἐκτενὴς γίνεται λόγος ἐν τῇ ὅσον οὕτω ἐκδοθησομένην ἐργασίᾳ μου:

«Ὁ Ἰμῆδισμός» τῶν Θηβαίων ἐν τῇ κλασσικῇ γραμματείᾳ».

γενομένων μαχῶν· κατὰ τὴν τρίτην ἡμέραν αὐτοῦ ὠθοῦνται οἱ Θηβαῖοι εἰς τὰς ὀπισθίας περιοχὰς τοῦ δράματος, εἰς τὰς περιοχὰς τῆς δειλίας, τῆς προδοσίας καὶ τῆς αὐτομολίας. Εὐθύς, ὡς οἱ Ἕλληνες ἔμαθον, ὅτι ἀφίκοντο εἰς τὰ νῶτα αὐτῶν οἱ μετὰ τοῦ Ἐφιάλτου Πέρσαι, λέγει, ὡς εἶδομεν, ὁ εἰλικρινῆς καὶ ἀδέκαστος ἱστορικός τῶν Περσικῶν πολέμων, μετέβαλον τρόπον μάχης καὶ ὁ ἀγὼν ἐλάμβανε πλέον νέαν τροπὴν· ἀνεχώρουν τότε οἱ Ἕλληνες ὀπίσω εἰς τὸ στενὸν τῆς ὁδοῦ καὶ ὑπερβαλόντες τὸ τεῖχος ἦλθον ἐπὶ τὸν «κολωνόν», τὸν λόφον δηλαδὴ, καὶ κατέλαβον ἐκεῖ θέσιν πάντες οἱ ἄλλοι ἄθροοι πλὴν τῶν Θηβαίων: «...καὶ παραμειψόμενοι τὸ τεῖχος ἐλθόντες ἴζοντο ἐπὶ τὸν κολωνόν πάντες ἄλλες οἱ ἄλλοι πλὴν Θηβαίων». Οἱ Θηβαῖοι οὐδεμιὰς κατὰ ταῦτα μάχης μετέσχον, ἀλλ' ἄπρακτοι ἔμενον ἐν Θερμοπύλαις πρὸ τῶν ὀμμάτων τῶν Ἑλλήνων, ἵνα οὕτω διαφυγόντες κατὰ τινα θαυμάσιον τρόπον τὰ βέλη τῶν Περσῶν αὐτομολήσωσιν ὕστερον εἰς αὐτοὺς σῶφι τε καὶ ἀβλαβεῖς. Παρὰ ταῦτα ἔδει, ὅπως κατὰ τὴν λογικὴν τῶν πραγμάτων ἐξέλιξιν φονευθῶσιν ἐν Θερμοπύλαις καὶ τῶν Θηβαίων τινὲς ἢ πολλοί, διότι τὰ βέλη τῶν Περσῶν οὐχὶ ἔμψυχα ἐπὶ τέλος ἦσαν, ἵνα διακρίνωσι τοὺς φίλους αὐτοῖς Θηβαίους τῶν ἄλλων Ἑλλήνων καὶ μηδαμῶς οὕτω πλήττωσι καὶ φονεύωσιν αὐτούς. Τὴν εὐλογον ταύτην ἀξίωσιν ἄγει ὁ πατὴρ τῆς ἱστορίας εἰς εὐπρεπῆ τάξιν καὶ δεόντως ῥυθμίζει καὶ εὐθετεῖ διὰ τῆς κατὰ πάντα ἀτεκμάρτου καὶ ψευδοῦς, ὑπ' αὐτοῦ δὲ μόνον δολίως καὶ ἐχθρικότατα ἐφευρεθείσης, εἰδήσεως, ὅτι πολλοὶ τῶν Θηβαίων ἐφονεύθησαν ἢ ἐτρώθησαν κατὰ τινα τρόπον, ὅμως οὐχὶ ἀγωνιζόμενοι ἐν τῷ πεδίῳ τῆς τιμῆς, ἀλλ' ἀδόξως καὶ ἐπιμέμπτως αὐτομολοῦντες· ὅτε οἱ Θηβαῖοι εἶδον καθυπέρτερα γινόμενα τὰ πράγματα τῶν Περσῶν, ἐν ᾧ χρόνῳ οἱ μετὰ τοῦ Λεωνίδου Ἕλληνες ἠπειγόντο ἐπὶ τὸν «κολωνόν», ἀποσχισθέντες τούτων προτείονόν τε τὰς χεῖρας καὶ ἐχώρουν ἐγγὺς τῶν βαρβάρων· μόλις ἔλαβον αὐτοὺς οἱ βάρβαροι ἐλθόντας, ἄλλους μὲν τινὰς ἀπέκτειναν προσερχομένους, τοὺς πλείονας ὅμως αὐτῶν ἔστιξαν στίγματα βασιλικά. Ὅποια μεγαλειώδης ὄντως ἐξίσωσις καὶ ἐπανόρθωσις τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, δι' ἧς τόσον ἀδίκως ἐπὶ αἰῶνας ἐτάφη ὑπὸ τὰ χῶματα τῶν Θερμοπυλῶν ἢ ἀξίωσις καὶ ἡ τιμὴ τῶν ἀφανῶν μὲν, ὅμως σεμνῶν κατὰ πάντα καὶ εὐκόσμων, τετρακοσίων Θηβαίων ἡρώων!

Ὁ ἱστορικός Ἡρόδοτος οὐχὶ τὴν καθαρὰν ἀλήθειαν λέγει ἡμῖν ἐπὶ τοῦ προκειμένου. Οὐχὶ μετ' ἀληθείας ἱστορεῖ οὗτος, ὅτι δῆθεν οἱ Θηβαῖοι οὐχὶ κατ' ἐλευθέρην προαίρεσιν παρέμειναν ἐν Θερμοπύλαις, ἀλλ' ὅτι ὁ Λεωνίδας κυρίως κατεῖχεν αὐτοὺς ὡς ὀμήρους· τοῦτο ἔγραψεν οὗτος, ἵνα ὕστερον συνυφάνη ἐν τῇ διηγῆσει αὐτοῦ τὸν μῦθον τῆς αὐτομολίας καὶ τῆς στίξεως. Ἀποτελοῦσι πάντα ταῦτα εὐφαντασίωτον ἔμπνευσιν ἢ ἐφεύρεσιν τοῦ ἱστορικοῦ Ἡροδότου, ὅστις οὐχὶ ἀπίθανον εἶναι, ὅτι ἐνταῦθα εἰδικώτερον εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν οὐχὶ τὴν σπαρτιατικὴν μόνον, ἀλλὰ καὶ

ἀττικήν τινα ἐπὶ πλεόν, παραλλαγὴν τῆς παραδόσεως ταύτης διατελοῦσαν ὑπὸ τὴν δρᾶσιν, τὴν ἐπήρειαν καὶ τὴν ῥοπήν τῶν γεγονότων τοῦ ἔτους 431 π.Χ. Χάριν τῶν Ἀθηναίων καὶ τοῦ Περικλέους, παρ' οἷς τότε διέτριβε καὶ μεγάλως ἐτιμάτο ὁ τὴν ἱστορίαν τῶν Μηδικῶν πολέμων συγγραφέων Ἡρόδοτος, ἔδει, ὅπως δεόντως μειωθῆ ἢ κατὰ τοὺς πολέμους τούτους δρᾶσις τῶν Θηβαίων, οἵτινες τοὺς σπουδαιότερους νῦν ἐν τῇ κεντρικῇ Ἑλλάδι συμμάχους τῶν Σπαρτιατῶν ἀπετέλουν καὶ οὕτω τοὺς δυσμενεστέρους καὶ ἀπεχθεστέρους πολεμίους τῶν Ἀθηναίων¹¹.

Εἶναι προφανές, ὅτι οἱ Θηβαῖοι κατὰ τὴν τελευταίαν ἡμέραν τοῦ ἀγῶνος ἐν Θερμοπύλαις ἠδύνατο, ὅσοι τούτων βεβαίως διέφυγον ἕως τότε τὸν θάνατον, ὅπως ἀποχωρήσωσι τοῦ πεδίου τῆς μάχης καὶ προσχωρήσωσι πρὸς τοὺς Πέρσας ἀνατείνοντες τὰς χεῖρας· ῥητέον ὁμως, ὅτι οὗτοι, οἵτινες οἰκειὰ προαιρέσει τε καὶ βουλήσει, ὡς ἀνωτέρω ἀπεδείχθη, οὐχὶ δὲ βιαζόμενοι ὑπὸ τοῦ Λεωνίδου, παρέμειναν ἐν Θερμοπύλαις τὴν τρίτην ἡμέραν χάριν τῆς διεξαγωγῆς τοῦ ὑστάτου ἀγῶνος, θά ἐπραττον τοῦτο τότε μόνον, ὅτε μετὰ τὴν περιέλευσιν τοῦ ὄρους ὑπὸ τῶν Περσῶν καὶ τὴν ἐντελῆ ὑπ' αὐτῶν κατοχὴν καὶ κυριαρχίαν τῶν Θερμοπυλῶν, μετὰ τὴν στενοτάτην κύκλωσιν τῶν Ἑλλήνων καὶ τὴν εἰς δεινὴν καὶ ἀπέλπιδα θέσιν περιαγωγὴν αὐτῶν ἔνεκα τῶν τρομερῶν καὶ ἀκάρπων ἀπωλειῶν μάταιος πλεόν καὶ ἀβέβαιος κατεδείκνυτο αὐτοῖς οἰσοδῆποτε περαιτέρω ἀγῶν. Ἀλλὰ τοῦτο θά ἐπραττον ὁμοίως ὑπὸ τὰς περιστάσεις ταύτας καὶ οἱ Λακεδαιμόνιοι καὶ οἱ Θεσπιεῖς καὶ ὅσοι ἄλλοι τῶν Ἑλλήνων παρέμειναν ἐκεῖ κατὰ τὰς τελευταίας ἐκεῖνας φρικτὰς ὥρας τῆς ὀδύνης καὶ τοῦ θανάτου, εἰ εἶχον τὸν ἀπαιτούμενον χρόνον πρὸς ἡρεμον καὶ ἀπερίσπαστον ἔλεγχον καὶ πρὸς ἀκριβῆ καὶ ἐπωφελῆ ἐκτίμησιν τῶν πραγμάτων· ὑπῆρχεν ὁμως ὁ χρόνος οὗτος; Καθ' Ἡρόδοτον ὑπῆρχεν οὗτος παρὰ τοῖς ἐχθροῖς αὐτοῦ μόνον, τοῖς Θηβαίοις· οὗτοι κατὰ τὴν τελευταίαν στιγμὴν τοῦ ὀλέθρου καὶ τῆς καταστροφῆς ἐχώρησαν ἐν ἡρεμίᾳ τὴν σῶφρονα ὁδὸν τῆς αὐτομολίας καὶ τῆς ἀδόξου οὕτω καὶ αἰσχροῦς διαφυγῆς τοῦ θανάτου ὑπὸ τὰ ἀτιμωτικά ὀπωσῆποτε πλήγματα τῶν ἀγνωμόνων Περσῶν.

Ἀναντιρρήτως μετὰ τὴν μάχην τῶν Θερμοπυλῶν καὶ τὴν ἐν αὐτῇ καταστροφὴν τῶν Σπαρτιατῶν καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων προσεχώρησαν πρὸς

11. Φιλαθῆναιος διάθεσις καὶ πνοὴ ἐκτενῶς συνέχει τὸ ἔργον τοῦ Ἡροδότου ἐν γένει, μάλιστα δὲ τὰς περικοπὰς ἐκεῖνας αὐτοῦ, αἵτινες ἀναφέρονται εἰς τοὺς Περσικοὺς πολέμους. Καθὰ ὁ Πλούταρχος λέγει, περὶ τῆς Ἡροδ. κακοθῆ. 26, 4 - 7 (= ἡθ., p. 862 a - c = V [1893] 228, 21 - 229, 20 Bern.), μετὰ λίαν φιλόφρονος σπουδῆς ὁ Ἡρόδοτος ἠσχολεῖτο περὶ τὰ πράγματα τῶν Ἀθηναίων, παρ' ὧν καὶ πολὺ πρὸς τοῦτο ἀργύριον ἔλαβεν. Δέκα τάλαντα δωρεὰν ἔλαβεν ἐξ Ἀθηνῶν ὁ ἱστορικός οὗτος Ἀνύτου κατὰ Δίωλλον τὸ ψήφισμα γράψαντος, δι' ὅσα οὗτος πολλὰ ψευδόμενος ἔγραψεν ἐπ' εὐνοίᾳ τῶν Ἀθηναίων.

τοὺς Πέρσας πλὴν τῶν μέχρι τοῦδε καὶ ἄλλοι Ἕλληνες, καθὰ αὐτὸς οὗτος ὁ Ἡρόδοτος ὁμολογεῖ¹², Μηλιεῖς καὶ Δωριεῖς καὶ Λοκροὶ καὶ Βοιωτοὶ πανστρατιᾷ ἐπόμενοι πλὴν Θεσπιδίων τε καὶ Πλαταιέων, ἐτι δὲ Καρύστιοι καὶ Ἄνδριοι καὶ Τήνιοι καὶ οἱ λοιποὶ νησιῶται πάντες μετ' ἀσημάτων ἐξαιρέσεων. Ὅσῳ ἐσωτέρῳ τῆς Ἑλλάδος προέβαινον οἱ Πέρσαι, τοσοῦτῳ πλείονα ἔθνη εἶποντο αὐτοῖς. Καὶ οἱ Θηβαῖοι ὑπὸ τὸ κράτος πλέον διατελοῦντες τοῦ γενικοῦ πανικοῦ καὶ τῆς ἐπιγνώσεως τῆς ἀδυναμίας πρὸς ἄμυναν κατὰ τῆς ὑπερτέρας βίας καὶ τῆς ἀμετρήτου καὶ ἀμάχου φθορᾶς προσεχώρησαν ὁμοίως τοῖς Πέρσαις, οὐχ οἱ μὲν, οὐχ οἱ δέ, ἀλλὰ πάντες. Μήπως τὸ ὑστερογενὲς τοῦτο γεγονός τοῦ «μηδισμού» τῶν Θηβαίων ἐνέπνευσε τῷ Ἡροδότῳ τὴν πικρὰν διάθεσιν τοῦ αὐστηροῦ ἐλέγχου τῶν ἐν Θερμοπύλαις προθύμως ἀγωνισαμένων καὶ θανόντων τετρακοσίων ἐξ αὐτῶν ἠρώων; Παρατηρητέον ὅμως τότε ἐνταῦθα, ὅτι οὔτε τίμιον οὔτε ἠθικὸν ἔργον ἀποτελεῖ ἡ ἀμαύρωσις τῆς γενναίας μέχρι θανάτου δράσεως τῶν Θηβαίων τῶν Θερμοπυλῶν διὰ τῆς δειλῆς καὶ κακῆς ὀπωσθήποτε πράξεως τῶν ἄλλων Θηβαίων, τῆς προσχωρήσεως αὐτῶν πρὸς τὸν ἐχθρόν, ἦν μάλιστα, ὡς καὶ ἄλλοις πολλοῖς, οὐχὶ ἐλευθέρα βούλησις ἢ προαίρεσις ὑπηγόρευσεν αὐτοῖς, ἀλλὰ βία μόνον κραταιά, ἡ βία τοῦ πλήθους τῶν βαρβάρων ἐπιδρομέων καὶ τῆς ἀμαχίτου αὐτῶν δυνάμεως καὶ ἰσχύος. Ἄλλ' εἴ πως ὀρθὴ εἶναι ἡ διαμόρφωσις ἱστορικῆς τιнос τῶν πραγμάτων κρίσεως ὑπὸ τὸ κράτος τῆς ὀφειλομένης δῆθεν γενικωτέρας καὶ εὐρυτέρας αὐτῶν θεωρίας καὶ ἐκτιμήσεως, τότε διατὶ ὁ ἀκριβῆς καὶ κατὰ πάντα εἰλικρινῆς ἱστορικὸς ἡμῶν οὐχὶ τὸ αὐτὸ ἔπραξε καὶ ἐπὶ τῶν Θεσπιδίων δεόντως ἐξαιρῶν τὴν θυσίαν αὐτῶν ἐν Θερμοπύλαις ἔχων σὺν τοῖς ἄλλοις πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ τὴν γενναίαν αὐτῶν στάσιν μέχρι τῆς ἀπωλείας τῶν πάντων μετὰ τὴν καταστροφὴν τῶν Θερμοπυλῶν;

Πάντα, ὅσα ἐπὶ τοῦ προκειμένου λέγει ἡμῖν ὁ Ἡρόδοτος, ῥητέον θαρρούντως, ἀποτελοῦσι ψευδεῖς εἰδήσεις οὐχὶ εἰλικρινοῦς καὶ ἀληθοῦς ἱστορικοῦ. Ἡ ἀλήθεια ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι ἦδε, ὅτι δηλαδὴ, ὡς οἱ ἄλλοι Ἕλληνες σύμμαχοι, οὕτω καὶ οἱ Θηβαῖοι αὐτοῦ τοῦ Ἡροδότου ἀφώνως καὶ ἐμμέσως πως μαρτυροῦντος μετέσχον τῶν μαχῶν τῶν δύο πρώτων ἡμερῶν τοῦ ἐν Θερμοπύλαις ἀγῶνος καὶ εἶχον καὶ οὗτοι ἐκεῖ, ὡς καὶ οἱ ἄλλοι Ἕλληνες, μικρὰς τινὰς ἀπωλείας, ὅμως τοῦ Ἡροδότου ἄλλοι καὶ δὴ καὶ ῥητῶς νῦν μαρτυροῦντος μετέσχον οὗτοι τῶν μαχῶν καὶ τῆς τρίτης ἡμέρας τοῦ ἀγῶνος τούτου, ἐφ' ὅσον οὐδαμῶς ἀπεχώρησαν τοῦ πεδίου τῆς τιμῆς, ἀλλὰ παρέμειναν ἐκεῖ μετ' ἄλλων Ἑλλήνων συμμάχων. Ἄναμφίλεκτον λοιπὸν καὶ ἀναμφήριστον εἶναι, ὅτι μετὰ τῶν Λακεδαιμονίων, τῶν Θεσπιδίων καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων, οἵτινες παρέμειναν ἐν Θερμοπύλαις κατὰ τὴν τελευταίαν

12. Ἡρόδ. VIII 66, 2.

ἡμέραν πρὸς διεξαγωγὴν ἐκεῖ τοῦ ἐσχάτου καὶ ὑπερτάτου ἀγῶνος ἐνδόξου θανάτου, συναπέθανον καὶ οἱ Θηβαῖοι καὶ δὴ καὶ οὐχ οἱ μὲν, οὐχ οἱ δέ, ἀλλὰ πάντες μέχρις ἐνὸς μετὰ τοῦ ἡγεμόνος αὐτῶν Λεοντιάδου καί, ὡς οἱ Θεσπιεῖς, Ἕλληνες καὶ οὗτοι τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος, καθηγίασαν διὰ τοῦ αἵματος αὐτῶν τὰ ἱερὰ χῶματα τῆς πατρίδος αὐτῶν εἰς αἰῶνας αἰῶνων. Εἴ τις θὰ ἀντέτασεν ἐπὶ τοῦ προκειμένου τὴν παρατήρησιν, ὅτι ἡ γνώμη αὕτη οὐδαμῶς στηρίζεται ἐπὶ ἐναργῶν καὶ ἀδιασειστων τεκμηρίων, ἀλλ' ἐπὶ ὑποθέσεων ἀπλῶς θεωρητικοῦ ἢ καὶ συναισθηματικοῦ ἔτι χαρακτηῖρος, τότε εὐλόγως θὰ ἦτο ἡ ἀξίωσις, ὅπως ἀποδειχθῶσιν ἡμῖν ὡς ἀληθεῖς δι' ἄλλων τεκμηρίων πιθανωτέρων, ἐναργεστέρων καὶ κραταιωτέρων αἱ περὶ τῶν Θηβαίων ἐπὶ τοῦ προκειμένου παρεχόμεναι ἡμῖν ὑπὸ τοῦ Ἡροδότου εἰδήσεις, ἐνὸς δηλαδὴ μάρτυρος μόνου, συντάσσοντος τὴν ἱστορίαν αὐτοῦ ἐν τινὶ σφαίρᾳ πικροχόλου τραχύτητος, βαναύσου δυσμενείας καὶ ἀμειλίκτου πάθους. *Testis unus testis nullus!*

Οἱ ἀνωτέρω λόγοι ἔστωσαν πάλιν ἐνταῦθα μετὰ τόσους αἰῶνας, ὡς τοῦτο ἀνωτέρω καὶ ἀναφορικῶς πρὸς τοὺς Θεσπιεῖς ἐλέχθη, ἀπλῆ τις μόνον καὶ ἀπερίττος ἐπιτάφιος χοῆ καθαρωτάτων συναισθημάτων ἐγκαρδιότητος καὶ θαυμασμοῦ ἐπὶ τῶν ἀγνώστων ἐν Θερμοπύλαις τάφων τῶν Θηβαίων νῦν, τῶν σεμνῶν ὁμοίως καὶ ἐνδόξων τούτων ἠρώων τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος· ἐχθρόφρων μὲν καὶ δυσμενῆς ἱστορικὸς λογισμὸς ἀδίκως ὄθησεν αὐτοὺς εἰς τὰς ὀπισθίας, τὰς σκοτεινάς καὶ ἀφανεῖς περιοχὰς τοῦ εὐκλεοῦς δράματος τῶν Θερμοπυλῶν, τὰ ἡδύλαλα ὅμως πτηνὰ τῆς ἐνδόξου ἐκείνης περιοχῆς ἐν μέσῳ μυροβριθῶν ἀνθέων καὶ τῶν λεπτῶν πνοῶν τῆς αὔρας τοῦ ἔαρος ἀπαύστως θὰ ἀναμέλπωσιν αὐτοῖς εἰς αἰῶνας αἰῶνων ὕμνον εὐλαβῆ, σεμνὸν ἐγκώμιον καὶ ἐπάξιον :

«Λεοντιάδῃ τῷ Εὐρυμάχου καὶ τοῖς ἐν Θερμοπύλαις τετρακοσίοις ἡρωσὶ τῶν Θηβῶν».

* * *

Καὶ περὶ τῶν Λοκρῶν καὶ τῶν Φωκῶν ῥητέον ἐνταῦθα τὰ αὐτά, ἅτινα ἐλέχθησαν καὶ περὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων συμμάχων τῶν Θερμοπυλῶν, μάλιστα δὲ τῶν Λακεδαιμονίων, τῶν Θεσπιέων καὶ τῶν Θηβαίων. Ὡς οἱ ἄλλοι Ἕλληνες, οὕτω καὶ οἱ Λοκροὶ «*πανστρατιῆ*» καθ' Ἡρόδοτον, οὓς ἀναβιβάζουσιν ὁ Διόδωρος μὲν εἰς χιλίους, ὁ Πausanίας δὲ εἰς ἕξ χιλιάδας, καὶ οἱ Φωκεῖς χίλιοι τὸν ἀριθμὸν καὶ ἔτι πλείονες, ἐφ' ὅσον καὶ οὗτοι ὑπὸ τὴν ἀπειλὴν ἀμέσου καὶ μεγίστου κινδύνου πανστρατιᾶ πιθανώτατα, ὡς οἱ Λοκροὶ, ἔσπευσαν εἰς Θερμοπύλας, μετέσχον ἐκεῖ ὅπωςδήποτε τῶν μαχῶν τῶν δύο πρώτων ἡμερῶν· καὶ ἔσχον ἀναντιρρήτως καὶ οὗτοι ἐκεῖ, ὡς καὶ οἱ ἄλλοι Ἕλληνες, μικρὰς τινὰς ἀπωλείας· διεσώθη μάλιστα καὶ ἐπίγραμμα ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ὅπερ συνετάχθη πρὸς τιμὴν τῶν ἐν Θερμοπύλαις

πεσόντων Λοκρῶν. Περαιτέρω παρατηρητέον ἐνταῦθα περὶ τῶν Φωκέων εἰδικώτερον, ὅτι, εἰ χίλιοι τούτων ἐθελονταὶ ἀπεστάλησαν εἰς τὸ ὄρος πρὸς φύλαξιν ἐκεῖ τῆς ἀτραποῦ, τοῦτο οὐδαμῶς μαρτυρεῖ, ὅτι πάντες οἱ Φωκεῖς ἀπεχώρησαν μακρὰν τῶν στενῶν τῶν Θερμοπυλῶν, ἐφ' ὅσον μάλιστα οἱ τὴν φυλακὴν τῆς ἀτραποῦ ἀναλαμβάνοντες ὡς «ἐθελονταὶ» κυρίως θεωροῦνται καὶ πιθανώτατα οὕτως οὐδαμῶς ἀπεσπάρθησαν ἐκ τοῦ κυρίου στρατοῦ αὐτῶν, ὅστις κανονικῶς μετὰ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων θά συνηγωνίζετο ἐν τῇ διόδῳ.

Εἰ καὶ ὁ Ἡρόδοτος ἐν τῇ ἐκθέσει αὐτοῦ περὶ τῶν ἐν Θερμοπύλαις κατὰ τὴν ὑστάτην στιγμὴν τοῦ ἀγῶνος πλησίον τοῦ Λεωνίδου καὶ τῶν Λακεδαιμονίων παραμεινάντων Ἑλλήνων συμμάχων οὐδεμίαν μνείαν ποιεῖται τῶν Λοκρῶν καὶ τῶν Φωκέων, ῥητέον ἀνευδοιάστως, ὅτι οὗτοι παρέμειναν ὅπωςδῆποτε ἐκεῖ ἀμετακίνητοι. Παρ' αὐτοῖς οὐδαμῶς ἴσχυον οἱ λόγοι ἐκεῖνοι ἀποπομπῆς, οἵτινες ἴσχυον ἐπὶ τῶν Πελοποννησίων, ἢ πρόθεσις δηλαδὴ χρήσεως αὐτῶν βραδύτερον πρὸς ἄμυναν καὶ προστασίαν ἄλλης τινὸς περιοχῆς διαφόρου τῆς περιοχῆς τῆς ἰδίας αὐτῶν πατρίδος, ἢ ἐσκεμμένη ἴσως προαίρεσις τοῦ Λεωνίδου, ὅπως μὴ μετάσχωσι καὶ οὗτοι τοῦ κλέους τῆς θυσίας, ἢν προαίρεσιν εὐχερῶς οὗτοι θά διεγίνωσκον καὶ θά ἀπέρριπτον, καὶ ἄλλα τούτοις ὅμοια. Ἐπὶ πλεόν περὶ τε τῶν Λοκρῶν καὶ τῶν Φωκέων λέγει, ὡς εἶδομεν, ὁ Ἡρόδοτος, ὅτι ἀμφότεροι οὗτοι συνεταράχθησαν καὶ παρωργίσθησαν, ἐθυμώθησαν καὶ ἠγανάκτουν, ὅτε οἱ Πελοποννήσιοι ἅμα τῇ ἀφίξει τοῦ Ξέρξου εἰς τὴν εἰσβολὴν τῶν Θερμοπυλῶν φόβῳ συσχεθέντες ἔκρινον ὀρθόν, ὅπως ἐλθόντες εἰς Πελοπόννησον φυλάττωσιν ἐκεῖ τὸν Ἴσθμόν.

Κατὰ ταῦτα εὐλογον καὶ δίκαιον εἶναι τὸ ἐν τινι κλίμακι ὁμαλῆς πρόδου τῶν λογισμῶν καὶ τῶν ἔργων ἀβιάστως τε καὶ φυσικῶς συναγόμενον συμπέρασμα, ὅτι ἀμφότεροι οἱ λαοὶ οὗτοι παρέμειναν ὅπωςδῆποτε ἐν Θερμοπύλαις πρὸς διεξαγωγὴν ἐκεῖ τοῦ ἀγῶνος τῆς ὑπερτάτης θυσίας. Οἱ τε Λοκροὶ καὶ οἱ Φωκεῖς μετέσχον τῶν μαχῶν οὐ μόνον τῶν δύο πρώτων ἡμερῶν τοῦ ἐν Θερμοπύλαις ἀγῶνος, ἀλλὰ καὶ τῆς τρίτης ἐτι ἡμέρας, ἐφ' ὅσον οὐδαμῶς ἀπεχώρησαν τοῦ πεδίου τῆς τιμῆς, ἀλλὰ παρέμειναν ἐκεῖ μετ' ἄλλων Ἑλλήνων συμμάχων. Ἀναμφίλεκτον καὶ ἀναμφήριστον εἶναι, ὅτι μετὰ τῶν Λακεδαιμονίων, τῶν Θεσπιέων καὶ τῶν Θηβαίων παρέμειναν ἐν Θερμοπύλαις κατὰ τὴν τελευταίαν ἡμέραν πρὸς διεξαγωγὴν ἐκεῖ τοῦ ἐσχάτου καὶ ὑπερτάτου ἀγῶνος ἐνδόξου θανάτου καὶ συναπέθανον εὐκλεῶς καὶ οἱ Λοκροὶ καὶ οἱ Φωκεῖς, ὅσοι τῶν τελευταίων τούτων ἦσαν ἐκεῖ· οὕτως οἱ ἐν Θερμοπύλαις Λοκροὶ τε καὶ Φωκεῖς, Ἕλληνες καὶ οὗτοι τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος, καθηγίασαν ὁμοίως διὰ τοῦ αἵματος αὐτῶν ἐν τινι ὑπερόχῳ καὶ εὐκλεεστάτῃ θυσίᾳ τὰ ἱερά χρώματα τῆς πατρίδος αὐτῶν εἰς αἰῶνας αἰῶνων.

Ἐναντιρρήτως, ὡς ἤδη ἀνωτέρω περὶ τῶν Θηβαίων ἐλέχθη, μετὰ τὴν μάχην τῶν Θερμοπυλῶν καὶ τὴν ἐν αὐτῇ καταστροφὴν τῶν Σπαρτιατῶν καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων προσεχώρησαν εἰς τοὺς Πέρσας μετὰ πολλῶν ἄλλων

Ἑλλήνων καὶ οἱ Λοκροὶ. Ὑπὸ τὸ κράτος πλέον καὶ οὗτοι, ὡς οἱ Θηβαῖοι, διατελοῦντες τοῦ γενικοῦ πανικοῦ καὶ τῆς ἐπιγνώσεως τῆς ἀδυναμίας πρὸς ἄμυναν κατὰ τῆς ὑπερτέρας βίας καὶ τῆς ἀμετρήτου καὶ ἀμάχου φθορᾶς προσεχώρησαν ὁμοίως εἰς τοὺς Πέρσας, οὐχ οἱ μὲν, οὐχ οἱ δέ, ἀλλὰ πάντες. Μήπως πάλιν τὸ ὕστερογενὲς τοῦτο γεγονός τοῦ «μηδισμοῦ» τῶν Λοκρῶν ἐνέπνευσε τῷ Ἡροδότῳ τὴν προαίρεσιν καὶ τὴν ἀπόφασιν τῆς ἀποσιωπήσεως τῶν ἐν Θερμοπύλαις προθύμως ἀγωνισαμένων καὶ πεσόντων ἐξ αὐτῶν ἡρώων; Παρατηρητέον ὅμως τότε ἐνταῦθα ἅπαξ ἔτι, ὅτι οὔτε τίμιον οὔτε ἠθικὸν ἔργον ἀποτελεῖ ἡ ἀμαύρωσις τῆς γενναίας μέχρι θανάτου δράσεως τῶν Λοκρῶν τῶν Θερμοπυλῶν διὰ τῆς δειλῆς καὶ κακῆς ὁπωσδήποτε πράξεως τῶν ἄλλων Λοκρῶν, τῆς προσχωρήσεως αὐτῶν εἰς τὸν ἐχθρὸν, ἦν μάλιστα, ὡς καὶ ἄλλοις πολλοῖς, οὐχὶ ἐλευθέρᾳ βούλησιν ἢ προαίρεσιν ὑπηγόρευσεν αὐτοῖς, ἀλλὰ βία μόνον κραταιά, ἡ βία τοῦ πλήθους τῶν βαρβάρων ἐπιδρομῶν καὶ τῆς ἀμαχίτου αὐτῶν δυνάμεως καὶ ἰσχύος. Οὐχὶ ἀπίθανον εἶναι, ὅτι καὶ ἐνταῦθα ὁ Ἡρόδοτος ἐπὶ τῶν Λοκρῶν, ὡς πρότερον καὶ ἐπὶ τῶν Θηβαίων, εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν οὐχὶ τὴν σπαρτιατικὴν μόνον, ἀλλὰ καὶ ἄττικὴν τινα ἐπὶ πλέον παραλλαγὴν τῆς παραδόσεως ταύτης διατελοῦσαν ὁμοίως ὑπὸ τὴν δρᾶσιν, τὴν ἐπήρειαν καὶ τὴν ῥοπήν τῶν γεγονότων τῶν μετέπειτα χρόνων, καθ' οὓς οἱ Λοκροὶ εἰς ἀντίθεσιν καὶ εἰς πόλεμον πρὸς τοὺς Ἀθηναίους περιῆλθον, δι' ὅπερ οὗτοι ἐχθρὰ κατ' αὐτῶν εὐλόγως ἐφρόνουν. Καθὰ ὁ Θουκυδίδης παραδίδει¹³, ἐν τῇ ἐν Τανάγρα τῆς Βοιωτίας μεταξὺ τοῦτο μὲν τῶν Λακεδαιμονίων καὶ τῶν συμμάχων αὐτῶν, τοῦτο δὲ τῶν Ἀθηναίων καὶ τῶν συμμάχων πάλιν αὐτῶν γενομένη μάχη κατὰ τὸ θέρος τοῦ 457 ἐνίκων οἱ Λακεδαιμόνιοι καὶ οἱ σύμμαχοι, πολλοὶ δὲ ἐφονεύθησαν ἐξ ἀμφοτέρων τῶν παρατάξεων. Μετὰ τὴν μάχην ταύτην οἱ Λακεδαιμόνιοι ἦλθον εἰς τὴν Μεγαρίδα καὶ δενδροτομήσαντες ταύτην πάλιν ἀπῆλθον ἐπ' οἴκου διὰ Γερανείας καὶ Ἴσθμοῦ. Δύο μῆνας μετὰ τὴν μάχην ταύτην, κατὰ τὸν Σεπτέμβριον δηλαδὴ τοῦ 457, οἱ Ἀθηναῖοι ἐστράτευσαν ἐναντίον τῶν Βοιωτῶν ὑπὸ στρατηγὸν τὸν Μυρωνίδην καὶ νικήσαντες τοὺς Βοιωτοὺς ἐν μάχῃ ἐν Οἰνοφύτοις γενομένη ἐκράτησαν τῆς τε Βοιωτίας καὶ τῆς Φωκίδος, περιεῖλον δὲ περαιτέρω τὸ τεῖχος τῶν Ταναγραίων καὶ ἔλαβον ἐκ τῶν Ὀπουντίων Λοκρῶν ἑκατὸν ἄνδρας ὀμήρους τοὺς πλουσιωτάτους τὰ τε τεῖχη αὐτῶν τὰ μακρὰ ἐπετέλεσαν. Κατὰ τὴν ἐναρξίν τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, καθὰ ὁ Θουκυδίδης πάλιν παραδίδει¹⁴, ἐτειχίσθη ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων καὶ φρούριον ἐγένετο ἢ ἐπὶ Λοκροῖς τοῖς Ὀπουντίοις Ἀταλάντη νῆσος πρότερον οὐσα ἐρήμη, ἵνα μὴ ληστὰι ἐκπλέοντες ἐξ Ὀπούντος καὶ τῆς ἄλλης Λοκρίδος κακουργῶσι τὴν Εὐβοίαν. Πῶς λοιπὸν τὰ ἀληθῆ καὶ

13. Θουκ. I 108, 1-3.

14. Θουκ. II 32, 1· πρβλ. Θουκ. III 89, 3.

τὰ δίκαια περὶ τῆς θυσίας τῶν Λοκρῶν θὰ ἔγραφεν ὁ Ἡρόδοτος, ὅστις ἀκριβῶς τότε διέτριβεν ἐν Ἀθήναις καὶ ὑπὸ τὰς ἐμπνεύσεις τοῦ Περικλέους καὶ τοῦ πνευματικοῦ αὐτοῦ κύκλου συνέτασσε τὴν περὶ τῶν Μηδικῶν πολέμων ἱστορίαν αὐτοῦ; Εὐκόλως τε καὶ ἀσμένως, ὡς μὴ ὄφελεν, ὁ ἱστορικὸς ὑπετάσσετο κατὰ τὴν σύνθεσιν τοῦ ἔργου αὐτοῦ ταῖς πολιτικαῖς συνθήκαις φιλίας καὶ ἐχθρότητος, αἵτινες τότε κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου ἐκτενῶς ἐπεκράτουν καὶ ἐδέσποζον τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν.

Τοῖς Φωκεῦσιν οὐχὶ εὐχερῶς καὶ ἄνευ διαδικασίας τινὸς θὰ ἐπέρριπέ τις τὴν μομφὴν τοῦ «μηδισμού», ἵνα οὕτως ἔχη ὁ Ἡρόδοτος εὐπρόσδεκτον σημεῖον ἀντιλαβῆς πρὸς νόμιμον δῆθεν καὶ δικαίαν ἀποσιώπησιν τῆς γενναίας καὶ εὐκλεοῦς αὐτῶν θυσίας ἐν Θερμοπύλαις. Ὡς οἱ Πέρσαι, καθὰ αὐτὸς οὗτος ὁ Ἀλικαρνασσεὺς ἱστορικὸς λέγει¹⁵, εἰσέβαλον μετὰ τὴν καταστροφὴν τῶν Θερμοπυλῶν ἐκ τῆς Δωριδοῦ εἰς τὴν Φωκίδα, αὐτοὺς τὸν Φωκεῖς οὐδαμῶς κατέλαβον. Οἱ μὲν τῶν Φωκέων εἰς τὰ ἄκρα τοῦ Παρνασσοῦ ἀνέβησαν· κορυφὴ τις τοῦ Παρνασσοῦ κειμένη μεμονωμένως κατὰ τὴν πόλιν Νέωνα καὶ Τιθορέα καλουμένη ἐπιτηδεῖα ἦτο πρὸς ὑποδοχὴν ὁμίλου στρατιωτῶν· ἐκεῖσε ἀνέβησαν οὗτοι μετὰ τῶν ὑπαρχόντων αὐτοῖς· οἱ δὲ πλείονες τῶν Φωκέων κατέφυγον εἰς τοὺς Ὀζόλας Λοκρούς, εἰς τὴν πόλιν Ἄμφισσαν, ἣτις ὄκειτο ὑπεράνω τοῦ Κρισαίου πεδίου. Οἱ βάρβαροι ἐπέδραμον πᾶσαν τὴν χώραν τῆς Φωκίδος· οἱ Θεσσαλοὶ ἦγον ἐκεῖ τὸν στρατὸν τῶν Περσῶν, οἵτινες πάντα, ὅσα κατέλαβον, ἐπέφλεγον καὶ κατέστρεφον· καὶ εἰς τὰς πόλεις καὶ εἰς τὰ ἱερά ἔβαλλον ὁμοίως οἱ Πέρσαι πῦρ. Ὅτε ὁ Μαρδόνιος, λέγει πάλιν ὁ Ἡρόδοτος¹⁶, ἐστρατοπεδεύετο ἐν τῇ Βοιωτίᾳ, οἱ μὲν ἄλλοι Ἕλληνες, ὅσοι βεβαίως ἐμῆδιζον ἐκ τῶν ἐκεῖ κατοικοῦντων Ἑλλήνων, παρείχοντο ἅπαντες στρατιάν καὶ συνεισέβαλον εἰς Ἀθήνας· μόνοι οἱ Φωκεῖς οὐδαμῶς συνεισέβαλον· ἐμῆδιζον βεβαίως καὶ οὗτοι σφόδρα, ὅμως οὐχὶ ἐκόντες, ἀλλ' ὑπ' ἀνάγκης¹⁷. Οὐχὶ

15. Ἡρόδ. VIII 32, 1-2.

16. Ἡρόδ. IX 17, 1-18, 3.

17. Πρβλ. Ἡρόδ. VIII 30, 1-2 :

«οἱ γὰρ Φωκέες μόνροι τῶν ταύτῃ ἀνθρώπων οὐκ ἐμῆδιζον, κατ' ἄλλο μὲν οὐδέν, ὡς ἐγὼ συμβαλλόμενος εὐρίσκω, κατὰ δὲ τὸ ἔχθος τῶν Θεσσαλῶν. εἰ δὲ Θεσσαλοὶ τὰ Ἑλλήνων ἠῶσον, ὡς ἐμοὶ δοκέειν, ἐμῆδιζον ἂν οἱ Φωκέες· οἱ ταῦτα (sc. τὰ ἐπιόντα ἐπὶ τὴν χώραν) ἐπαγγελλόμενων Θεσσαλῶν (sc. ἀποτρέφειν) οὔτε δώσειν ἔφασαν χρήματα (sc. ἅπερ ἀπήτουν οἱ Θεσσαλοὶ) παρέχειν τέ σφι Θεσσαλοῖσι ὁμοίως μηδίζειν, εἰ ἄλλως βουλοῖατο· ἀλλ' οὐκ ἔσεσθαι ἐκόντες εἶναι προδῶται τῆς Ἑλλάδος».

Ἄξιον ἰδιαίτερας παρατηρήσεως ἐνταῦθα εἶναι τόδε τὸ πρᾶγμα, ὅτι δηλαδὴ ὁ Ἡρόδοτος μετὰ πολλῆς κακότητος τὸ γεγονός τοῦ μὴ μηδισμού τῶν Φωκέων θεωρεῖ οὐχὶ ὡς ἔργον καθαρὰς καὶ ἐλευθέρως βουλήσεως, ἀλλ' ἀποτέλεσμα πολλῆ μάλλον τῆς ἀντιθέσεως αὐτῶν πρὸς τοὺς Θεσσαλοὺς.

πολλὰς ἡμέρας ὕστερον μετὰ τὴν εἰς Θήβας ἀφίξιον τοῦ Μαρδονίου ἐκ τῆς δευτέρας λεηλασίας τῆς Ἀττικῆς ἦλθον αὐτῶν ἐκεῖσε ὄπλιται χίλιοι ἦγεν αὐτοὺς ὁ Ἄρμοκύδης, ἀνὴρ τῶν ἀστῶν δοκιμώτατος. Ὅτε καὶ οὗτοι ἦλθον εἰς Θήβας, πέμψας ὁ Μαρδόνιος ἰππεῖς διέτασεν, ὅπως οὗτοι στρατοπεδεύσωσιν ἐν τῷ πεδίῳ καθ' ἑαυτοὺς τε καὶ κεχωρισμένως. Εὐθύς, ὡς οἱ Φωκεῖς ἔπραξαν ταῦτα, προσῆλθεν ἐκεῖσε ἅπαν τὸ ἰππικόν. Μετὰ ταῦτα διεξήλθε διὰ τοῦ μετὰ τῶν Μήδων ὄντος ἑλληνικοῦ στρατοπέδου, ὡς καὶ διὰ τοῦ στρατοπέδου αὐτῶν τῶν Φωκέων, ἢ φήμη, ὅτι ὁ Μαρδόνιος θὰ κατηκόντιζε καὶ θὰ ἐρόνευεν αὐτοὺς. Τότε ὁ στρατηγὸς τῶν Φωκέων Ἄρμοκύδης παραινῶν ἔλεγεν αὐτοῖς, ὅτι προδήλως ἐμελλον οἱ Πέρσαι, ὅπως δάσωσιν αὐτοὺς «*προόπτω*», καταδήλω δηλαδὴ καὶ καταφανεῖ, θανάτῳ ἀσφαλῶς διέβαλον αὐτοὺς οἱ Θεσσαλοὶ· τότε λοιπὸν ἔδει, ὅπως ἕκαστος αὐτῶν ἀνὴρ ἀγαθὸς γένηται· κρεῖσσον ἦτο, ὅπως τελευτήσωσι τὸν βίον ποιοῦντες ἔργον τι ἀξιόλογον καὶ ἀμυνόμενοι ἢ διαφθαρῶσι δι' αἰσχίτου θανάτου ἡσυχὸν καὶ ἄπρακτοι ἐκεῖ παραμένοντες. Ἐκαστος τῶν Περσῶν ὤφειλεν, ὅπως μάθη, ὅτι βάρβαροι ὄντες ἐπέδραμον εἰς τὴν χώραν αὐτῶν ὡς δολοφόνου Ἑλλήνων ἀνδρῶν. Οἱ Πέρσαι ἰππεῖς, ὅτε ἐκυκλώσαντο τοὺς Φωκεῖς, ἐπήλυνον κατ' αὐτῶν, ἵνα ἐνδεχομένως ἀπολέσωσιν αὐτοὺς καὶ δὴ διετείνοντο τὰ βέλη, ἵνα πιθανὸν ῥίψωσι ταῦτα κατ' αὐτῶν· καὶ ἴσως καὶ ἔρριψάν τινες τὰ βέλη αὐτῶν. Καὶ οἱ Φωκεῖς ἔστησαν ἀντιμέτωποι πανταχόθεν συστρέψαντες καὶ πυκνώσαντες ἑαυτοὺς ὡς μάλιστα. Τότε οἱ ἰππῶται ὑπέστρεφον καὶ ἀπήλυνον ὀπίσω. Οὐχὶ σαφὲς εἶναι τῷ Ἡροδότῳ, εἰ οὗτοι ἦλθον ἐκεῖσε, ἵνα ἀπολέσωσι τοὺς Φωκεῖς δεηθέντων τῶν Θεσσαλῶν, ἐπεὶ δὲ ἐβλεπον τοὺς Φωκεῖς πρὸς ἄμυναν τραπομένους, φοβηθέντες, μὴ ἔχωσιν ἀπωλείας, οὕτω δὴ ἀπήλυνον ὀπίσω κατὰ τὴν οἰκείαν ἐντολήν τοῦ Μαρδονίου ἢ εἰ ὁ Πέρσης οὗτος ἡγεμὼν ἠθέλησεν ἀπλῶς, ὅπως λάβῃ πείραν τοῦδε τοῦ πράγματος, εἰ δηλαδὴ οἱ Φωκεῖς μετεῖχον ἀλκῆς. Πάντως εὐθύς, ὡς οἱ ἰππῶται ἀπήλασαν ὀπίσω, πέμψας ὁ Μαρδόνιος κήρυκα ἔλεγε τοῖς Φωκεῦσιν, ὅτι ὤφειλον, ὅπως ἔχωσι θάρρος, διότι ἐφάνησαν ἄνδρες ὄντες ἀγαθοὶ καὶ οὐχί, ὡς αὐτὸς περὶ αὐτῶν ἐμάνθανεν. Καὶ τότε λοιπὸν, καθὰ ὁ Μαρδόνιος παρηγγέλλεν αὐτοῖς περαιτέρω, ὤφειλον οὗτοι, ὅπως προθύμως φέρωσι τὸν πόλεμον ἐκείνον συμμαχοῦντες τοῖς Πέρσαις· δι' εὐεργεσιῶν οὐδαμῶς οὗτοι θὰ ἐνίκων οὔτε τὸν Μαρδόνιον οὔτε τὸν βασιλέα. Ἐν Πλαταιαῖς τέλος ἔταξεν ὁ Μαρδόνιος¹⁸ ἔναντι Ἀθηναίων τε καὶ Πλαταιέων καὶ Μεγαρέων Βοιωτῶν τε καὶ Λοκροῦς καὶ Μηλιεῖς καὶ Θεσσαλοῦς καὶ Φωκέων τοὺς χίλιους· οὐχὶ ἅπαντες οἱ Φωκεῖς ἐμῆδιζον, ἀλλὰ τινες αὐτῶν περὶ τὸν Παρνασσὸν συμπυκθέντες ἐμάχοντο ὑπὲρ τῶν συμφερόντων τῶν Ἑλλήνων· ἐκείθεν ὀρμώμενοι οὗτοι ἔφερον

18. Ἡρόδ. IX 31, 5.

τε καὶ ἦγον τὴν τε στρατιὰν τοῦ Μαρδονίου καὶ τοὺς μετ' αὐτοῦ ὄντας Ἕλληνας.

Ἡ παράλειψις τοῦ καθήκοντος τῆς εὐρείας καὶ ἑναργοῦς μνείας τῶν ἐξαιρέτων τούτων Ἑλλήνων, τῶν Φωκέων, καθίσταται παρ' Ἡροδότῳ, ὡς τοῦτο καὶ ἀναφορικῶς πρὸς τοὺς Θεσπιεῖς ἐλέχθη, ἐπὶ τοσοῦτον βαρυτέρα καὶ ἀξία μείζονος μομφῆς, καθ' ὅσον αὐτὸς οὗτος σαφῆ γνῶσιν εἶχε τῶν θυσιῶν, αἷς μετὰ τὴν καταστροφὴν τῶν Θερμοπυλῶν προθύμως τε καὶ γενναίως υπέβαλον οὗτοι ἑαυτοὺς χάριν τῆς σωτηρίας τῆς πατρίδος ὑπὸ τὴν εὐρυτάτην ἔννοιαν ταύτης θεωρουμένης, τῆς Ἑλλάδος. Ἄλλ' οἱ Φωκεῖς οὐχὶ Δωριεῖς ἦσαν καὶ οὐχὶ φιλίως διέκειντο ἔναντι τοῦ δωρικοῦ στοιχείου. Τῶν Φωκέων στρατευσάντων, ὡς ὁ Θουκυδίδης λέγει¹⁹, τῷ 459 π.Χ. εἰς τὴν χώραν τῶν Δωριέων, τὴν μητρόπολιν τῶν Λακεδαιμονίων, ἐν ἧ ἔκειντο αἱ πόλεις Βοιὸν καὶ Κυτίνιον καὶ Ἐρινεὸς, καὶ ἐλόντων μίαν τῶν πόλεων τούτων οἱ Λακεδαιμόνιοι Νικομήδους τοῦ Κλεομβρότου ὑπὲρ Πλειστοάνακτος τοῦ Πausανίου, ὅστις νέος ἔτι βασιλεὺς ἦτο, ἡγουμένου ἐβοήθησαν τοῖς Δωριεῦσιν μετὰ χιλίων πεντακοσίων ἰδίων ὀπλιτῶν καὶ μυρίων συμμάχων καὶ τοὺς Φωκεῖς κατόπιν ὁμολογίας καὶ συνθήκης ἀναγκάσαντες, ὅπως ἀποδώσωσι τὴν πόλιν, ἀπεχώρουν πάλιν. Πῶς λοιπὸν ὁ Δωριεὺς ἱστορικὸς θά ἠδύνατο, ὅπως ὑπὸ τοιοῦτους ὄρους τὰ δίκαια καὶ τὰ δέοντα γράψῃ ὑπὲρ τῶν Φωκέων, οἵτινες ἀμόμως καὶ ἀξιόως πάσης τιμῆς ἐπεδείξαντο ἑαυτοὺς ἐν τε ταῖς Θερμοπύλαις καὶ ὕστερον μετὰ τὴν καταστροφὴν ἐν τῇ ὑπὸ τῶν πολεμίων δεινῶς δηουμένη χώρᾳ αὐτῶν²⁰;

* * *

Ῥίπτοντες νῦν ταχὺ βλέμμα εἰς ὅσα ἀνωτέρω ἐλέχθησαν ἀναφορικῶς πρὸς τὸ πλῆθος τῶν ἐν Θερμοπύλαις πεσόντων Ἑλλήνων συμμάχων κατὰ τὸν διεξαχθέντα ἐκεῖ τριήμερον ἀγῶνα, συνάγομεν κατὰ τινα πιθανὴν εἰκασίαν τὸ συμπέρασμα, ὅτι οὗτοι ἦσαν ἐν συνόλῳ οἷδε περίπου:

Χίλιοι Λακεδαιμόνιοι μετὰ τοῦ Λεωνίδου, ἑπτακόσιοι Θεσπιεῖς μετὰ Δημοφίλου τοῦ Διαδρόμου, τετρακόσιοι Θηβαῖοι μετὰ Λεοντιάδου τοῦ Εὐρυμάχου, ἕξ χιλιάδες πιθανώτατα Λοκροὶ καὶ χίλιοι τέλος πλέον ἢ ἑλαττον Φωκεῖς. Κατὰ ταῦτα ἐν συνόλῳ ἔπessον περίπου ἐν Θερμοπύλαις ἐννέα χιλιάδες ἑκατὸν ἀκολούθως βεβαίως πάντοτε τῷ ἀβεβαίῳ ὅπωςδῆποτε ἀριθμῷ τῶν Λοκρῶν καὶ τῶν Φωκέων, ἐφ' ὧν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἦττον

19. Θουκ. I 107, 2.

20. Καὶ ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐκτενῆς πάλιν γίνεται λόγος ἐν τῇ ὅσον οὕτω ἐκδοθησομένη ἐργασίᾳ μου:

«Ἡ συμμετοχὴ Λοκρῶν τε καὶ Φωκέων ἐν τῷ ἀγῶνι τῶν Θερμοπυλῶν ὑπὸ τὸ φῶς τῆς κλασσικῆς γραμματείας».

ἄφιλον καὶ παγεράν σιγὴν τηρεῖ ὁ δωρικῆς καταγωγῆς καὶ φίλος ἅμα τῶν Ἀθηναίων ἱστορικὸς Ἡρόδοτος.

Τούτοις ἅπασι προσθετέον βεβαίως τοὺς κατὰ τὰς δύο πρώτας ἡμέρας τοῦ ἀγῶνος πεσόντας Πελοποννησίους, οἵτινες, ὡς ἦδη ἀνωτέρω ἐλέχθη, ὀλίγοι ἦσαν, τοὺς «εἰλωτας» περαιτέρω, ὧν ἓνα ἕως ἑπτὰ εἶχεν ἕκαστος Σπαρτιάτης, καὶ τοὺς θεράποντας τέλους, ὧν ἓνα ἔφερε μεθ' ἑαυτοῦ ἕκαστος Ἕλλην ὀπλίτης. Οὔτε ὁ Ἡρόδοτος οὔτε ἄλλος τις συγγραφεὺς ἀτυχῶς παρέχει ἡμῖν ἀκριβεῖς ἀριθμοὺς τῶν ἐν Θερμοπύλαις πεσόντων Ἑλλήνων συμμάχων κατὰ τὸν γιγάντιον αὐτῶν ἀγῶνα ἐναντίον τῶν πολυαριθμῶν στιφῶν τῆς Ἀνατολῆς. Οἱ ἀριθμοὶ τῶν ἐν Θερμοπύλαις πεσόντων ἠρώων παρέχονται ἡμῖν ὑπὸ τὸ κράτος ἀτυχῶς οὐχὶ τοῦ ὀφειλομένου καθαροῦ καὶ εἰλικρινοῦς, τοῦ φιλοπάτριδος καὶ ἀγνοῦ πανελληνίου φρονήματος, ἀλλὰ τῶν ἰδίων ἐκάστοτε καὶ ἀδίκων πάντοτε προαιρέσεων, διαθέσεων καὶ συμπαθειῶν. Πάντως ἐν Θερμοπύλαις, ἐν τῇ ἔμπλεω φυσικῶν καλλονῶν καὶ μυροβριθεῖ ἐκείνῃ περιοχῇ τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος, ἔπεσον γενναίως μαχόμενοι κατὰ βαρβάρων στιφῶν τῆς Ἀσίας ἄνδρες ὑψηλόφρονες καὶ μεγαλόψυχοι, οἵτινες «Ἕλληνες» ὅπωςδῆποτε ἦσαν καὶ τὴν σωτηρίαν καὶ τὴν ἐλευθερίαν τῆς μεγάλης αὐτῶν πατρίδος, τῆς «Ἑλλάδος», ἐθεώρησαν ὡς τινα ἱερὰν καὶ σεπτὴν ὑπόθεσιν τοῦ βίου αὐτῶν ἀξίαν πάσης ἀφοσιώσεως καὶ θυσίας. Αἰωνία ἡ μνήμη αὐτῶν!

* * *

Ἐν ᾧ χρόνῳ, λέγει ὁ Ἡρόδοτος²¹, ὁ ναυτικὸς στρατὸς τῶν Περσῶν εὐρίσκετο ἐν τοῖς παραλίαις τόποις τῆς Ἰσθμίας, ὁ Ξέρξης, ἀφοῦ ἠτοιμάσατο ἐν Θερμοπύλαις τὰ περὶ τοὺς νεκροὺς, ἔπεμπεν εἰς αὐτὸν κήρυκα. Προητοιμάσατο δὲ ἐν Θερμοπύλαις ὁ Ξέρξης τάδε: Ἐξ ἐκείνων τοῦ στρατοῦ αὐτοῦ, οἵτινες ἦσαν νεκροὶ ἐν Θερμοπύλαις καὶ ἀνήρχοντο ἴσως εἰς εἴκοσι χιλιάδας, καταλιπὼν ἀτάφους περίπου χιλίους, τοὺς λοιποὺς τάφρους ὀρυξάς ἔθαψε γῆν τε ἐπισωρεύσας καὶ φυλλάδα, σωρὸν δηλαδὴ φύλλων, ἐπιβαλὼν, ἵνα μὴ οὗτοι ὀφθῶσι ὑπὸ τοῦ ναυτικοῦ στρατοῦ:

«ὅσοι τοῦ στρατοῦ τοῦ ἐκείνου ἦσαν νεκροὶ ἐν Θερμοπύλῃσι (ἦσαν δὲ καὶ δύο μυριάδες), ὑπολιπόμενοι τούτων ὡς χιλίους, τοὺς λοιποὺς τάφρους ὀρυξάμενος ἔθαψε, φυλλάδα τε ἐπιβαλὼν καὶ γῆν ἐπαμησάμενος, ἵνα μὴ ὀφθῆισαν ὑπὸ τοῦ ναυτικοῦ στρατοῦ».

Ἐν πρώτοις παρατηρητέον ἐνταῦθα, ὅτι ὁ Ἡρόδοτος τοὺς ἐν Θερμοπύλαις πεσόντας Πέρσας ἀναβιβάζει ῥητῶς εἰς εἴκοσι χιλιάδας καὶ οὕτως οὐχὶ ἄπορον εἶναι, ὅτι καὶ τῶν Ἑλλήνων ἔπεσον ἐκεῖ ἐννέα τοῦλάχιστον

21. Ἡρόδ. VIII 24, 1.

χιλιάδες ἀκολούθως πάντοτε τοῖς ἀνωτέρω προσαχθεῖσι μαρτυρίοις. Ἀναντιρρήτως πολυπληθεῖς ἦσαν οἱ Πέρσαι καὶ μείζονας ὅπωςδῆποτε τῶν Ἑλλήνων ἀπώλειας εἶχον οὗτοι καὶ κατὰ τὰς δύο πρώτας ἡμέρας τοῦ ἀγῶνος, ὅτε διεξήγετο μὲν οὗτος ἐν ταῖς στενοπορίαις, εὐτεχνότερον ὁμως τῶν Περσῶν ἐμάχοντο ἐν αὐτοῖς οἱ Ἕλληνες, καὶ κατὰ τὴν τρίτην ἡμέραν τοῦ ἀγῶνος, ὅτε ἐν ἀναπεπταμένῳ μὲν χώρῳ διεξήγετο οὗτος, μετ' ἀπέλπιδος ὁμως λύσσης ἐμάχοντο ἐν αὐτῷ οἱ Ἕλληνες· παρὰ ταῦτα ὁμολογητέον, ὅτι οὐχὶ μικραὶ θὰ ἦσαν καὶ τῶν Ἑλλήνων αἱ ἀπώλειαι μετὰ τὴν κύκλωσιν μάλιστα αὐτῶν ὑπὸ τῶν Περσῶν, κατὰ τὴν τρίτην δηλαδὴ ἡμέραν τοῦ ἀγῶνος, ὅτε, καθὰ ἀνωτέρω ἀπεδείχθη, παρέμειναν ἐν τῇ διόδῳ πλησίον τοῦ Λεωνίδου Λακεδαιμόνιοι τε καὶ Θεσπιεῖς καὶ Θηβαῖοι καὶ Λοκροὶ καὶ Φωκεῖς, οἵτινες ἐν συνόλῳ ἑννέα χιλιάδες τοῦλάχιστον ἦσαν. Εἰ μὴ διὰ μέσου τῶν αἰῶνων ἔκτενῆ καὶ σαφῆ ἴχνη τῶν τάφων τῶν ἀνθρώπων διεσώθησαν ἐν τῇ περιοχῇ ἐκείνῃ, τοῦτο οὐδὲν σημεῖον ἀντιλαβῆς ἀποτελεῖ πρὸς ἀμφισβήτησιν τῆς ἀληθείας καὶ τῆς ἀκριβείας τῶν ἐν τοῖς ἀνωτέρω ἀναφορικῶς πρὸς τὸ πλῆθος τῶν πεσόντων συναχθέντων συμπερασμάτων· τὰ κύματα τοῦ ἐγγύτατα ἐκτεινομένου Μαλιακοῦ κόλπου, τὰ ὄμβρια ὕδατα, οἱ χεῖμαρροι καὶ οἱ ποταμοί, ἠδύναντο, ὅπως ἐν ὀλίγῳ ἢ μακρῷ χρόνῳ τὰ πάντα ἐκεῖ παρασύρωσι καὶ ρίψωσιν εἰς τὰ ἀνεξερεύνητα βάθη τοῦ ἀχανοῦς πόντου.

Ἴνα μὴ, λέγει ὁ Ἡρόδοτος, ὀφθῶσιν ὑπὸ τοῦ ναυτικοῦ στρατοῦ οἱ νεκροὶ ἐν Θερμοπύλαις Πέρσαι, ἔθαψεν αὐτοὺς ὁ Ξέρξης «τάφρους ὀρυξάμενος φυλλάδα τε ἐπιβαλὼν καὶ γῆν ἐπαμυσάμενος». Καὶ ὁ Πολύαινος λέγει ὁμοίως²², ὅτι ὁ Ξέρξης ἐν Θερμοπύλαις πολλῶν βαρβάρων τὸ πλῆθος τῶν νεκρῶν ἀποκρυπτόμενος προσέταξε τοῖς οἰκείοις αὐτῶν, ὅπως διὰ νυκτὸς κατακρύψωσιν ἐν τῇ γῇ τοὺς προσήκοντας αὐτοῖς. Τριφυῆς καθ' Ἡρόδοτον ἦτο τὸ ἔργον τοῦτο τῆς ταφῆς, ἦτοι ἡ ὄρυξις πρῶτον τῆς τάφρου, ἐν ἣ ἑναπετίθεντο εἰς ἡ πλείονες νεκροὶ Πέρσαι, ἡ συσσώρευσις ὕστερον ἐπ' αὐτῶν χώματος: «γῆν ἐπαμυσάμενος» καὶ τέλος ἡ ἐπίθεσις φύλλων: «φυλλάδα ἐπιβαλὼν», δι' ὧν ἐκαλύπτοντο τὰ ἴχνη γενομένου ἐκεῖ που σκάμματος· ἡ τελευταία αὕτη πρᾶξις ἢ καὶ σπουδαιότερα ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἄτε διὰ ταύτης κατ' ἐξοχὴν ἀποκρυπτομένων τῶν τάφων τίθεται παρ' Ἡροδότῳ πρωθυστερώς πως πρὸ τῆς συσσωρεύσεως τοῦ χώματος. Ἡ συσσώρευσις αὕτη τοῦ χώματος, δι' ἧς ὑπὸ ὀμαλὰς περιστάσεις ἐδημιουργεῖτο ἐπὶ τοῦ τάφου τύμβος πρὸς ἕξαρσιν ἀκριβῶς καὶ διάκρισιν τοῦ τόπου τῆς ταφῆς, δηλοῦται συνήθως ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἑλληνικῇ γραμματείᾳ, μάλιστα δὲ ἐν τοῖς ἐπιτυμβίοις ἐπιγράμμασι, διὰ τῆς φράσεως: «ἀμᾶσθαι - ἐπαμᾶσθαι γῆν». Πάντων μὲν ἄριστον, λέγει ὁ

22. Πολύαιν. VII 15, 4 (= p. 329, 11 - 14 Woelfflin - Melber [1887]).

Θέογνις²³, παρὰ τοῖς ἀνθρώποις εἶναι, ὅπως τις μὴ γεννηθῆ μηδ' ἴδη τὰς ἀγὰς τοῦ ὀξέος ἡλίου, γεννηθεῖς δὲ περάσῃ ὡς τάχιστα τὰς πύλας τοῦ Ἄδου καὶ κῆται «πολλὴν γῆν ἐπαμησάμενος»²⁴.

Ὡς ὁ κῆρυξ διέβη εἰς τὴν Ἰστιαίαν²⁵, ἔλεγε παντὶ τῷ συλλεγέντι στρατοπέδῳ, ὅτι ὁ βασιλεὺς Ξέρξης παρείχε τῷ βουλομένῳ αὐτῶν τὴν ἄδειαν, ὅπως ἐκλιπὼν τὴν τάξιν ἔλθῃ εἰς Θερμοπύλας καὶ θεάσῃται ἐκεῖ, πῶς οὗτος μάχεται πρὸς τοὺς ἀνοήτους τῶν ἀνθρώπων, οἵτινες ἤλπισαν, ὅτι θὰ ὑπερέβαλλον τὴν δύναμιν τοῦ βασιλέως:

«... ἐκλιπόντα τὴν τάξιν [καὶ] ἐλθόντα θεήσασθαι, ὅπως μάχεται πρὸς τοὺς ἀνοήτους τῶν ἀνθρώπων, οἱ ἤλπισαν τὴν βασιλέως δύναμιν ὑπερέβαλλεσθαι»²⁶.

Ὡς ὁ κῆρυξ ἐπηγγείλατο ταῦτα²⁷, οὐδὲν μετὰ ταῦτα σπανιώτερον ἐγένετο τῶν πλοίων· τόσον πολλοὶ ἤθελον, ὅπως μετὰ σπουδῆς πλεύσωσιν εἰς Θερμοπύλας καὶ θεάσωνται ἐκεῖ τὰ γενόμενα. Πολλοὶ λοιπὸν τοῦ ναυτικοῦ στρατοῦ τῶν Περσῶν διεπεραιώθησαν κατόπιν τῆς ἀδείας καὶ προσκλήσεως τοῦ Ξέρξου ἐξ Ἰστιαίας εἰς Θερμοπύλας καὶ ἐθεῶντο τοὺς νεκροὺς διὰ μέσου αὐτῶν χωροῦντες· πάντες ἐνόμιζον, ὅτι οἱ κείμενοι ἐνταῦθα νεκροὶ τῶν Ἑλλήνων ἦσαν Λακεδαιμόνιοι καὶ Θεσπιεῖς, ἐπειδὴ μεταξύ αὐτῶν καὶ εἰλωτες ἦσαν. Παρὰ ταῦτα οὐδαμῶς διέφυγον τὴν προσοχὴν καὶ ἀντίληψιν τῶν εἰς Θερμοπύλας πρὸς θεῶν τῶν νεκρῶν διαβάντων ἐξ Ἰστιαίας Περσῶν ἐκεῖνα, ἅτινα ὁ Ξέρξης ἔπραξε περὶ τοὺς νεκροὺς αὐτοῦ· καὶ βεβαίως καὶ γελοῖον ἦτο τὸ πρᾶγμα· τῶν μὲν Περσῶν χίλιοι μόνον ἐφαίνοντο νεκροὶ κείμενοι, οἱ δὲ Ἕλληνες πάντες συνεκομίσθησαν εἰς τὸ αὐτὸ χωρίον καὶ ἐκείντο ἐκεῖ ἀθρόοι, τέσσαρες χιλιάδες:

«διαπεραιωθέντες δὲ ἐθηεῦντο διεξιόντες τοὺς νεκρούς· πάντες δὲ ἠπιστέατο τοὺς κείμενους εἶναι πάντας Λακεδαιμονίους καὶ Θεσπιάς, ὁρῶντες καὶ τοὺς εἰλωτας. οὐ μὲν οὐδ' ἐλάνθανε τοὺς διαβεβηκότας Ξέρξης ταῦτα

23. Θέογν. 425 - 428.

24. Πρβλ. Ὅμ. Ὀδ. ε (5), 482 - 483· Ξενοφ. οἶκον. 19, 11· Θεοφρ. περὶ φυτ. ἱστορ. IV 13, 5 (= I [1854] 130 Wimmer)· Πλουτ. 63. πότερα τῶν ζῶων φρονιμώτερα, τὰ χερσαῖα ἢ τὰ ἔνδρα 33 (= ἦθ., p. 982 b = VI [1895] 72, 11 - 15 Bern. = VI 1 [1954] 66, 21 - 24 Hu.)· Πολυαίν. II 1, 23 (= p. 69, 1 - 5 Woelfflin - Melber [1887?])· Πολυδ. VIII 146 (= II [1931/1967] 145, 31 Bethe [= Lexicographi Graeci])· Διογ. Λαερτ. VI 79 (= II [1964] 282 Long [= Scriptorum Classicorum Bibliotheca Graeca])· Πορφ. περὶ ἀποχῆς ἔμφ. IV 9 (= p. 242, 18 - 243, 9 Nauck [1886])· Ἠλιοδ. II 20 (= p. 65, 16 - 66, 3 Colonna [1938 = Scriptorum Graeci et Latini])· Ἰαμβλ. περὶ τοῦ πῦθαγορ. βίου 31, 192 (= p. 106, 5 - 7 Deubner [1937] = p. 190 Albrecht [1963 = Bibliothek der alten Welt])· AP, VII 446, 1 - 4 (Ἠγήσ.) (= I [1871] 359 Dübner).

25. Ἡρόδ. VIII 24, 2.

26. Πρβλ. Ἡρόδ. VI 9, 1· 13, 1· VII 163, 1· 168, 4· VIII 140α, 3.

27. Ἡρόδ. VIII 25, 1 - 3.

πρήξας περὶ τοὺς νεκροὺς τοὺς ἑωυτοῦ· καὶ γὰρ διῆ καὶ γελοῖον ἦν. τῶν μὲν χίλιοι ἐφαίνοντο νεκροὶ κείμενοι, οἱ δὲ πάντες ἐκέατο ἀλέες συγκεκομισμένοι ἐς τῶντὸ χωρίον, τέσσερες χιλιάδες».

Ταύτην μὲν τὴν ἡμέραν ἐθεῶντο οἱ Πέρσαι τοὺς νεκρούς, τῇ δ' ὕστεραΐα οἱ μὲν ἀπέπλεον εἰς τὴν Ἰστιαίαν ἐπὶ τὰς ναῦς, οἱ δὲ περὶ τὸν Ξέρξην ὄδευον περαιτέρω.

Ἐνταῦθα ποιεῖται λόγον ὁ Ἡρόδοτος περὶ Λακεδαιμονίων μόνον καὶ Θεσπείων· οὐδεμίαν μνεΐαν ποιεῖται οὗτος τῶν νεκρῶν ἠρώων τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος, τῶν Θηβαίων καὶ τῶν Λοκρῶν καὶ τῶν Φωκῶν· οὐδεὶς λοιπὸν τούτων κατέκειτο ἐκεῖ που νεκρός, ἵνα καὶ ἐπ' αὐτὸν οἱ φιλοθεάμονες Πέρσαι ῥίψωσι τὰ περιέργα αὐτῶν βλέμματα; Ὀλίγον κατωτέρω²⁸, ὡς περὶ αὐτοῦ ἐγένετο ἤδη ἀνωτέρω λόγος, περὶ τοῦ πάθους καὶ τῆς συμφορᾶς τῶν Λακῶνων μόνον ποιεῖται λόγον ὁ ἐξ Ἀλικαρνασσοῦ Δωριεὺς ἱστορικός:

«οἱ δὲ ἐς τὸν Ξέρξῳ ναυτικὸν στρατὸν ταχθέντες, ἐπειδὴ ἐκ Τρηχῖνος θεησάμενοι τὸ τρωῶμα τὸ Λακωνικὸν διέβησαν ἐς Ἰστιαίην, . . .».

Ὀλίγον κατ' ὀλίγον καὶ αὐτοὶ ἔτι οἱ Θεσπείεις ἀπεχθεῖς ἐγίνοντο τῷ ἀδεκάστῳ πατρὶ τῆς ἱστορίας καὶ ἔδει, ὅπως καὶ οὗτοι ἔτι ἐκβληθῶσι μακρὰν τοῦ πεδίου τοῦ εὐκλεοῦς ἀγῶνος καὶ τῆς τιμῆς.

Ὁ Ἕλληνας ὀπλίτης εἶχε κατὰ κανόνα μεθ' ἑαυτοῦ ἓνα «ὑπηρέτην», «σκευοφόρον», ὅστις ἔφερε τὰ σκεύη αὐτοῦ, τὰ τρόφιμα καὶ τὴν ἀσπίδα· ὁ ἵππεὺς εἶχε τὸν «ἵπποκόμον», ὅστις ἐμερίμνα περὶ τοῦ ἵππου. Οὕτως ἑλληνικός τις στρατὸς διπλασίους ἀνθρώπους εἶχε τῶν μαχίμων. Ἐκαστος Σπαρτιάτης εἶχε παρ' ἑαυτῷ ἓνα ἕως ἐπτὰ εἰλωτας. Ἦσαν οὗτοι ὑπασπισταὶ καὶ ὀπλοφόροι τῶν Σπαρτιατῶν ὀπλιτῶν καὶ κατὰ τὴν μάχην ὄφειλον, ὅπως ἐγγὺς αὐτῶν παραμένωσιν, ἵνα ἐκκομίζωσιν ἐκεῖθεν καὶ ἀπάγωσι τοὺς νεκρούς καὶ τοὺς τραυματίας ἢ εἰσέρχωνται εἰς τὰ δημιουργούμενα ἐκάστοτε κενὰ τῆς πολεμικῆς γραμμῆς· ἐν μέρει ἐμάχοντο οὗτοι ὡς ἐλαφρῶς ὀπλισμένοι διὰ σφενδονῶν καὶ ἀκοντίων, ἐν μέρει δὲ ἀνελάμβανον τὴν ἐκτέλεσιν ὑπηρεσιῶν οὐχὶ καθαρῶς στρατιωτικοῦ χαρακτῆρος, τὴν προσαγωγὴν δηλαδὴ τῶν πρὸς τὸν βίον ἀναγκαίων καὶ τῶν κατεπειγόντων ἐν γένει, τὴν ἐκτέλεσιν ἔργων ταφρευῶν, χαρακισμοῦ, τειχισμοῦ καὶ τῶν ὁμοίων. «Θεράπων» εἶναι ἡ κυρία καὶ τιμητικὴ ἔκφρασις, δι' ἧς ἐδήλουν οἱ Δωριεῖς τὸν τὰ ὄπλα φέροντα νέον. Κατὰ τὰς ἄλλας περιστάσεις φαίνεται, ὅτι οἱ εἰλωτες κατὰ τὴν ἐκστρατείαν διετέλουν ὑπὸ ἐγγυτέραν τινὰ καὶ ἀμειωτέραν ἐντολήν τοῦ βασιλέως ἢ ὁ ὑπόλοιπος στρατὸς²⁹. Πάντως

28. Ἡρόδ. VIII 66, 1.

29. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου πρβλ. ἐν γένει Ἡρόδ. VI 58, 1-3· 80, 1· 81, 1· VII 229, 1· IX 10, 1· 28, 2· 80, 1-3· 85, 1-3· Θουκ. IV 16, 1· 26, 5· 80, 1-5· G. Busolt-H. S w o b o d a, Griech. Staatskunde, 2 (1926) 667-671 (= § 72).

παρατηρητέον ἐνταῦθα, ὅτι πολὺ ὀλίγους εἰλωτας οἱ Σπαρτιᾶται ἔλαβον μεθ' ἑαυτῶν εἰς Θερμοπύλας ἐν ὑπολογισμῶ τῶν δυσχερειῶν τοῦτο μὲν τῆς κινήσεως ἐν ταῖς στενοπορίαις αὐτῶν πολλῶν ἀνθρώπων, τοῦτο δὲ τοῦ ἐπισιτισμοῦ αὐτῶν διὰ τοῦτο ἔδει, ὅπως ὀπλίται κατὰ μέγα μέρος εἶναι οἱ ἐν τῇ περιοχῇ ἐκείνῃ ὑπομένοντες τοὺς Πέρσας. Οὐχὶ εὐχερῆς εἶναι ὁ προσδιορισμὸς τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐν Θερμοπύλαις θανόντων εἰλωτῶν, ὅπως-δήποτε ὁμως οὗτος πολὺ κατώτερος ἦτο τῶν δύο χιλιάδων, ὅσοι δηλαδὴ περίπου θὰ ἦσαν, εἰ ἕκαστος τῶν Σπαρτιᾶτῶν εἶχε μεθ' αὐτοῦ κανονικῶς ἐπτά εἰλωτας.

Τῶν μὲν Περσῶν, λέγει ὁ Ἡρόδοτος, χίλιοι μόνον ἐφαίνοντο νεκροὶ κείμενοι, οἱ δὲ Ἕλληνες πάντες συνεκομίσθησαν εἰς τὸ αὐτὸ χωρίον καὶ ἔκειντο ἐκεῖ ἄθροοι, τέσσαρες χιλιάδες:

«τῶν μὲν (sc. Περσῶν) χίλιοι ἐφαίνοντο νεκροὶ κείμενοι, οἱ δὲ (sc. Ἕλληνας) πάντες ἐκέατο ἄλεες συγκεκομισμένοι ἐς τὸντὸ χωρίον, τέσσαρες χιλιάδες».

Ἄνευ βαθυτέρου τῶν πραγμάτων ἐλέγχου καὶ μετὰ πολλῆς ὄντως ἐλαφρότητος ποιεῖται ὁ Ἡρόδοτος ἐνταῦθα λόγον περὶ τεσσάρων χιλιάδων Ἑλλήνων νεκρῶν. Τίνες ἦσαν οὗτοι; Ὡς ἦδη ἀνωτέρω διὰ τῆς ἐπαγωγῆς σοβαρωτάτων τεκμηρίων κατεδείχθη, οἱ ἐν Θερμοπύλαις θανόντες Ἕλληνες ἦσαν περίπου ἐννέα χιλιάδες ἑκατόν, ἦτοι χίλιοι Λακεδαιμόνιοι, ἑπτακόσιοι Θεσπιεῖς, τετρακόσιοι Θηβαῖοι, ἕξ χιλιάδες Λοκροὶ καὶ χίλιοι Φωκεῖς. Τούτοις ἅπασι προσθετέον βεβαίως τοὺς κατὰ τὰς δύο πρώτας ἡμέρας τοῦ ἀγῶνος πεσόντας Πελοποννησίους, οἵτινες, ὡς ἦδη ἀνωτέρω ἐλέχθη, ὀλίγοι ἦσαν, τοὺς «εἰλωτας» περαιτέρω, ὧν ἓνα ἕως ἐπτά εἶχεν ἕκαστος Σπαρτιᾶτης καὶ οἵτινες ἐν ταῖς στενοπορίαις τῶν Θερμοπυλῶν ἐλάττονες ὅπως-δήποτε ἦσαν τῶν δύο χιλιάδων, καὶ τοὺς «θεράποντας» τέλος, ὧν ἓνα ἔφερε μεθ' ἑαυτοῦ ἕκαστος Ἕλληνα ὀπλίτην. Τίνας ἄρα γε τῶν Ἑλλήνων συμμάχων περιλαμβάνει ὁ Ἡρόδοτος μεταξὺ τῶν ἐν λόγῳ τεσσάρων χιλιάδων νεκρῶν; Προφανῶς τοὺς τριακοσίους Σπαρτιᾶτας καὶ σὺν τούτοις ἑπτακοσίους ἴσως περιοίκους, ἦτοι ἐν συνόλῳ χιλίους Λακεδαιμόνιους, περαιτέρω δὲ ἑπτακοσίους Θεσπιεῖς καὶ οὕτως ἐν συνόλῳ χιλίους ἑπτακοσίους Ἕλληνας συμμάχους. Κατὰ τὰς δύο πρώτας ἡμέρας ὀλίγοι τῶν Ἑλλήνων συμμάχων ἀπέθανον, οἵτινες ἐνδεχομένως καὶ θὰ ἐτάφησαν κατὰ τὰς ἡμέρας ταύτας, ὥστε νὰ μὴ δύναται, ὅπως λεχθῆ περὶ αὐτῶν, ὅτι περιελαμβάνοντο μεταξὺ τῶν νεκρῶν τῆς τρίτης ἡμέρας, τῶν τεσσάρων δηλαδὴ χιλιάδων: κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην ἄλλως τε ἀπεχώρησαν ἐκεῖθεν οἱ Πελοποννήσιοι, οἱ δὲ Θηβαῖοι ἠῤτομόλησαν, ὀλίγοι δὲ τινες τούτων ἐφονεύθησαν κατὰ τὸν χρόνον μάλιστα τῆς προσχωρήσεως αὐτῶν εἰς τοὺς Πέρσας. Κατὰ ταῦτα συμφώνως πάντοτε ταῖς πληροφορίαις αὐτοῦ τούτου τοῦ Ἡρόδοτου ὤφειλεν οὗτος, ὅπως ποιήσῃται ἐνταῦθα λόγον μόνον περὶ δύο χιλιά-

δων τὸ πολὺ Ἑλλήνων νεκρῶν. Τίνες τότε ἦσαν αἱ δύο ἄλλαι χιλιάδες νεκρῶν; «*Εἰλωτες*»; «*Θεράποντες*»; Ἠξίωσε λοιπὸν ὁ ἱστορικὸς μνείας καὶ τούτους καὶ ἦσαν οὗτοι ἐκεῖ τόσον πολλοὶ καὶ ἐφονεύθησαν ἢ μαχόμενοι ἢ κατὰ τὸν χρόνον ἐπὶ τέλους τῆς μάχης ἄνευ συμμετοχῆς τινος ἐν αὐτῇ; Λίαν ἀπίθανον εἶναι τοῦτο· ἐπὶ τέλους θά ὤφειλε τότε ὁ ἱστορικὸς, ὅπως περιλάβῃ τοῦλάχιστον ἐν τῷ ἀριθμῷ τῶν ἐν Θερμοπύλαις θανόντων τοὺς ὀπλίτας πρῶτον τῶν Ἑλλήνων συμμάχων, οἵτινες ὑπὲρ τὰς ἑννέα χιλιάδας ὄντες, ὡς εἶδομεν, ἔπεσον ἐκεῖ ἥρωικῶς ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος μαχόμενοι, καὶ αὐτοῖς ὕστερον προσθέσῃ «*εἰλωτάς*» τε καὶ «*θεράποντας*», ὅτε οὐχὶ τέσσαρες, ἀλλὰ δέκα καὶ πλέον, χιλιάδας θά κατέγραφεν ἐν τῇ ἐκθέσει αὐτοῦ. Ὅπως δὲ ποτε πλανᾶται ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὁ πατὴρ τῆς ἱστορίας ἢ τοῦλάχιστον ὑπὸ τὸ κράτος δεινῆς συγχύσεως διατελεῖ καὶ οὕτως οὐδὲν σημεῖον σταθερῆς ἀντιλαβῆς παρέχει ἡμῖν πρὸς ἀκριβῆ προσδιορισμὸν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐν Θερμοπύλαις θανόντων Ἑλλήνων συμμάχων. Οὐχὶ ἀπίθανον εἶναι, ὅτι ὁ Ἡρόδοτος τὸν ἐν λόγῳ ἀριθμὸν τῶν τεσσάρων χιλιάδων νεκρῶν ἀνέλαβεν ἐκ τοῦ μνημονευθέντος ἤδη ἀνωτέρω ἐπιγράμματος τοῦ Σιμωνίδου, καθ' ὃ «*ἐμάχοντό*» ποτε ἐν Θερμοπύλαις τριακοσίαις μυριάσι, τρισὶν ἑκατομμυρίοις δηλαδὴ, πολεμίων τέσσαρες χιλιάδες Πελοποννησίων,

«ἐκ Πελοποννάσου χιλιάδες τέτορες»!

Εἰ πράγματι τοῦτο συνέβη, τότε ἔχομεν ἐνώπιον ἡμῶν σύμπτωμά τι θλιβερῆς διαστροφῆς τῆς ἱστορικῆς ἀληθείας, ἐφ' ὅσον γίνεται οὕτω δεκτόν, ὅτι οἱ «*μαχόμενοι*» Πελοποννήσιοι ἐφονεύθησαν συγχρόνως κατὰ τινα ἀπαράβατον καὶ ἀδῆριτον ἀνάγκην, αὐτοῖ, οἵτινες μετὰ μικρὰς τινας ἀπωλείας τῶν δύο πρώτων ἡμερῶν τοῦ ἀγῶνος ἀνεχώρησαν τὴν τρίτην ἡμέραν ὄρθρου ἤδη βαθέος σῶοι τε καὶ ἀβλαβεῖς δρομαίως πορευόμενοι πρὸς τὰς νοτιωτάτας περιοχὰς τῆς ἰδίας αὐτῶν πατρίδος. Ἡ μεταποίησις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν «*μαχομένων*» τεσσάρων χιλιάδων Πελοποννησίων εἰς ἀριθμὸν προσδιορίζοντα τοὺς ἐν Θερμοπύλαις πεσόντας ἥρωας θά ἀπετέλει ἄτοπον ὄντως καὶ ἀνήκουστον ἱστορικὸν σφάλμα.

Διὰ τῆς φράσεως: «*ἐς τὸντὸ χωρίον*» δηλοῦται προφανῶς ὁ «*κολωνός*»· εὐλόγον εἶναι, ὅτι εἰς τὸν λόφον τοῦτον συνεκομίσθησαν πάντες οἱ Ἕλληνες καὶ ἐκείντο ἐκεῖ ἄθροοι, διότι ἐν αὐτῷ κατὰ τὴν τελευταίαν φάσιν τοῦ δράματος ἔπεσον μαχόμενοι οἱ πλείονες αὐτῶν. Πρόκειται ἐνταῦθα περὶ ἐκείνων τῶν Ἑλλήνων κυρίως, οἵτινες ἔπεσον μαχόμενοι κατὰ τὴν τρίτην ἡμέραν τοῦ ἐν Θερμοπύλαις ἀγῶνος, διότι οἱ κατὰ τὰς δύο πρώτας ἡμέρας αὐτοῦ πεσόντες ἐτάφησαν ἤδη, καθὰ τοῦτο ἐπέτασεν ἀπαράγραπτον καὶ σεπτὸν θρησκευτικὸν καθῆκον. Εἰ οἱ Ἕλληνες λόγῳ τοῦ ἀδιαλείπτου μόχθου, τῆς πάλης καὶ τῆς ταραχῆς τῶν πολλῶν συμπλοκῶν μετὰ τῶν Περσῶν καὶ τῶν μαχῶν κατὰ τὰς δύο πρώτας ἡμέρας τοῦ ἀγῶνος μὴ

ἔσχον τὴν δύναμιν καὶ τὴν εὐχέρειαν τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν αὐτῶν, τότε ἀναντιρρήτως καὶ τοὺς νεκροὺς τούτους συνεκόμισαν οἱ Πέρσαι εἰς τὸν «κολωνόν», ἵνα ὄσφ τὸ δυνατόν πλείονας ἐπιδειξῶνται τῷ ναυτικῷ στρατεύματι· ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ θὰ περιλαμβάνοντο καὶ οὗτοι μεταξὺ τῶν τεσσάρων χιλιάδων νεκρῶν τοῦ Ἡροδότου.

Ἄθροοι, «ἀλέες», ἔκειντο ἐκεῖ οἱ νεκροὶ τῶν Ἑλλήνων συμμάχων, ἐξ οὗ τεκμαίρεται τις, ὅτι οἱ νεκροὶ τῶν Περσῶν ἔκειντο «πέριξ» τοῦ λόφου, «σποράδην»· ὁ Ἡρόδοτος πάλιν λέγει, ὡς εἶδομεν, ὅτι ἐκεῖ ἠγωνίσαντο Πέρσαι ἐξ ὄλων τῶν μερῶν προερχόμενοι, ἕκ τε τῆς Τραχίνοις δηλαδή, οἱ Πέρσαι τοῦ Ξέρξου, καὶ ἐξ ἀνατολῶν, οἱ Πέρσαι τοῦ Ὑδάρνου:

«ἐν τούτῳ σφέας (sc. τοὺς Ἕλληνας) τῷ χώρῳ (sc. τῷ κολωνῷ) ἀλεξομένους μαχαίρησι... κατέχουσαν οἱ βάρβαροι βάλλοντες, οἱ μὲν ἐξ ἐναντίας ἐπιστόμενοι καὶ τὸ ἔρμα τοῦ τείχεος συγχώσαντες, οἱ δὲ περιελθόντες πάντοθεν περισταδόν».

Κατὰ τὴν ἔκθεσιν τοῦ Ἡροδότου συνεκόμισαν οἱ Πέρσαι ἄθροους τοὺς νεκροὺς Ἑλλήνας πλησίον τῶν νεκρῶν Περσῶν, ἵνα ἐγγὺς τῶν Ἑλλήνων νεκρῶν ἔχοντες καὶ τοὺς ἰδίους αὐτῶν χιλίους νεκροὺς, τούτους μόνον ἐκ τῶν πράγματι εἴκοσι χιλιάδων πεσόντων, ἐμφανίσωσι τοῖς ἐκ τοῦ ναυτικοῦ αὐτῶν στρατοῦ προσελθοῦσι ἐκεῖ πρὸς θεάν τῶν πραγμάτων τὰ ἔξοχα καὶ λαμπρὰ κατορθώματα τοῦ μεγάλου καὶ ἀηττητοῦ αὐτῶν βασιλέως Ξέρξου. Οὐχὶ ἀπίθανον εἶναι, ὅτι οὐχὶ ἔνεκα τοῦ λόγου τούτου οὕτως ἐνήργησεν ὁ Ξέρξης ὡς πρὸς τὴν ταφὴν τῶν πεσόντων στρατιωτῶν αὐτοῦ, ἀλλὰ τοῦδε κυρίως, ἵνα δηλαδή κατὰ τι ἰδιόρρυθμον παρὰ τοῖς Πέρσαις ἔθος ταφῆς ἐκτεθῶσιν ἐπισήμως τὰ σώματα χιλίων κυρίως Περσῶν νεκρῶν, οἵτινες ἀνήκον εἰς παλαιὰ ἀριστοκρατικὰ καὶ ὑψηλὰ γένη, τεθῶσι δὲ παρὰ τοὺς πόδας αὐτῶν τὰ σώματα τῶν ὑπ' αὐτῶν φονευθέντων Ἑλλήνων ὑπὸ τὴν ἀναλογίαν τοῦ ἐνὸς Πέρσου πρὸς τοὺς τέσσαρας Ἑλλήνας³⁰.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Τὰς ἀρετὰς τῶν ἐν Θερμοπύλαις πεσόντων, λέγει ὁ Διόδωρος¹, τίς θὰ ἠδύνατο, ὅπως μὴ θαυμάσῃ; Μιᾷ γνώμῃ οὗτοι οὐδαμῶς ἔλιπον τὴν ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος καθωρισμένην αὐτοῖς τάξιν, τὸν βίον δ' αὐτῶν προθύμως ἐπέδωκαν εἰς τὴν κοινὴν τῶν Ἑλλήνων σωτηρίαν καὶ μᾶλλον προέκριναν,

30. Πρβλ. Ἡρόδ. IV 71, 1 - 73, 2, ἐνθα γίνεται λόγος περὶ ὁμοίων ἐθίμων παρὰ τοῖς Σκύθαις. Πρβλ. ἔτι Ἡρόδ. VII 103, 5, ἐνθα ὁ Ξέρξης λέγει τῷ Δημαράτῳ, ὅτι ὑπῆρχον παρ' αὐτῷ Πέρσαι αἰχμοφόροι, οἵτινες θὰ ἠθελον, ὅπως μάχωνται τρισὶν ὁμοῦ ἀνδράσι τῶν Ἑλλήνων.

1. Διόδ. XI 11, 1 - 6 (= II [1890³/1964] 238, 25 - 241, 2 Vogel).

ὅπως τελευτῶσι καλῶς ἢ ζῶσιν αἰσχροῦς. Καὶ οὐδεὶς, λέγει περαιτέρω ὁ Διόδωρος, θά ἠδύνατο, ὅπως ἀμφισβητήσῃ τὴν κατάπληξιν τῶν Περσῶν. Τίς τῶν βαρβάρων θά ἠδύνατο, ὅπως ὑπολάβῃ τὰ γενόμενα; Τίς θά ἠδύνατο, ὅπως προσδοκῆσῃ, ὅτι οἱ Ἕλληνες πεντακόσιοι ὄντες τὸν ἀριθμὸν θά ἐτόλμων, ὅπως ἐπιτεθῶσιν ἐναντίον ἑκατὸν μυριάδων, ἦτοι ἐνὸς ἑκατομμυρίου, Περσῶν; Διὰ τοῦτο τίς τῶν μεταγενεστέρων οὐχὶ θά ἐξήλου τὴν ἀρετὴν τῶν ἀνδρῶν τῶν Θερμοπυλῶν, οἵτινες ὑπὸ τοῦ μεγέθους τῆς περιστάσεως πιεζόμενοι καὶ συνθλιβόμενοι τοῖς μὲν σώμασι κατεπονθήσαν, ταῖς δὲ ψυχαῖς οὐδαμῶς ἠτήθησαν; Οὗτοι μόνον ἐκ τῶν ἐν τῇ ἱστορίᾳ μνημονευομένων, οἱ ἐν Θερμοπύλαις ἦρωες δηλαδὴ, κρατηθέντες ἐνδοξότεροι ἐγένοντο τῶν ἄλλων τῶν τὰς καλλίστας νίκας ἀπενεγκόντων. Ὑπάρχει χρεῖα, ὅπως οὐχὶ ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων κρίνωμεν τοὺς ἀγαθοὺς ἄνδρας, ἀλλ' ἐκ τῆς προαιρέσεως πολλῶ μᾶλλον αὐτῶν καὶ τῆς ἐλευθέρας βουλήσεως· τοῦ μὲν ἢ τύχη εἶναι κυρία, τοῦ δὲ ἢ προαίρεσις καὶ ὁ καθαρὸς λογισμὸς δοκιμάζεται καὶ ἐκτιμᾶται. Τίς θά ἠδύνατο, ὅπως ἀμείνους ἐκείνων ἄνδρας κρίνῃ, οἵτινες οὐδὲ τῷ χιλιοστῷ μέρει τῶν πολεμίων ἴσοι τὸν ἀριθμὸν ὄντες ἐτόλμησαν, ὅπως τοῖς ἀπιστομένοις πλήθεσιν αὐτῶν παρατάξωσι τὴν ἑαυτῶν ἀρετὴν; Ἐπραξαν οἱ Ἕλληνες ταῦτα οὐχὶ ἐλπίζοντες, ὅτι θά ἐκράτουν τῶν τοσοῦτων μυριάδων τῶν πολεμίων, ἀλλὰ νομίζοντες, ὅτι ἅπαντας τοὺς πρὸ αὐτῶν θά ὑπερέβαλλον ἐξ ἐπόψεως ἀνδραγαθίας, καὶ κρίνοντες, ὅτι ἢ μάχη μὲν αὐτοῖς θά ἦτο πρὸς τοὺς βαρβάρους, ὁ ἀγὼν δὲ καὶ ἢ ὑπὲρ τῶν ἀριστείων κρίσις θά διεξήγετο πρὸς ἅπαντας τοὺς ἐπ' ἀρετῆν θαυματομένους. Μόνον οἱ ἐν Θερμοπύλαις θανόντες ἐκ τῶν ἀνέκαθεν ἐν τῇ ἱστορίᾳ μνημονευομένων προὔτιμησαν, ὅπως τοὺς τῆς πόλεως νόμους μᾶλλον τηρῶσιν ἢ τὰς ἰδίας αὐτῶν ψυχάς, οὐχὶ δυσφοροῦντες ἐπὶ τῷδε τῷ πράγματι, ὅτι δηλαδὴ μέγιστοι κίνδυνοι ἐπέκειντο αὐτοῖς, ἀλλὰ κρίνοντες πολλῶ μᾶλλον, ὅτι εὐκταίωτατον ἦτο τοῖς ἀρετὴν ἀσκοῦσιν, ὅπως τοιοῦτων ἀγῶνων τυγχάνωσιν. Δικαίως τίς θά ἐθεάρεῖ τούτους αἰτίους τῆς κοινῆς τῶν Ἑλλήνων ἐλευθερίας ἢ τοὺς ὕστερον ἐν ταῖς πρὸς τὸν Ξέρξην μάχαις νικήσαντας· τούτων τῶν πράξεων μνημονεύοντες ὕστερον οἱ μὲν βάρβαροι κατεπλάγησαν, οἱ δὲ Ἕλληνες παρωξύνθησαν πρὸς ὅμοιαν ἀνδραγαθίαν.

Καθόλου δὲ μόνον οἱ ἐν Θερμοπύλαις πεσόντες ἐκ τῶν πρὸ αὐτῶν διὰ τὴν ὑπερβολὴν τῆς ἀρετῆς εἰς ἀθανασίαν μετέλλαξαν. Διὰ τοῦτο βεβαίως οὐχὶ μόνον οἱ τῶν ἱστοριῶν συγγραφεῖς, ἀλλὰ καὶ τῶν ποιητῶν πολλοὶ καθύμνησαν τὰς ἀνδραγαθίας αὐτῶν· τούτων εἰς ἐγένετο καὶ Σιμωνίδης ὁ μελοποιός, ὅστις ἄξιον τῆς ἀρετῆς αὐτῶν ἐγκώμιον ἐποίησεν. Εὐκλεῆς, λέγει ὁ Σιμωνίδης², εἶναι ἢ τύχη τῶν ἐν Θερμοπύλαις πεσόντων, ὥραϊος ὁ θάνατος, ὁ τάφος βωμός! Οὐχὶ ἀπέλπιδες κραυγαὶ γόων καὶ θρήνων σαρα-

2. Πρβλ. PLG (Bergk), III (1882⁴/1914) 383 - 384 : Poet. mel. - Simon. fr. 4 [9], 1 - 9.

κτικῶν οὐδὲ σιωπῇ συντριβῆς καὶ ἀφώνου οἴκτου δεσπόζει τοῦ ἱεροῦ ἐκεῖνου χώρου, ἐνθα τῆς ζωῆς ἢ θυσία περιβάλλεται τὴν εὐγενεστέραν αἶγλην τῆς φιλοτιμίας καὶ τῆς ἀρετῆς. Ἀθάνατοι ἱστορικαὶ ἀναμνήσεις ἀνυψοῦνται ἀπὸ τῆς περιοχῆς ἐκείνης, οἱ δ' ἔπαινοι τῶν μεταγενεστέρων συντίθενται ἐκάστοτε διὰ μέσου τῶν αἰῶνων τὸ ἀκοίμητον ἄσμα ἀπεριγράπτων εἰκόνων ἐλευθερόφρονος φιλοπατρίας καὶ αὐτοθυσίας γενναίας. Τοιοῦτον ἐντάφιον οὔτ' εὐρῶς οὔτ' ὁ πανδαμάτωρ χρόνος δύναται, ὅπως ἀμαυρώσῃ. Ὑπὸ τοὺς σκοτεινοὺς τάφους ἀθανάτων πολεμιστῶν τῆς εὐάνδρου Σπάρτης συγκρύπτεται μόνιμος καὶ ἀχώριστος οἰκέτης τῆς Ἑλλάδος ἢ εὐδοξία, συγκατασκευοῦσι δὲ τὰ ἔργα τῆς ἀρετῆς καὶ τὰ ἀδιάσειστα καὶ ἀκατάλυτα σύμβολα εὐκλεοῦς παραδόσεως καὶ ἀναμνήσεων ἀπεριγράπτων. Μαρτυρεῖ δὲ καὶ ὁ βασιλεὺς τῆς Σπάρτης Λεωνίδας, ὅστις μέγαν κόσμον ἀρετῆς καὶ ἀέναον κλέος κατέλιπεν. Οἱ λόγοι καὶ οἱ ῥυθμοὶ τοῦ Σιμωνίδου φέρουσι μέχρις ἡμῶν μετὰ θείας μαγείας τὸν εὐηχον ἀντίλαλον τῆς ἀφθίτου δόξης τῆς ἀρχαίας ζωῆς:

«Τῶν ἐν Θερμοπύλαις θανόντων
 εὐκλεῆς μὲν ἂ τύχα, καλὸς δ' ὁ πότμος,
 βωμὸς δ' ὁ τάφος, πρὸ γόνων δὲ μνάστις, ὁ δ' οἴκτος ἔπαινος.
 ἐντάφιον δὲ τοιοῦτον οὔτ' εὐρῶς
 5 οὔθ' ὁ πανδαμάτωρ ἀμαυρώσει χρόνος.
 ἀνδρῶν ἀγαθῶν ὄδε σηκὸς οἰκέταν εὐδοξίαν
 Ἑλλάδος εἴλετο· μαρτυρεῖ δὲ καὶ Λεωνίδας,
 Σπάρτας βασιλεὺς, ἀρετᾶς μέγαν λειοπιῶς
 κόσμον ἀέναον κλέος τε»³.

* * *

Μέγιστα σημεῖα καὶ ἐναργέστατα τεκμήρια ἀρετῆς κατέλιπον ἐν Θερμοπύλαις εἰς αἰῶνας αἰῶνων οὐ μόνον οἱ Λακεδαιμόνιοι, ἀλλὰ καὶ πολλαὶ χιλιάδες Ἑλλήνων ἔτι τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος, οἵτινες γενναίως ἐκεῖ συνηγωνίσαντο αὐτοῖς κατὰ τῶν ἐκ τῆς Ἀσίας ἐπιδραμόντων ἀπειροπληθῶν βαρβάρων· τρόπαια ἀφθίτου δόξης ἔστησαν πάντες οὗτοι ἐν περιλάμπρῳ ἀγῶνι οὐχὶ κατ' ἀλλήλων, ἀλλὰ κατὰ τῶν βαρβάρων στιφῶν τῆς Ἀσίας, οὐχὶ ἐν ἐμφυλίῳ πολέμῳ, ἀλλ' ἐν κοινῷ καὶ ἐναμίλλῳ ἀγῶνι κατὰ ξένων ἐπιδρομέων πρὸς σωτηρίαν τῆς ὑπὸ τούτων δεινῶς ἀπειληθείσης ἐνιαίας καὶ ἀδιαιρέτου πατρίδος, τῆς Ἑλλάδος. Κατὰ ταῦτα ἄξιοι τῆς αὐτῆς τιμῆς καὶ τῶν αὐτῶν ὕμνων εἶναι πάντες οἱ ἥρωες τῶν Θερμοπυλῶν, ὅσοι διὰ τοῦ αἵματος αὐτῶν καθηγίασαν τὴν ἱεράν ἐκείνην περιοχὴν καὶ δι' ἀπαρα-

3. Τὸ κείμενον τοῦ Σιμωνίδου παρέχω ἐνταῦθα κατὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Bergk.

γράφου οὕτω καὶ ἀειμνήστου κλέους περιέβαλον τὴν ἱστορίαν τῆς χώρας αὐτῶν. Ἄτυχῶς ἡ ἱστορία αὕτη ἀκριβῶς, πᾶσα σχεδὸν ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ γραμματεία — τοῦ Ἡροδότου ἐν τῷ ἀδίκῳ τούτῳ ἔργῳ ἡγουμένου — ἀνίσως κατένειμε μεταξὺ τῶν ἀθανάτων ἡρώων τῶν Θερμοπυλῶν τὴν ὀφειλομένην αὐτοῖς ἀξίωσιν καὶ τιμὴν, τὸν ἀνήκοντα αὐτοῖς κόσμον καὶ ἔπαινον⁴.

Ὅσα ἐπὶ τοῦ προκειμένου λέγει ὁ Διόδωρος ἀναφορικῶς πρὸς ἅπαντας τοὺς ἐν Θερμοπύλαις πεσόντας Ἑλληνας δεόντως τούτους ἐπαινῶν καὶ δὴ καὶ ἄνευ διακρίσεως τινος καὶ ἐπιλογῆς, φαίνονται κατὰ πρῶτον δίκαια καὶ ὀρθά, ἐφ' ὅσον δι' αὐτῶν θαυμάζονται καὶ ἐξυμνοῦνται πάντες οἱ ἡρώες ἐκεῖνοι, οἵτινες μετὰ τοῦ Λεωνίδου ἐτήρουν τὰς ἐν Θερμοπύλαις παρόδους μέχρι τῆς ὑστάτης στιγμῆς φιλοπάτριδος καὶ γενναιοτάτου θανάτου· παρὰ ταῦτα ὁμολογητέον ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ὅτι ὁ Διόδωρος ποιούμενος λόγον περὶ πεντακοσίων μόνον ἀνδρῶν, οἵτινες ἐτόλμησαν, ὅπως ἐπιτεθῶσιν ἐναντίον ἑκατὸν μυριάδων, ἤτοι ἐνὸς ἑκατομμυρίου, Περσῶν, περὶ τόσον ὀλίγων ἀνδρῶν δηλαδὴ, οἵτινες οὐδὲ τῷ χιλιοστῷ μέρει τῶν πολεμίων ἴσοι τὸν ἀριθμὸν ὄντες ἐτόλμησαν, ὅπως τοῖς ἀπιστοῦμένοις πλήθεσιν αὐτῶν παρατάξωσι τὴν ἑαυτῶν ἀρετὴν, δέχεται προφανῶς, ὅτι ἐν Θερμοπύλαις ἡγωνίζοντο κατὰ τῶν πολεμίων μετὰ τοῦ Λεωνίδου οἱ Λακεδαιμόνιοι μόνον.

Σιμωνίδης ὁ μελοποιὸς ἀξίον ὄντως ἐγκώμιον τῆς ἀρετῆς τῶν ἐν Θερμοπύλαις πεσόντων ἡρώων ἐποίησε καὶ δεόντως τούτους ἐπήνεσεν ἄνευ διακρίσεως τινος καὶ ἐπιλογῆς: εὐκλεῆς εἶναι ἡ τύχη αὐτῶν, ὠραῖος ὁ θάνατος, ὁ τάφος βωμὸς· ὑπὸ τοὺς σκοτεινοὺς τάφους ἀθανάτων πολεμιστῶν συγκρύπτεται μόνιμος καὶ ἀχώριστος οἰκέτης τῆς Ἑλλάδος ἡ εὐδοξία. Ὅμολογητέον ὅμως καὶ ἐνταῦθα, ὅτι οἱ πολεμισταὶ οὗτοι εἶναι κυρίως τέκνα τῆς εὐάνδρου Σπάρτης· μάρτυς τῶν πραγμάτων ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι κυρίως ὁ βασιλεὺς τῆς Σπάρτης Λεωνίδας, ὅστις κατ' ἐναργῆ καὶ ἀναμφήριστον διάκρισιν μέγαν κόσμον ἀρετῆς καὶ ἀναίαν κλέος κατέλιπεν.

Μεταξὺ τοῦ Σιμωνίδου καὶ τοῦ Διοδώρου ὑποῦται ἡ σπουδαία καὶ σεπτὴ μορφή τοῦ πατρὸς τῆς ἱστορίας, τοῦ Ἡροδότου, ὅστις, ὡς μὴ ὦφελε, δεινῶς ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἡλλοίωσε καὶ ἐφθειρε τῶν ἱστορικῶν γεγονότων τὴν ἀλήθειαν. Τὸ ὑπὸ τοῦ ἱστορικοῦ τούτου ἐναντι τῆς ἱστορίας τῆς φυλῆς συντελεσθὲν ἀδίκημα εἶναι τόσον μέγα, ὥστε ἀπαράβατον καθήκον θεωρῶ τὴν ἐπανάληψιν ἐνταῦθα ἐκείνων, ἅτινα σαφῶς ἤδη ἀνωτέρω καὶ μετὰ τῆς ὀφειλομένης ἐναργείας ἐλέχθησαν. Αἱ εἰδήσεις τοῦ Ἡροδότου περὶ τῶν ἐν Θερμοπύλαις κατὰ τὴν τελευταίαν ἡμέραν τοῦ κρισίμου ἀγῶνος παραμεινάντων Ἑλλήνων συμμάχων καὶ τῆς θυσίας αὐτῶν εἶναι ἀτελεῖς καὶ ἀνακριβεῖς, μαρτυροῦσι δὲ ὀπωσδήποτε δρᾶσιν ἐπὶ τὸν ἱστορικὸν τοῦτον

4. Περὶ τούτου εὐρὸς γενήσεται λόγος ἀλλαχοῦ· ἐνταῦθα πρβλ. μόνον παραδείγματα· τος ἔνεκα Ἰσοκρ. IV. πανηγ. 90· VI. Ἀρχιδ. 99 - 100· XII. παναθ. 185 - 188.

καὶ ῥοπήν τῆς φιλαύτου καὶ μόνον τὸ ἴδιον αὐτῆς συμφέρον σκοπούσης σπαρτιατικῆς παραδόσεως. Κατὰ τὴν παράδοσιν ταύτην, ἦν ἀκρίτως τε καὶ τυφλῶς ἢ καὶ ἀνευδοιάστως ἔτι καὶ ἀσμένως ἀνέλαβεν ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ ὁ πατὴρ τῆς ἱστορίας, παρέμειναν ἐν Θερμοπύλαις οἱ Λακεδαιμόνιοι πειθόμενοι τοῖς νόμοις καὶ τοῖς παραγγέλμασι τῆς πατρίδος καὶ κλέος διὰ τοῦτο μέγα καὶ αἰώνιον ἐκτήσαντο, ὅμως ἐν ταύτῃ οὐδεὶς μὲν λόγος ἐγένετο περὶ τῶν Λοκρῶν καὶ τῶν Φωκέων, σύντομος δὲ καὶ ἄτονος μνεῖα ἐγένετο τῆς ἐκουσίας μὲν, ὅμως χάριν τοῦ Λεωνίδου κυρίως καὶ τῶν Λακεδαιμονίων, συντελουμένης παραμονῆς τῶν Θεσπιέων, τῆς ἀκουσίας δὲ τέλος παραμονῆς τῶν «μηδίζόντων» Θηβαίων, οὓς δὴ ὡς ὀμήρους κατεῖχε παρ' ἑαυτῶ ὁ βασιλεὺς τῆς Σπάρτης. Ὡς ἀλλαγῶ, οὕτω καὶ ἐνταῦθα λοιπὸν ἐμφανῆς εἶναι ἢ ἐπιμελῆς καὶ σύντομος ἐπέμβασις τῶν Σπαρτιατῶν πρὸς ὕψωσιν μὲν καὶ ἐναργῆ ἔξαρσιν τῶν ἰδίων αὐτῶν κατορθωμάτων καὶ τῆς ἰδίας αὐτῶν δόξης ἢ τῆς δόξης περαιτέρω τῶν Λακεδαιμονίων ἐν γένει καὶ τῶν Πελοποννησίων, πρὸς μείωσιν δὲ καὶ ἀμαύρωσιν τῆς σημασίας τῶν κατορθωμάτων καὶ τῆς ἐν τῷ ἀγῶνι γενναίας καὶ ὑψηλόφρονος συμβολῆς τῶν Ἑλλήνων τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος. Τὸ μεστὸν ἔναντι τῶν Ἑλλήνων τούτων ἀφίλου πικρίας καὶ ἐχθρότητος, ἀνελευθέρου πλεονεξίας καὶ ἰδιοφελούς φιλαυτίας ἤθος τῶν Σπαρτιατῶν περιέβαλε διὰ τῆς χροιάς ἔργου ὀφειλομένου δῆθεν καὶ ἀπαραβιάστου καθήκοντος, ἔργου αὐστηρᾶς δῆθεν καὶ καθαρωτάτης δικαιοσύνης τὸ ἄθλιον ἐκεῖνο καὶ ἀκατονόμαστον ἐφεύρημα, ἢ ἀνανδρος ἐκείνη καὶ αἰσχυρὰ ἐπινόησις «προδοσίας» τινὸς ἀνδρὸς Μηλιέως, τοῦ «Ἐφιάλτου», προσώπου κατὰ πάντα μυθώδους, προσώπου ἀβεβαίου καὶ σκοτεινοῦ, ἀμφιβόλου καὶ ἀσαφοῦς, ἀδιορίστου καὶ ἀσυλληπτου. Πῶς λοιπὸν οὕτω θὰ ἦτο δίκαιον, ὅπως ἀπονεμηθῆ ἔπαινος τις καὶ ἐκείνοις ἔτι, ὧν ἐν μέσῳ ἐγεννήθη καὶ μέγας ἠδξήθη μέχρι τῆς στιγμῆς ἀπάτριδος τινος καὶ ὀλεθρίας «προδοσίας» ὁ ἐπιβόητος δὴ «Ἐφιάλης»; Πῶς παραλλήλως οὐχὶ δίκαιον οὕτως θὰ ἦτο, ὅπως οἱ Σπαρτιάται ἀκέραιον καὶ ἀμείωτον ὑπὲρ ἑαυτῶν μόνον ἀξιώσωσι τὸ ἄφθιτον κλέος τῆς ἐν Θερμοπύλαις ὑπερτάτης θυσίας; Καὶ εἶχον ἀπόλυτον χρεῖαν τοῦ κλέους τούτου οἱ Σπαρτιάται καὶ οἱ Λακεδαιμόνιοι ἐν γένει καὶ οἱ Πελοποννήσιοι κατὰ τὴν ἐναρξιν τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, ὅτε ὁ Ἡρόδοτος συνέγραφε τὴν ἱστορίαν αὐτοῦ, ἵνα οὕτω μάθωσιν ἅπαξ ἔτι οἱ Πανέλληνες, ποῖα ἔργα ὑπὲρ αὐτῶν ἐπετέλεσαν οὗτοι ἐν περιοχαῖς ὑψηλῆς δράσεως καὶ ἀγνοτάτης ἀνδρείας καὶ ἀρετῆς, καὶ ἐπισπᾶσονται οὕτω τὴν ἀμέριστον τούτων τιμὴν, συμπάθειαν καὶ εὐγνωμοσύνην ἐν τῷ ἀγῶνι αὐτῶν κατὰ τῶν Ἀθηναίων.

Ἡ γνώσις τοῦ κόσμου οὐδαμῶς παρ' Ἡροδότῳ ἀνέπτυξε τὴν ὀφειλομένην δύναμιν πρὸς καθαρωτάτην ἐκάστοτε θέαν τῶν πραγμάτων καὶ τῶν γεγονότων μετὰ τῆς ἀμειώτου ἐκείνης πίστεως ἐπὶ τὴν ἀξίαν ἐν τῷ βίῳ

τῆς ἀληθείας καὶ τῆς ἀρετῆς. Πᾶσα ἡ ἀρχαιότης ἐπιρρίπτει τῷ Ἡροδότῳ τὴν πικρὰν καὶ ἀμείλικτον μομφήν, ὅτι οὗτος πρὸς ἄλλους μὲν εὐνοϊκῶς εἶχε καὶ ἐχαρίζετο αὐτοῖς, περὶ ἄλλων δὲ οὐχὶ ὀρθῶς οὐδὲ δικαίως ἔκρινεν. Εἰς τοῦτο οὐ μικρὸν συνετέλεσαν τοῦτο μὲν ἡ μακρὰ αὐτοῦ ἐν Ἀθήναις παραμονὴ καὶ οἱ φιλικοὶ αὐτοῦ δεσμοὶ μετὰ τοῦ Περικλέους, τοῦτο δὲ ἡ δωρικὴ αὐτοῦ καταγωγὴ, δι' ἣν οὗτος συμπαθῶς διέκειτο ἔναντι τῶν ὁμαίων αὐτῷ Σπαρτιατῶν καὶ τῶν ἄλλων Πελοποννησίων.

* * *

Ὅσάκις μετὰ μακρὰν ἀπουσίαν ἐπισκέπτομαι τὴν προσφιλῆ πατρίδα μου, τὴν «*Ροῦμέλην*», μάλιστα δὲ ὁσάκις διέρχομαι τὰς Θερμοπύλας καὶ ἐν τινι κατανυκτικῷ μετεωρισμῷ πνεύματος καὶ ψυχῆς ἀναπολῶ ἐκεῖ ἐπὶ τινας στιγμὰς τὸ αἰώνιον καὶ ἀθάνατον μεγαλεῖον τῆς ἀρχαίας ἀρετῆς, ὄξυς καὶ ὀδυνηρὸς ἀνακύπτει ὁ λογισμὸς, ὅτι οὔτε ὁ ποιητὴς Σιμωνίδης διὰ τῶν στίχων αὐτοῦ οὔτε ὁ ἱστορικὸς Ἡρόδοτος διὰ τῆς ἐκθέσεως αὐτοῦ δεόντως ἐξύμνησαν καὶ κατηξίωσαν τὸ μεγαλεῖον τοῦτο. Τὰς πλησιφαεῖς ἀκτίνας τῆς ἀρχαίας δόξης δολίως τε καὶ εὐτέχνως ἐδέσμευσάν ποτε καὶ ἀδίκως παρέτρεψαν μακρὰν τοῦ ὀφειλομένου αὐτῶν στόχου Σιμωνίδης τε καὶ Ἡρόδοτος, ἵνα οὕτω μηδαμῶς κατ' ἰσὸνμον καὶ δικαίαν τάξιν φωτίσωσιν αὐταὶ ἐπαξίως ἐν Θερμοπύλαις καὶ τὰ ἱερὰ ἔτι ὄσα τῶν πεσόντων ἐκεῖ καὶ ἀγωνισαμένων ἐν γένει μετὰ τοῦ Λεωνίδου Ἑλλήνων τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος καὶ δὴ καὶ οὐ μόνον τῶν μισητῶν τῷ Ἡροδότῳ Θηβαίων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων ἔτι τὰ μάλιστα ἀδικηθέντων καὶ περιφρονηθέντων ἡρώων, τῶν Θεσπιέων δηλαδὴ, τῶν Λοκρῶν καὶ τῶν Φωκέων.

Οὐχὶ μακρὰν τοῦ «*κολωνοῦ*» τῶν Θερμοπυλῶν, παρὰ τὰς ὄχθας τοῦ ἱστορικωτάτου ποταμοῦ Σπερχειοῦ, ὑψοῦται σήμερον ἡ προτομὴ τοῦ νεωτέρου ἥρωος τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, τοῦ Ἀθανασίου Διάκου. Εἶναι οὗτος ἡ ὑψηλότερα μορφή τοῦ ἀγῶνος ἡμῶν κατὰ τῶν Τούρκων, ἡ εὐγενεστέρα καὶ ἰδεωδεστέρα μορφή, διότι ἐχώρησεν εἰς τὸν βωμὸν τῆς θυσίας, εἰς τὸν ὑπὲρ πατρίδος ἔνδοξον θάνατον, ὑπ' οὐδενὸς ἄλλου ἐλαυνόμενος ἢ ὑπὸ καθαρωτάτου μόνον ἔρωτος τῆς ἐλευθερίας· ὑψηλόφρων ἦτο ὁ ἀνὴρ οὗτος, ὡς ποτε καὶ ὁ Λεωνίδας, ἄμωμος, ἱερός, ὅμως οὐχὶ τῶν αὐτῶν, ὡς ἐκεῖνος, ὕμνων καὶ ἐγκωμίων ἔτυχεν. Καὶ ἡ νεωτέρα ἱστορία τοῦ ἔθνους ἡμῶν, ὡς καὶ ἡ ἀρχαία, οὐχὶ ἐπαρκῶς ἐνίοτε σέβεται καὶ τιμᾷ τὴν ἀλήθειαν, ἀλλὰ μετακινεῖ πολλάκις ταύτην πρὸς ἐπιτυχίαν ἰδιοτελῶν σκοπῶν, μετακοσμεῖ καὶ διαστρέφει ταύτην κατὰ τὴν περιγραφὴν καὶ καταξίωσιν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος, ἥτις ἀναμφηρίστως τὸν κύριον κορμὸν τῆς χώρας ἡμῶν ἀποτελεῖ. Ἡ νεωτέρα ἱστορία τοῦ ἔθνους ἡμῶν οὐχὶ δεόντως, νομίζω, ἐτίμησε καὶ κατηξίωσε τὴν θυσίαν τοῦ ὠραίου,

ἀγνοῦ καὶ περισέμνου ἦρωος τῆς «Ἀλαμάνας», ὡς τοῦτο συνέβη καὶ ἐπὶ τῶν ἀρχαίων αὐτοῦ συμπολιτῶν, οἵτινες ἔπεσον ἐν Θερμοπύλαις προφρόνως καὶ γενναίως μαχόμενοι ὑπὲρ τῆς σωτηρίας καὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς Ἑλλάδος. Ἀντισήκωμα εὐχαρι καὶ εὐδαιμον ἐπὶ τοῦ προκειμένου καὶ δὴ καὶ κραταιότερον καὶ εὐγλωττότερον τῆς σοφίας ἡμετέρων τε καὶ ξένων ἱστορικῶν ἀποτελεῖ — τύχη ἀγαθῆ! — τὸ περιπαθέστατον καὶ γνωστότατον πᾶσιν ἡμῖν δίστιχον ἐκεῖνο τῆς ἀθανάτου ἡμῶν δημοτικῆς Μούσης, δι' οὗ αὕτη οὐχὶ μακρὰν τοῦ «ξένου» τοῦ Σιμωνίδου, ὅστις ἔσπευδεν εἰς Σπάρτην, ἵνα ἀγγείλῃ τοῖς Λακεδαιμονίοις τὸν ἡρωικὸν θάνατον τῶν τριακοσίων τοῦ Λεωνίδου «τοῖς κείνων ῥήμασι πειθόμενων», θρηνεῖ καὶ πενθεῖ τὸν ὄρατον, ὡς εἶπον, ἀγνὸν καὶ περίσεμνον, τὸν εὐγενῆ καὶ ὑψηλόφρονα ἦρωα τῆς «Ἀλαμάνας» προῶρως χάριν τῆς φιλότατης πατρίδος θνήσκοντα παρὰ τὰς πολυανθεῖς ὄχθας τοῦ Σπερχειοῦ· τὸ ἔαρ τῆς εὐέλπιδος νεότητος συνάπτεται ἐν τῷ διστίχῳ τούτῳ μετὰ τοῦ ἔαρος τῶν πολυχόρτων πεδιάδων καὶ τῶν ὑψηλῶν καὶ ὑπερηφάνων ὄρέων τῆς «Ρούμελης» :

*«Γιὰ ἰδὲς καιρό, ποὺ διάλεξεν ὁ Χάρος, γὰ μὲ πάρη,
τώρα, π' ἀνθίζον τὰ κλαριά καὶ βγάξ' ἢ γῆ χορτάρι.»*

*
* *

Παρὰ πάντα ταῦτα θὰ ἐπεθύμουν, ὅπως τὴν παροῦσαν ἐργασίαν κατακλείσω διὰ δικαίου τινὸς ἐπαίνου τοῦ ἱστορικοῦ Ἡροδότου ἀκριβῶς, διότι οὗτος ἐν ὑστέρα περιοχῇ τῆς ἱστορικῆς αὐτοῦ ἀφηγήσεως ὑψώθη ἐπὶ τέλους ἐν τινι εὐδαίμονι στιγμή ἑλληνοπρεποῦς νηφαλιότητος εἰς τὴν ἀκτινοβόλον ἐκείνην σφαῖραν, ὁπόθεν χαίρων τις καὶ ἀγαλλόμενος ἠνωμένους καὶ ἀδιασπάστους καθορᾷ τοὺς Πανέλληνας καὶ ἀποθαυμάζει αὐτοὺς ἐν εὐλαβεί καὶ ὑπερηφάνῳ σιγῇ εὐτόλμως χωροῦντας τὴν ὁδὸν τῶν εὐγενῶν ἀγώνων, τῆς δόξης καὶ τῆς ἀρετῆς, ἔμπλεως ὄντας ὑγιεστάτου ἔθνικοῦ φρονήματος καὶ ἀμέμπτων συναισθημάτων ὁμονοίας καὶ ὁμοφροσύνης, ἀλληλεγγύης καὶ ἀφοσιώσεως. Ἐνωθὲ τὴν περικοπὴν ἐκείνην τοῦ ἔργου τοῦ Ἡροδότου, ἐν ἣ οὗτος ἐμφανίζει τοὺς Ἀθηναίους ἀποκρινόμενους ἐκ μέρους πάντων οἰονεῖ τῶν Ἑλλήνων τοῦτο μὲν τῷ Μαρδονίῳ δι' Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνο, ὅστις διεβίβασεν αὐτοῖς τὰς περὶ εἰρήνης καὶ ὁμολογίας προτάσεις τοῦ Πέρσου στρατηγοῦ⁵, τοῦτο δὲ τοῖς Λακεδαιμονίοις διὰ τῶν ἀγγέλων αὐτῶν, οὗς οὗτοι μαθόντες τὴν εἰς Ἀθήνας ἀφίξιν τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ φοβηθέντες ἀποδοχὴν τῶν προτάσεων αὐτοῦ ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων ἀπέστειλαν ἐκεῖσε ἔσπευσμένως, ἵνα ἀποτρέψωσιν αὐτοὺς τοιαύτης τινὸς ἀποφά-

5. Ἡρόδ. VIII 140 α 1 - β 4.

σεως, ἥτις ἄδικος θὰ ἦτο καὶ οὐδένα κόσμον θὰ ἔφερε τοῖς Ἑλλησιν, ἥκιστα δὲ πάντων τοῖς Ἀθηναίοις⁶.

Τῷ Μαρδονίῳ ἀπεκρίναντο οἱ Ἀθηναῖοι διὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τάδε⁷, ὅτι δηλαδὴ οὗτοι διαρκῶς ποθοῦντες τὴν ἐλευθερίαν θὰ ἠμύνοντο κατ' αὐτοῦ παντὶ σθένει. Ἔως οὗτο ὁ ἥλιος τὴν αὐτὴν, ὡς πάντοτε, τροχιὰν ἐχώρει, οὐδέποτε οἱ Ἀθηναῖοι θὰ συνῆπτον μετὰ τοῦ Ξέρξου συνθήκην καὶ συμφωνίαν· θὰ ἠμύνοντο οὗτοι κατ' αὐτοῦ σὺν τῇ βοθηταίᾳ τῶν θεῶν καὶ τῶν ἡρώων, ὧν ἐκεῖνος ἄνευ ἐνδοιασμοῦ τινος καὶ σεβασμοῦ ἐνέπρησε τούς τε ναοὺς καὶ τὰ ἀγάλματα:

«... ἄλλ' ὅμως ἐλευθερίας γλιχόμενοι ἀμυνόμεθα οὕτως, ὅπως ἂν καὶ δυνώμεθα. ... νῦν τε ἀπάγγελλε Μαρδονίῳ, ὡς Ἀθηναῖοι λέγουσι, ἔστ' ἂν ὁ ἥλιος τὴν αὐτὴν ὁδὸν ἴη, τῇ περ καὶ νῦν ἔρχεται, μήκοτε ὁμολογήσειν ἡμέας Ξέρξῃ. ἀλλὰ θεοῖσι τε συμμάχοισι πίσνοί μιν ἐπέξιμεν καὶ τοῖσι ἥρωσι, τῶν ἐκείνος οὐδέμιαν ὄπιν ἔχων ἐνέπρησε τούς τε οἴκους καὶ τὰ ἀγάλματα».

Τοῖς Λακεδαιμονίοις ἀπεκρίναντο οἱ Ἀθηναῖοι διὰ τῶν ἀγγέλων αὐτῶν πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τάδε⁸, ὅτι δηλαδὴ οὔτε χρυσὸς ὑπάρχει οὐδαμῶς τῆς γῆς τοσοῦτος οὔτε χώρα κάλλει καὶ ἀρετῇ μεγάλας ὑπερέχουσα, ἅτινα οὗτοι δεξάμενοι θὰ ἤθελον, ὅπως μηδίσαντες δουλῶσωσι τὴν Ἑλλάδα. Πολλὰ καὶ μεγάλα ἦσαν τὰ διακωλύοντα τοὺς Ἀθηναίους τοῦ ἔργου τούτου, καὶ εἰ ἔτι ἤθελον οὗτοι, ὅπως πράξωσι τοῦτο· πρῶτα μὲν καὶ μέγιστα τῶν θεῶν τὰ ἀγάλματα καὶ τὰ οἰκήματα, ἅτινα ἐνεπρήσθησαν καὶ συνεχώσθησαν, ὧν ἕνεκα ὤφειλον οὗτοι, ὅπως μεγίστην ἐκδίκησιν λάβωσι μᾶλλον ἢ συνθήκην καὶ συμφωνίαν συνάψωσι τῷ ταῦτα ἐργασαμένῳ· ὕστερον τὸ γεγονός, ὅτι ὄμαιοι καὶ ὁμόγλωσσοι ἦσαν πάντες οἱ Ἕλληνες, κοινὰ δὲ περαιτέρω ἦσαν παρ' αὐτοῖς τὰ ἰδρύματα τῶν θεῶν, αἱ θυσίαι καὶ τὰ ὁμότροπα ἦθη. Οὐδαμῶς ἤρμοζε τοῖς Ἀθηναίοις, ὅπως προδῶται γένωνται τούτων:

«... οὔτε χρυσὸς ἐστὶ γῆς οὐδαμῶθι τοσοῦτος οὔτε χώρα κάλλει καὶ ἀρετῇ μέγα ὑπερφέρουσα, τὰ ἡμεῖς δεξάμενοι ἐθέλομεν ἂν μηδίσαντες καταδουλῶσαι τὴν Ἑλλάδα. πολλά τε γὰρ καὶ μεγάλα ἐστὶ τὰ διακωλύοντα ταῦτα μὴ ποιέειν, μὴδ' ἦν ἐθέλωμεν, πρῶτα μὲν καὶ μέγιστα τῶν θεῶν τὰ ἀγάλματα καὶ τὰ οἰκήματα ἐμπεπρησμένα τε καὶ συγκεχωσμένα, τοῖσι ἡμέας ἀναγκαιῶς ἔχει τιμωρέειν ἐς τὰ μέγιστα μᾶλλον ἢ περ ὁμολογέειν τῷ ταῦτα ἐργασαμένῳ, αὐτὶς δὲ τὸ Ἑλληνικὸν ἐὸν ὄμαιμόν τε καὶ ὁμόγλωσσον καὶ θεῶν ἰδρύματά τε κοινὰ καὶ θυσίαι ἤθεά τε ὁμότροπα, τῶν προδότας γενέσθαι Ἀθηναίους οὐκ ἂν εἶ ἔχοι»⁹.

6. Ἡρόδ. VIII 141, 1 - 142, 5.

7. Ἡρόδ. VIII 143, 1 - 3.

8. Ἡρόδ. VIII 144, 1 - 5.

9. Κατὰ Πλούταρχον, Ἄριστ. 10, 5 - 6 (= βίοι, p. 324 e = I, 1 [1963³] 263, 3 - 11 Zie.) ὁ Ἄριστειδης κυρίως ἦτο ὁ συντάκτης ἀμφοτέρων τῶν ἐν λόγῳ ἀπαντήσεων:

«καὶ τοὺς πρέσβεις (sc. Μαρδονίῳ τε καὶ Λακεδαιμονίων) εἰς ἐκκλησίαν παραγα-

Οἱ λόγοι οὗτοι μετὰ τῆς ὑπερόχου αὐτῶν ἐθνικῆς χροιάς καὶ πνοῆς, οὓς διὰ γραφίδος τοῦ Ἡροδότου εἶπον οἱ Ἀθηναῖοι Μαρδονίῳ τε καὶ Λακεδαιμονίοις, ἀποτελοῦσι παρὰ τῷ ἱστορικῷ τούτῳ εὐχαρι καὶ πολύτιμον ἀντιστήκωμα ἐκείνων, ἅτινα οὗτος ἄνευ τῆς δεούσης ἱστορικῆς ἀκριβείας, ἀδίκως τε καὶ πεπλανημένως κατέγραψεν ἐν τῇ ἐκθέσει αὐτοῦ περὶ τοῦ ἐν Θερμοπύλαις ὑπερόχου ἀγῶνος τῶν Ἑλλήνων καὶ τῆς θυσίας αὐτῶν ἐκεῖ ὑπὲρ βωμῶν τε καὶ ἐστιῶν τῆς μῆς ἐνιαίας τε καὶ ἀδιαιρέτου πατρίδος. Ἀναφορικῶς πρὸς τὰς ἀνωτέρω καταγραφείσας ἀποκρίσεις τῶν Ἀθηναίων πρὸς τὸν Μαρδόνιον καὶ τοὺς Λακεδαιμονίους ποιεῖται τοὺς λόγους αὐτοῦ ὁ πατὴρ τῆς ἱστορίας οὐχὶ ὡς ἐκπρόσωπος πλέον ὠρισμένης τινὸς ἐλληνικῆς πολιτείας ἢ πολιτικῆς παρατάξεως, ἀλλ' ὡς κῆρυξ πολλῶ μᾶλλον τοῦ ἐλληνικοῦ φρονήματος, τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος ἐν γένει καὶ τῆς ἀπαργάπτου ἀρετῆς τῆς φυλῆς. Ἐλλην δὴ ἦτο καὶ ὁ Ἡρόδοτος μετὰ θερμοτάτου καὶ αὐτὸς ἐθνικοῦ πάθους ὀραματιζόμενος τὸ αἰώνιον καὶ ἀκατάλυτον μεγαλεῖον τῆς ἠνωμένης πάντοτε καὶ συνεχοῦς, τῆς ἀδιασπᾶστου καὶ αἰωνίας Ἑλλάδος. Τοιοῦτοι τόνοι ὑποῦνται ἐκ τῶν βαθυτάτων βαθῶν ἐλληνικῆς μόνον ψυχῆς καὶ ἀναλαμβάνουσι παρ' ἡμῖν ἰδιαιτέραν ἀξίαν καὶ σημασίαν, ὅταν μάλιστα λάβωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν, ὅτι οὗτοι ὑπὸ τὸν θεῖον αὐτῶν καὶ ἄσπιλον ἐθνικὸν χαρακτῆρα οὐχὶ συνήθεις ἀτυχῶς εἶναι ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἐλληνικῇ γραμματείᾳ, ἀλλ' ἀποτελοῦσιν ἐν αὐτῇ σπανίας μόνον φωτεινάς καὶ μεγαλειώδεις ἐκρήξεις τῶν εὐγενεστέρων παλμῶν τῆς καρδίας καὶ τῶν ὑψηλοτέρων συγκινήσεων τοῦ πνεύματος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων.

Τοιοῦτοι τόνοι καὶ παλμοὶ καθολικωτάτου καὶ καθαρωτάτου ἐθνικοῦ φρονήματος, οἵτινες μακρὰν, πολὺ μακρὰν διώκουσι τὴν ἀνόσιον καὶ φίλαυτον ἔφρουν καὶ σπουδὴν πρὸς ἀναζήτησιν καὶ «ἀνέυρεσιν» μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων ἀλλαχοῦ μὲν ἀνυπάρκτων «Ἐφιαλτῶν» καὶ παντοίων ἄλλων «προδοτῶν», ἀλλαχοῦ δὲ ἀγαθῶν μόνον ἀνδρῶν καὶ ἡρώων, ἀλλαχοῦ μὲν τῆς αἰσχύνης καὶ τῆς ἐντροπῆς, ἀλλαχοῦ δὲ τοῦ κλέους καὶ τῆς εὐδοξίας, δέον, ὅπως ἐκτενῶς πάντοτε συνέχωσι καὶ ῥυθμίζωσι τὸν ἱστορικὸν βίον τῆς μεγάλης καὶ λαμπρᾶς, τῆς βαθυδόξου καὶ ἀθανάτου φυλῆς ἡμῶν ἐν τῇ σταθερῇ καὶ ἀναλλοιώτῳ πορείᾳ αὐτῆς πρὸς τὴν ἀτέλευτον αἰωνιότητα.

Ἐν τῇ περιοχῇ ταύτῃ τῶν ὀφειλομένων καὶ ἀμεταθέτων στόχων καὶ σκοπῶν τοῦ Ἔθνους ἔστω ἡ παροῦσα σύντομος καὶ μετρία ἐργασία περὶ τοῦ

γὼν (sc. Ἀριστείδης) Λακεδαιμονίοις μὲν ἐκέλευσε φράζειν, ὡς οὐκ ἔστι χροσσοῦ τοσοῦτον πλῆθος οὐθ' ὑπὲρ γῆν οὐθ' ὑπὸ γῆν, ὅσον Ἀθηναῖοι δέξαιτο ἂν πρὸ τῆς τῶν Ἑλλήνων ἐλευθερίας. τοῖς δὲ παρὰ Μαρδονίου τὸν ἥλιον δεῖξας ἄχρι ἂν οὗτος, ἔφη, ταύτην πορεύηται τὴν πορείαν, Ἀθηναῖοι πολεμήσουσι Πέρσας ὑπὲρ τῆς δεδηλωμένης χώρας καὶ τῶν ἡσεβημένων καὶ κατακακαυμένων ἱερῶν».

μῦθος τῆς «προδοσίας τοῦ Ἐφιάλτου» καὶ τῶν ἐν Θερμοπύλαις προφρόνως πεσόντων εὐκλεῶν καὶ ἀθανάτων πολεμιστῶν μικρά τις μόνον καὶ εὐκοσμος συμβολή, εὐλαβῆς προσφορά καὶ χαριστήριος θυσία εὐγνώμονος διαθέσεως καὶ ἀγνοῦ λογισμοῦ πρὸ τῶν ἱερῶν τάφων σεπτῶν ἠρώων ἐκεῖ ἐν Θερμοπύλαις, τῇ φωτεινότερα καὶ λαμπρότερα περιοχῇ τῆς ἱστορικωτάτης «Ροῦμέλης».

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΩ. ΜΕΡΕΝΤΙΤΗΣ